НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

Сумська старовина

№№ XXI-XXII

Заснований у 1995 р.

Реєстраційне свідоцтво СМ №147 від 5 березня 1997 р.

ВИДАННЯ СУМСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАСИЛЬЄВ А.В., голова колегії, ректор СумДУ (Суми)
БАРВІНСЬКИЙ А.О. (Суми)
БЕРЕСТНЄВ С.І. (Харків)
БОРОШНЄВ В.О. (Конотоп)
ВАСИЛЬЄВ К.К. (Суми)
ВЛАСЕНКО В.М. (Суми)
ГУРЖІЙ О.І. (Київ)
ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б., головний редактор (Суми)
ІВАНОВА І.Б. (Суми)
ІГНАТУША О.М. (Запоріжжя)
КАЗАКОВ А.Л. (Чернігів)
КЛИМЕНКО В.А. (Суми)
КОВАЛЕНКО В.П. (Чернігів)
КОВАЛЕНКО О.Б. (Чернігів)
КОТЛЯР М.Ф. (Київ)
ЛУГОВСЬКИЙ А.В. (Путивль)
МОЗГОВИЙ І.П. (Суми)
МОЦЯ О.П. (Київ)
НІКІТІН Ю.О. (Суми)
ОСАДЧИЙ Ю.Г. (Суми)
СВЄТЛОВ А.Є. (Київ)
СУХОБОКОВ О.В. (Київ)
ТЕРЕНТЬЄВ В.С. (Суми)
ЩАВЕЛЬОВ С.П. (Курськ)

Постановою президії ВАК України журнал внесено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки». (Бюлетень ВАК України. - 2001. - №3.

© СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2007

ЗМІСТ

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДМИТРА ІВАНОВИЧА БАГАЛІЯ

БОГДАШИНА О.М. (Київ) Теоретико-методологічні погляди Д.І.Багалія 7

СТАРИКОВ Г.М. (Київ) До питання про початок наукової діяльності Д.І.Багалія (1882-1889 рр.) (за матеріалами листування з О.Ф.Бичковим) 15

Листування Д.І.Багалія з редакцією журналу "Киевская старина" / Публікація, примітки та коментарі *Старикова Г.М.* 22

КОСІНОВА Г.О. (Харків) Роль адміністрації Харківського університету у припиненні студентських заворушень 1906-1911 рр. 56

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ГОНЧАРЕНКО А.В. (Луганськ) Стамбульська конференція 1876-1877 рр.: спроба британо-російського компромісу у Східному питанні 63

ПАНЧЕНКО Ю.В. (Суми) Особливості союзницьких відносин неоконсервативних урядів М.Тетчер і Р.Рейгана 72

З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

З історії виникнення Філії Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті (до 85-річчя з дня заснування громадської організації української еміграції в Румунії) / Передмова, упорядкування та коментарі *Власенка В.М.* (Суми) 79

ТУРЧЕНКО Г.Ф. (Запоріжжя) Антигетьманське повстання у контексті українського націотворення 104

ІВАНЮК О.Л. (Київ) Підготовка до проведення першого загальноросійського перепису населення 1897 р. у Києві 114

ПЕРСОНАЛІЇ

БОНЬ О.І. (Київ) "...Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні" 123

ПУЦКО В.Г. (Калуга, Россия) Историк искусства Павел Николаевич Жолтовский 132

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЕГТЯРЬОВ С.І. (Суми) Архівні фонди повітових судів Лівобережної України (кількісна характеристика) 150

З історії археологічних досліджень у Посуллі / Передмова, упорядкування та публікація *Німенко Н.А., Звагельського В.Б.* (Суми) 160

ВЛАСЕНКО В.М. Проблема голодомору 1932-1933 рр. в Україні на сторінках паризького "Тризуба" 176

ЖИГЛО В.В. (Харків) Документи центральних державних архівів України про рух Опору у зоні військового управління під час німецько-фашистської окупації (1941-1943 рр.) 195

ДАВНЯ ІСТОРІЯ

РИЧКА В.М. (Київ) Під знаменами "Слова..." (Слідами історіографічних битв) 202

НІМЕНКО Н.А. З історії археологічних досліджень професора М.О.Макаренка на Маріупільщині 212

КРАЄЗНАВСТВО

ПИРОЖКОВ Г.П. (Тамбов, Россия) Краеведение: о периодизации дисциплины 240

ЗВАГЕЛЬСЬКИЙ В.Б. Про сіверян (місцевий матеріал до конспекту лекцій з курсу "Історія України") 250

ЧЕРНОБРОВ И.В. (Сумы) Организация первых сезонных детских яслей на Сумщине 263

НІКОЛАЄНКО С.П. (Суми) Розвиток архівної справи на Сумщині у 40-х - середині 50-х рр. XX ст. 266

РЕЦЕНЗІЇ ТА НОВІ ВИДАННЯ

Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. *Власенко В.М.* 272

Д.М.Чорний. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX - початок XX ст.). *Силантьев В.І.* (Харків) 274

Нове періодичне видання з історії. *Власенко В.М.* 277

Новая книга по истории медицины Одессы. *Вижунов В.Л.* (Сумы) 280

ХРОНІКА

Нагородження переможців Всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт "Голод 1932-1933 рр. Україна пам'ятає" 175

Урочисті заходи на Роменщині (до 130-річчя від дня народження проф. М.О.Макаренка). *Німенко Н.А., Німенко М.С.* 296

III Международная историко-медицинская конференция. *Васильев К.К.* 303

"Слово о полку Ігоревім" та його епоха". (XIII Міжнародна наукова конференція). *Ред.* 304

ЮВІЛЕЇ

Турченку Федору Григоровичу - 60 років 312

Старожитності Сумщини в творчості художника й історика Володимира Борошнєва 313

ДО УВАГИ АВТОРІВ! 319

На обкладинці:

1 с. - І.Ю.Рєпін. Портрет Д.І.Багалія. 1906 р.; фрагмент діорами Ю.М.Александрочкіна "Будівництво Сумської фортеці". Зібрання Сумського краєзнавчого музею.

4 с. - фрагмент карти земельних володінь околиць Путивля. Кінець XVII ст. Виділено перше з відомих зображень м.Путивль. Зібрання Центрального державного архіву давніх актів (Москва).

У випуску публікуються гравюри М.М.Бондаренка з серії "Слово о пльку Игореве" (с.6, 311, 318).

Ancient Sumy Land

The Scientific Journal on History and Culture of Ukraine. Published Since 1996.
The Head of the Editorial Board is A.Vasiliev. The Editor-in-Chief is V. Zvagelsky

№ XXI-XXII
Sumy State University

CONTENTS

TO THE 150th YEAR FROM THE BIRTH OF DMYTRO IVANOVYCH BAHALIY

BOHDASHYNA O.M. (Kyiv) Theoretical and Methodological Views of D.I.Bahaliy 7

STARYKOV G.M. (Kyiv) To the Question of the Beginning of Scientific Activity of D.I.Bahaliy (1882-1889) (on the Materials of Correspondence with O.F.Bychkov) 15

Correspondence of D.I.Bahaliy with the Editorial Board of "Kievskaya Starina" Journal / Publication, notices and comments by *Starykov G.M.* 22

KOSINOVA G.O. (Kharkiv) Role of Kharkiv University Administration in Stopping of Students Revolts in 1906-1911 56

WORLD HISTORY

HONCHARENKO A.V. (Luhans'k) Istanbul Conference of 1876-1877: the Attempt to Reach the Compromise in Eastern Question between Britain and Russia 63

PANCHENKO YU.V. (Sumy) Peculiarities of Allied Relations between Neoconservative Governments of M.Tatcher and R.Reygan 72

FROM THE HISTORY OF POLITICAL LIFE

From the Formation History of the Branch of Ukrainian Society of the League of Nations in Bucharest (to the 85th Year since the Foundation of Public Organization of Ukrainian Emigrants in Romania) / Preface, ordering and comments by *Vlasenko V.M.* (Sumy) 79

TURCHENKO G.F. (Zaporizhzhya) Anti-Het'man Rebellion in the Context of Ukrainian Nation Formation 104

IVANYUK O.L. (Kyiv) Preparation for the Holding of the First All-Russian Population Census of 1987 in Kyiv 114

PERSONNELS

BON' O.I. (Kyiv) "...My Methodology Does not Correspond Their Demands, but They so Need My Knowledge" 123

PUTSKO V.G. (Kaluga, Russia) Art Historian Pavel Nikolayevich Zholtovskiy 132

SOURCES STUDY

DEGTYARYOV S.I. (Sumy) Archive Funds of Povit Courts of Leftbank Ukraine (Quantitative Characteristics) 150

From the History of Archaeologic Investigations in Sula River Area / Preface, ordering and publication by *Nimenko N.A., Zvagelsky V.B.*(Sumy) 160

VLASENKO V.M. The Problem of Starvation of 1932-1933 in Ukraine on the Pages of Paris "Tryzub" ("Trident") 176

ZHYGLO V.V. (Kharkiv) Documents of Central State Archives of Ukraine about the Movement of Resistance in the Military Rule Zone during German Fascist Occupation (1941-1943) 195

ANCIENT HISTORY

RYCHKA V.M. (Kyiv) Under the Flags of "The Song..." (Following the steps of historiographic battles) 202

NIMENKO N.A. From the History of Archaeologic Investigations of Professor M.O.Makarenko in Mariupil' Area 212

LOCAL LORE STUDY

PIROZHKOV G.P. (Tambov, Russia) Local Lore Study: on the Discipline Periodization 240

ZVAGELSKY V.B. About the Siveryans (Local materials to the conspect of lectures from the "History of Ukraine" educational course) 250

CHERNOBROV I.V. (Sumy) Organization of the First Seasonal Day Nurseries in Sumy Area 263

NIKOLAYENKO S.P. (Sumy) Development of Archive Activities in Sumy Region in the 40ies - the Middle of the 50ies of the XX Cent. 266

REVIEWS AND NEW EDITIONS

Archives Study. Archives Descriptology. Sources Study. Interdepartmental Collection of Scientific Works. *Vlasenko V.M.* 272

D.M.Chorny. To the Left Bank of the Dnipro: Modernization Problems of Modernization of Ukrainian Towns (the End of the XIX - the Beginning of the XX Cent.). *Sylantyev V.I.* (Kharkiv) 274

New Periodic Edition of History. *Vlasenko V.M.* 277

New Book on the History of Odessa City Medicine. *Vizhunov V.L.* (Sumy) 280

CHRONICLES

Awards to the Winners of All-Ukrainian Contest of Scientific and Research Works "Starvation of 1932-1933. Ukraine Remembers" 175

Celebratings in Romny Region (to the 130th Year from the Birthday of Prof.M.O.Makarenko). *Nimenko N.A., Nimenko M.S.* 296

III Sumy International Historical and Medical Conference. *Vasiliev K.K.* 303

XIII International Scientific Conference " 'The Song of Ihor's Campaign' and Its Epoch". *Editorial Board* 304

FOTOARCHIVES

ANNIVERSARIES

Celebrating of 60th Year of Turchenko Fedir Hryhorovych 312

Ancient Pieces of Sumy Region in the Creative Work of the Artist and Historian Volodymyr Boroshnyev 313

TO THE AUTHORS' ATTENTION! 319

On the cover:

1 p. - I.Ryepin. Portrait of D.I.Bahaliy, 1906; Fragment of diorama of Aleksandrochkin Yu.M. "Building process of Sumy fortress". Collection of Sumy Local Lore Museum.

4 p. - map fragment of land possessions in the area of Putyvl town. The end of the XVII cent. The first of the known pictures of Putyvl town. Collection of Central State Archive of Ancient Documents (Moscow, Russia).

This Edition contents graphics of M.M.Bondarenko from the series "The Song of Ihor's Campaign" (PP.6, 311, 318).

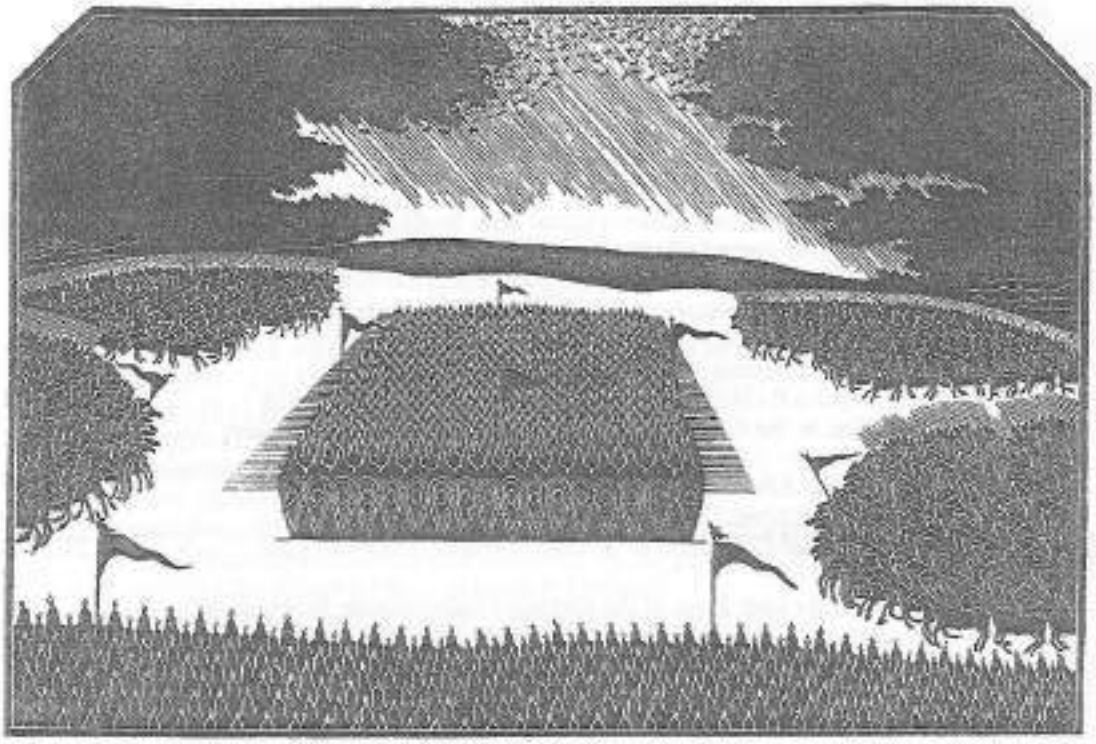

"Половци идуть отъ Дона, и отъ моря..."
(графіка М.М.Бондаренка з серії "Слово о плъку Игоревъ")

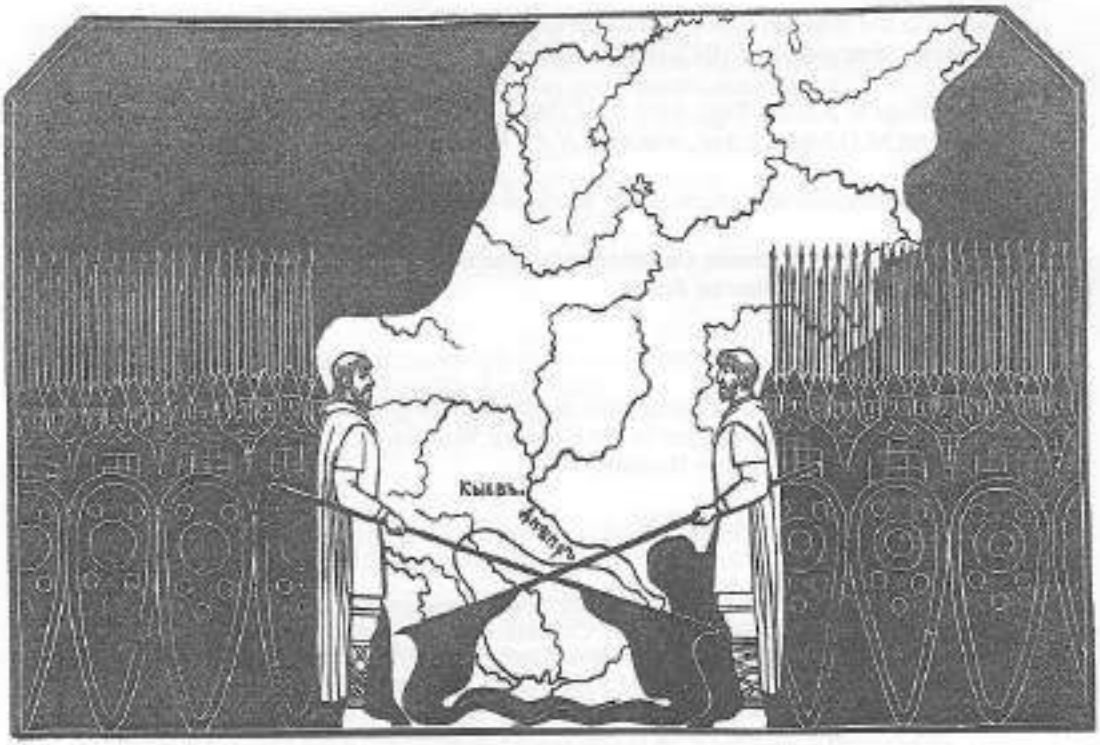

"Ярославе, и вси внуце Всеславли..."
(графіка М.М.Бондаренка з серії "Слово о плъку Игоревъ")

ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДМИТРА ІВАНОВИЧА БАГАЛІЯ

Д.І.Багалій. 10-ті роки XX століття

БОГДАШИНА О.М.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОГЛЯДИ Д.І.БАГАЛІЯ

Розглядається процес формування теоретико-методологічних основ наукової творчості Д.І.Багалія. На основі аналізу наукових праць ученого доводиться його прихильність ідеям оновленого (змодернізованого) позитивізму.

Академік Дмитро Іванович Багалій (1857-1932) є одним з найвидатніших українських істориків. Він автор понад 420 наукових праць[1], значна частина яких присвячена історії Слобожанщини. Не випадково вже сучасники називали його Літописцем Слобідської України. На наш погляд, титул *Слобідський літописець історії України* краще передає специфіку його

Богдашина Олена Миколаївна - докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України.

наукової творчості, бо вчений займався не лише історією Слобожанщини, а й інших регіонів України. Дослідження теоретико-методологічних основ наукової творчості вченого пройшло декілька етапів.

Дореволюційні науковці оцінювали його погляди як типові для буржуазного ліберального історика[2]. Цілком зрозумілі для радянського періоду намагання Д.І.Багалія та його учнів оголосити новітні студії як сумлінні спроби оволодіння академіком марксистською методологією[5]. Зі встановленням сталінської тоталітарної політичної системи з кінця 1920-х років змінюється підхід істориків-марксистів до вчених з дореволюційним "*вантажем*" наукових праць. Оцінки суспільно-політичних та історичних поглядів Д.І.Багалія були негативними: "*економічний матеріаліст-метафізик*" (Ф.А.Ястребов)[4], "*вульгарний матеріаліст*" (М.Грищенко, В.І.Пічета)[5], "*буржуазний націоналіст*" (Т.Т.Скубицький, Л.В.Черепнін)[6], "*ідеаліст-народник*" (В.В.Дроздовський, М.Л.Рубінштейн)[7]. В узагальнюючих історіографічних розвідках з другої половини 1950-х років у цілому позитивно висвітлювалася творчість Д.І.Багалія, підкреслювалось його лояльне ставлення до радянської влади та бажання оволодіти марксистською методологією[8].

Так, у статтях Б.К.Мигаля та Ю.Й.Журавського, О.Ф.Скакун підкреслювався прогресивний та ліберально-народницький характер світогляду вченого у дореволюційний період[9]. На відміну від радянських авторів, історики діаспори всіляко підкреслювали вплив політичних мотивів на творчість вченого, особливо за радянських часів[10]. Теоретико-методологічна складова наукової творчості Д.І.Багалія частково представлена у дисертаціях та монографіях В.В.Кравченка[11] та О.М.Богдашиної[12], новітніх статтях та тезах наукових конференцій[13].

Ще у гімназійні та університетські роки Д.І.Багалій читав різноманітну літературу (часом заборонену). Серед авторів: В.Г.Бєлінський, Д.І.Писарєв, М.О.Добролюбов, М.Г.Чернишевський, П.Л.Лавров (Міртов), В.В.Берві-Флеровський, Г.Спенсер, П.Прудон, Л.Бюхнер, К.Маркс[14].

Пізніше про вплив прогресивних авторів на формування своїх просвітницьких переконань у 1870-х роках Д.І.Багалій напише так: "*Тверде ж принципіальне обгрунтування ідеї необхідності для будь-якої освіченої людини так чи інакше сплатити свій борг рідному народові мені, як й іншим сучасникам моїм - українській молоді 70-х років, дала тодішня визвольна література, критика та публіцистика*"[15].

Ідея служіння простому народу була поширеною, особливо серед різночинної інтелігенції. Достатньо згадати, що подібні ідеї викладені у відомих на той час "*Історичних листах*" П.Л.Лаврова та у статті "*Моя сповідь*" В.Б.Антоновича.

Під час навчання у Київському університеті (1876-1880) великий вплив на формування молодого вченого справив професор В.Б.Антонович з його позитивістськими та народницькими переконаннями. В.В.Кравченко цілком правий в оцінці відносин вчителя та учня: "*Вплив В.Б.Антоновича на Д.І.Багалія був настільки глибоким і всеохоплюючим, що доцільно було б говорити про певну духовну і ментальну спорідненість цих двох представників різних поколінь української інтелігенції*"[16].

За визнанням самого Д.І.Багалія, на процес становлення його як історика мали вплив професори І.В.Лучицький, Ф.Я.Фортинський та В.С.Іконніков[17]. Д.І.Багалій окремо підкреслює бібліографічну обізнаність В.С.Іконнікова, значення його спецкурсу з російської історіографії, а пізніше - "*Опыта русской историографии*" для формування наукових інтересів самого Д.І.Багалія, потім - для читання лекцій з історіографії у Харківському університеті[18]. З лекцій викладачів Харківського університету, які слухав півроку як першокурсник, Д.І.Багалій виділяв своєрідною формою та глибиною викладання матеріалу пропедевтичний курс О.О.Потебні[19].

Активна участь Д.І.Багалія у молодіжній організації "*Кіш*"[20], у Київській громаді[21] остаточно сприяла формуванню його помірно-прогресивних, ліберальних, культурницьких поглядів.

Культурницько-просвітницька діяльність Д.І.Багалія (як на нашу думку, цілком поміркована та лояльна до влади) у дореволюційний період частиною інтелігенції сприймалася саме як українофільська та викликала критику з боку реакційних та консервативних сил[22]. Проте його культурницько-просвітницька діяльність, на наше переконання, мала подвійний стандарт. Погоджуємося з думкою В.В.Кравченка: "*У цілому українська самосвідомість Д.І.Багалія до 1917 року не входила в суперечність із "загальноросійською"*", існуючи на засадах подвійної лояльності.

Його праці з української тематики легко вкладалися в річище історичного краєзнавства чи то обласництва, а національне почуття, принаймні зовні, не виходило за рамки багатовікової традиції "*неслитності та нероздільності*" трьох етнічних гілок східнослов'янського древа: "*малоросів*", "*великоросів*" та "*білоросів*". Громадська діяльність Д.І.Багалія, подібно до наукової, мала подвійний у національно-культурному відношенні характер. З одного боку, вона була частиною українського національного руху в його культурницьких формах. З другого - вкладалася в загальне річище російського лібералізму[23]. Дискусія сучасних науковців щодо національної приналежності дореволюційних істориків, на наше переконання, дещо умовна. Українська історіографія другої половини XIX - початку XX ст., її проблематика, національна історична парадигма та категоріальний апарат остаточно не сформувалися. До того ж українська історіографія формувалася в основному на теренах Російської імперії.

Представники української історичної науки (серед них Д.І.Багалій) як університетські викладачі водночас були чиновниками Російської імперії. Незважаючи на розробку вченим проблем здебільшого української історії та культури, у творах Д.І.Багалія до 1918 р. чітко не простежується бажання показати на концептуальному рівні окремішність російського та українського історичного процесів.

Д.І.Багалій та його родина добре знали українську мову, літературу та культуру, а сам учений ще замолоду збирав та досліджував фольклор. Українець за національністю та виходець з україномовної сім'ї, Д.І.Багалій після переїзду до Харкова повністю переходить у службовому та сімейному спілкуванні на російську мову. Вся професура та більшість української різночинної інтелігенції Харкова того періоду розмовляла у побуті російською мовою. Нею ж написані всі дореволюційні праці Д.І.Багалія. Водночас у

родині Багаліїв широко використовувався український фольклор (у сім'ї вченого українська мова звучала, як правило, під час читання вголос, виконання пісень та театральних вистав)[24]. Перший відомий публічний виступ українською мовою (лекція "*Харків яко українське місто*") та перші україномовні праці відносяться до 1918 р.

Після введення нового університетського статуту 1884 р. декілька викладачів, у тому числі Д.І.Багалій, були звинувачені у "*хохломанстві*"[25]. Це правильне по суті твердження (Д.І.Багалій - учень лідера громадівського руху професора В.Б.Антоновича, член "*Київської Громади*" та "*Кошу*") в ті часи могло привести до краху кар'єри. Праці Д.І.Багалія прорецензували за дорученням Міністерства народної освіти відомі московські та петербурзькі вчені. Відомо, що рецензенти (К.М.Бестужев-Рюмін, Д.І.Іловайський, Є.Є.Замисловський та Н.О.Попов) формально не знайшли у працях харківського вченого "*україномфільських тенденцій*"[26].

Д.І.Багалій у дореволюційний час читав такі лекційні курси: "*История Юго-Западной Руси*" (фактично - курс з історії українських земель, що входили до складу Російської імперії), з російської історіографії, історичної географії, методики історії[27]. Його студентами були майбутні дослідники: М.М.Бахай, І.В.Теліченко (юридичний факультет), М.К.Грунський, Н.І.Тихий, М.М.Плохинський (історико-філологічний факультет)[28]. Як згадував один зі студентів, вчений "*головну увагу звертав на історію матеріальної та духовної культури російського народу, намагаючись при цьому підкреслити значення обласного принципу у справі вивчення такого складного організму, як російська держава*"[29].

Д.І.Багалій особисто практично не займався розробкою теоретичних проблем. В юності він прочитав праці О.Конта, Г.Спенсера, Дж.Мілля, Г.Бокля та інших вчених-позитивістів. Навчання у Київському університеті (насамперед спілкування з В.Б.Антоновичем) також сприяло формуванню його як історика-позитивіста. Фактографізм, спроба відійти від будь-яких узагальнень та теоретичних положень - типова риса наукових праць не тільки Д.І.Багалія, а й багатьох інших істориків-позитивістів.

Аналіз наукової спадщини Д.І.Багалія дозволяє нам стверджувати, що він був типовим представником оновленого (змодернізованого) класичного позитивізму у дореволюційний час. Про це свідчить тлумачення науковцем історичного процесу (визнання його еволюційного характеру, пошук закономірностей історичного розвитку, поєднання позитивістських, просвітницьких та ліберальних критеріїв прогресу тощо). Так, він тлумачив прогрес як розвиток культури та цивілізації в цілому. Д.І.Багалій неодноразово підкреслював важливість свободи наукової творчості. Особливо яскраво позитивістська спрямованість його теоретичних поглядів виражена у теорії факторів, яка є одним з головних елементів позитивістської парадигми української історіографії. У магістерській дисертації Д.І.Багалій підтримав ідею М.І.Костомарова та В.Б.Антоновича про боротьбу двох головних факторів (начал) у руській історії - самодержавного і федеративного (княжо-дружинного та вічового начал для удільно-вічового періоду). В.Б.Антонович поділяв княжо-дружинний елемент на дві частини: дружина та влада князя. Між собою ці три елементи були у певному протистоянні. Д.І.Багалій

конкретизував фактами з історії Сіверської землі ідею свого вчителя. Багатофакторний підхід був продемонстрований науковцем у лекціях з руської історії та в інших працях, зокрема з історії колонізації Слобожанщини.

Головним фактором (особливо для ранніх періодів історії людства) Д.І.Багалій вважав географічний: "*Природа завжди грала видатну роль у житті людства. Вся еволюція в історії людства ... полягає у постійному збільшенні влади людини над природою*"[30]. Вчений був обережним в оцінці економічного фактора. Професор Харківського університету неодноразово визнавав "*велике значення економічного фактору у житті людства*"[31], але у дореволюційний час критикував марксизм за перебільшення його ролі. Так, Д.І.Багалій стверджував, що "*ідеї з такою ж підставою можуть бути визнані основою історичного процесу як і господарські відносини*"[32]. Вчений підкреслював також велику роль культурного фактора, який вважав недостатньо оціненим. Нове розуміння ролі народу та держави простежується у творах Д.І.Багалія. Його народництво значно відрізнялося від романтичного народництва і народницьких поглядів В.Б.Антоновича та М.І.Костомарова. У працях Д.І.Багалія практично відсутня різка критика князівської чи старшинської еліти. Для вченого завжди був характерний інтерес до історії державних інститутів (недарма жартома В.Б.Антонович його називав "*юристом*"). Вчений ніколи не перебільшував ролі держави в історії. Його оцінка державних інститутів залежала від їх корисності для суспільства в цілому, а не для окремих верств. Вплив позитивізму проявився у розробці науковцем проблем соціально-економічної історії Лівобережної та Південної України, зокрема теми колонізації Новоросійського краю.

Під впливом неокантіанських ідей на початку XX ст. відбувається певна еволюція підходів вченого до об'єкту та принципів історичного дослідження. Так, більше уваги приділяється історичній психології, теорії пізнання. Але його погляди так і залишилися в основному позитивістськими.

Вступ до конституційно-демократичної партії у 1905 р.[33] - типовий крок для професора з ліберальними переконаннями періоду першої російської буржуазно-демократичної революції[34]. Революційні події 1905 р. він характеризував як "*органічне явище, що викликане давно назрілими ...суспільними потребами*" [35], а свою поведінку - як участь "*громадського діяча в цій боротьбі за свободу та рівноправність особи у державі*"[36].

У радянський період відбулася певна еволюція поглядів Д.І.Багалія на історичний процес під впливом праць теоретиків марксизму та істориків-марксистів. Рефлексійними та ситуативними видаються постійні публічні твердження Д.І.Багалія 1920-х років про щирість та справжність його намагань оволодіти марксистською методологією у радянський період[37]. Про ці спроби свідчать не тільки публічні заяви, але й тексти розвідок останніх років життя вченого[38]. Але Д.І.Багалій насправді так і не став марксистом. Вчений фактично залишився прихильником змодернізованих позитивістських ідей, засвоївши марксизм на рівні використання соціологічних схем та марксистської термінології. Про збереження класичних наукових принципів історичного дослідження свідчила також дискусія з М.І.Яворським[39]. Головними недоліками праць провідного українського історика-марксиста Д.І.Багалій вважав недостатнє та необережне

використання історичних джерел та велику кількість непідтверджених гіпотез[40].

Узагальнюючий *"Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті"* (1928) показав, як у кривому дзеркалі, не до кінця вдалу спробу поєднати марксистську термінологію та схему історичного процесу з позитивістською методикою збору та інтерпретації історичних фактів.

У двох роботах 1920-х років, присвячених Г.С.Сковороді, Д.І.Багалій модернізує погляди харківського мандрівника, називаючи останнього *"ідейним революціонером"* та *"революціонером-ідеологом"*[41]. У 1920-х роках розширюється проблематика досліджень вченого. Праці з історії революційного руху (декабризму на Україні, діяльності Кирило-Мефодіївського товариства тощо[42]) - це не тільки данина революційному часу, а й, на нашу думку, бажання самого академіка вивчити цікаві, через певні обставини фактично заборонені у дореволюційний період, малодосліджені питання.

Аналіз наукових праць вченого свідчить, що Д.І.Багалій був істориком-позитивістом не лише замолоду. Він не став неокантіанцем на початку XX ст. чи марксистом у 1920-х роках, фактично залишившись прихильником змодернізованих позитивістських ідей.

---

[1]У найбільшому бібліографічному покажчику "Праці Д.І.Багалія", вміщеному у першому томі його "Вибраних праць", налічується 521 назва. Але незначну частину з них, на наш погляд, не можна віднести до наукових праць у прямому розумінні цього слова. Це, як правило, невеличкі за обсягом опубліковані писемні джерела, які не містять важливої для історичної науки інформації: деякі листи вченого, різноманітні виступи та звіти Д.І.Багалія як громадського діяча та організатора вищої школи й науки тощо.

[2]Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К двадцатипятилетию его учено-педагогической деятельности. - Харьков, 1906; Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. - Харьков, 1912 та інш.

[3]*Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. - Т.1: Історіографічний вступ і доба натурального господарства. - Харків-К., 1928. - С.18; Музей історії Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. - Ф.8. - Оп.2. - П.36; *Ковалівський А.П.* Історик нової України акад.Д.І.Багалій // Знання. - 1927. - №22. - С.17-18; З посмертних праць акад.Д.І.Багалія (Самокритичний огляд наук. продукції) // Архів Радянської України. - 1932. - №4-5. - С.354; Від науково-дослідного інституту історії української культури [До публ. "З посмертних праць акад.Д.І.Багалія (Самокритичний огляд наук. продукції")] // Там само. - №4-5. - С.341; *Барвінський В.О.* Дмитро Іванович Багалій (1857-1932) // Там само. - №1-2. - С.118; *Оглоблин О.* Пам'яті Дмитра Багалія // Україна. - 1932. - Кн.1-2. - С.169-170 та інш.

[4]*Ястребов Ф.* Рец. на кн.: Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті // Прапор марксизму. - 1929. - №5. - С.176.

[5]*Грищенко М.* Академік Д.І.Багалій // Україна. - 1932. - Кн.1-2. - С.173,175; *Пичета В.И.* История Украины в советской историографии // Двадцать пять лет исторической науки в СССР. - М.-Л., 1942. - С.168.

[6]*Скубицкий Т.* Классовая борьба в украинской исторической литературе // Историк-марксист. - 1930. - №17. - С.34; Очерки истории исторической науки в СССР. - Т.III. - М., 1963. - С.273.

[7]*Дроздовський В.* Д.І.Багалій // Труды института славяноведения АН СССР. - 1932. - Т.1. - С.406; *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. - М., 1941. - С.510.

[8]*Бойко І.Д.* До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д.І.Багалія // Український історичний журнал. - 1957. - №2. - С.105-109; *Москвич Л.Г.* Ленінське ставлення до спадщини минулого (на прикладі видатних істориків АН УРСР) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. - 1973. - Вип.3. - С.35-51; *Сарбей В.Г., Кравченко В.В.* Академік АН УРСР Д.І.Багалій (До 125-річчя з дня народження) // Український історичний журнал. - 1982. - №11. - С.154-158; *Юрченко О.* Дмитро Іванович Багалій і Слобідська Україна // Прапор. - 1988. - №6. - С.118-121.

[9] *Мигаль Б.К., Журавский Ю.Й.* Д.И.Багалей как историк Харьковского университета // Вісник Харківського університету. - 1983. - №238. - С.40-48; *Скакун О.Ф.* Политические и правовые взгляды Д.И.Багалея // Проблемы правоведения. - 1984. - Вып.45. - С.31-39.

[10] *Оглобін О.* Пам'яті Дмитра Багалія // Український історик. - 1988. - №1-4. - С.96-105; *Проник А.* Академік Дмитро Іванович Багалій - носій української академічної традиції Києва у Харківському університеті // 125 років Української академічної традиції. 1861-1986. - Нью-Йорк, 1993. - С.105-122; *Проник А.* Дві історіографічні течії з історичної школи В.Антоновича: М.Грушевський та Д.Багалій // Український історик. - 1991-1992. - №3-4; 1-4. - С.178-185 та інш.

[11] *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей и его вклад в изучение отечественной истории: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09. - К., 1986; *Он же.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. - Харьков, 1990.

[12] *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім.акад.Д.І.Багалія (1921-1934 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02, 07.00.09. - Дніпропетровськ, 1993; *Вона ж.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім.акад.Д.І.Багалія (1921-1934 рр.). - Харків, 1994.

[13] *Вона ж.* Д.І.Багалій та його місце в українській історіографії // Історичні науки: Науковий вісник ХДПУ: Зб. наук. праць. - 1998. - Вип.1. - С.8-12; *Вона ж.* До характеристики методології історії Д.І.Багалія // Багаліївські читання в НУА. - Харків: НУА, 2006. - Вип.VII. - С.30-33; *Колпакова О.О.* Д.І.Багалій і Д.І.Яворницький: Порівняльний аналіз досвіду соціалізації українських істориків у Російській імперії кінця XIX - початку XX ст. // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. - Дніпропетровськ, 2004. - С.226-235; *Кравченко В.В.* "Славних пращурів великих..." // Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харків, 1990. - С.6-12; *Він же.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї "Автобіографії" // Багалій Д.І. Вибрані праці. - Т.1. - Харків, 1999. - С.9-56; *Він же.* Харківський університет, В.Н.Каразін і Д.І.Багалій: Короткий історіографічний нарис // Багалій Д.І. Вибрані праці. - Харків, 2005. - Т.3. - С.5-52; *Кокур А.П., Бівецький Б.Ф.* Дмитро Багалій - видатний діяч українського національного відродження // Слов'янський вісник. - 1998. - Вип.1. - С.117-121; *Масненко В.* Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А.В. та М.В.Стороженко, І.А.Линниченко, Д.І.Багалій) // Киевская старина. - 2002. - №6. - С.92-106; *Він же.* Дмитро Багалій і його місце в українській національній історичній думці // Вісник Черкаського університету. - Серія: історичні науки. - Вип.33. - 2002. - С.12-20 та інш.

[14] *Багалій Д.І.* Автобіографія: П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури. - К., 1927. - С.26, 29, 35. Характерно, що Л.Г.Дейч наводить більшість цих же авторів у спогадах: *Дейч Л.Г.* За полвека. - М., 1922. - Т.1. - Ч.1. - С.17.

[15] Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К двадцатипятилетней годовщине его ученo-педагогической деятельности. - Харьков, 1906. - С.24.

[16] *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї "Автобіографії". - С.10.

[17] *Багалій Д.І.* Автобіографія... - С.18, 23.

[18] Там само. - С.22, 31.

[19] Там само. - С.29; *Багалій Д.І.* О.О.Потебня // Червоний шлях. - 1924. - №4. - С.152-155.

[20] *Багалій Д.І.* Автобіографія... - С.34.

[21] Там само. - С.37.

[22] *Щеголев С.Н.* Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. - К., 1912. - С.73, 362, 438-439.

[23] *Кравченко В.В.* Д.І.Багалій в світлі й тіні своєї "Автобіографії". - С.14.

[24] Рукопис спогадів О.М.Ладиженського // Особистий архів родини Багаліїв, м.Харків.

[25] *Багалій Д.І.* Автобіографія... - С.51; Див. також лист І.П.Щелкова від 1 березня 1885 р., в якому містяться подібні звинувачення (опубл.: // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія... - С.52-53).

[26] *Багалій Д.І.* Автобіографія... - С.52; Див. детальніше: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. - С.20-22.

[27] Музей історії Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. - Ф.8. - Оп.2. - П.29; *Багалій Д.І.* Автобіографія... - С.75-76.

[28] Там само. - С.82-87.

[29] Дмитрий Иванович Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К тридцатипятилетней годовщине его ученo-педагогической деятельности. - Харьков, 1912. - С.2.

[30] *Багалей Д.И.* Русская история. - Ч.1. - Харьков, 1909. - С.68

[31] *Багалей Д.И.* Русская история с картами, планами и снимками памятников древности и искусства. - Т.1: Княжеская Русь (до Иоанна III). - М., 1914. - С.13.

[32] Там же.

[33] Див. детальніше.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая

деятельность. - С.27-28.

[34]Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна за 200 років. - С.250-259; з кадетами вчений не поривав до 1908 р., про що свідчать жандармські повідомлення // Центральний державний історичний архів у м.Київ. - Ф.274. - Оп.4. - Спр.283. -Арк.372; Ф.336. - Оп.1. - Спр.2258. - Арк.62; Ф.705. - Оп.2. - Спр.62. - Арк.87.

[35]Профессор Дмитрий Иванович Багалей: К двадцатипятилетней годовщине его ученопедагогической деятельности. - С.26.

[36]Там же.

[37]Подібні заяви можна, на наш погляд, характеризувати головним чином як політичну та наукову мімікрію. *Багалій Д.І.* Автобіографія... - С.129-130 та інш.

[38]Музей історії Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. - Ф.8. - Оп.2. - П.35, 36, 37; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського. - Ф.1. - Спр.45405, 45398 та інш.

[39]Див. детальніше.: *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. - С.119-120,136; *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім.акад. Д.І.Багалія (1921-1934 рр.). - Харків, 1994. - С.26-27 та інш.

[40]*Багалій Д.І.* Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму ("Історія України" М.І.Яворського) // Червоний шлях. - 1923. - №9. - С.148-149,154,159.

[41]*Він же.* Український мандрований філософ Григорій Савич Сковорода. Його життя, філософія і значення // *Багалій Д.І., М.І.Яворський.* Український філософ Г.С.Сковорода. - Харків, 1923. - С.9-48; *Він же.* Григорій Савич Сковорода: Український мандрований філософ. - Харків, 1926.

[42]Див. перелік праць: *Багалій Д.І.* Вибрані праці. - Т.1. - С.519-524.

BOHDASHYNA O.M.

Theoretical and Methodological Views of D.I.Bahaliy

There is viewed the formation process of theoretical and methodological basis of D.I.Bahaliy's scientific activity. On the basis of analysis of his scientific works here is proved his devotion to the ideas of renowated (modernized) positivism.

Отримано 3.09.2007.

СТАРИКОВ Г.М.

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТОК НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ Д.І.БАГАЛІЯ (1882-1889 рр.) (за матеріалами листування з О.Ф.Бичковим)

За матеріалами листування з О.Ф.Бичковим розглядаються перші кроки наукової діяльності відомого у майбутньому вченого Д.І.Багалія.

Дмитро Іванович Багалій залишив по собі великий епістолярний спадок, який у своїй цілісності утворює важливе джерело з історії наукового та громадського життя України кінця XIX - початку XX ст.

В багатій епістолярній спадщині Д.І.Багалія виокремлюється чимало інформативно цінних блоків, серед яких на особливу увагу заслуговують: листування з редакторами "*Киевской Старины*", В.Б.Антоновичем, М.М.Бакаєм, А.Ю.Кримським, Н.Д.Полонською-Василенко, О.П.Оглоблиним та інш.

В опрацювання масиву цих листів значний внесок зроблено відомими українськими вченими І.В.Вербою [2; 3] та В.В.Кравченко [7; 8; 9]. Також слід відмітити публікації В.М.Заруби, присвячені стосункам Д.І.Багалія з М.С.Грушевським [5; 6] і підготовлене В.А.Кучмаренко видання листування А.Ю. Кримського.

Стариков Григорій Миколайович - аспірант Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України.

Але, як і більшість джерел особового походження, епістолярій Д.І.Багалія є, перш за все, основою для вивчення біографії видатного історика. Д.І.Багалій, незважаючи на статус українського історика №2 (після М.С.Грушевського), не отримав подібної уваги.

Наша мета - дослідити початок наукової кар'єри Д.І.Багалія. Входження до академічного середовища для Д.І.Багалія виявилось однією з найдраматичніших подій життя. Власне тому так мало і неповно висвітлений цей період в автобіографії вченого [1]. Його дослідженню приділяли увагу В.В.Кравченко [1; 7], С.І.Михальченко [34] та О.П.Толочко [36].

Дана публікація покликана певною мірою використати таке надзвичайно інформативне для досліджуваної проблеми джерело, яким є листування Д.І.Багалія з російським академіком, археографом, палеографом, директором Імператорської публічної бібліотеки Опанасом Федоровичем Бичковим. Цей епістолярій зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського і відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України. Хронологічними межами теми слід вважати 1882 (захист магістерської дисертації) та 1889 роки (отримання посади ординарного професора).

Майже 17 років у Харківському університеті залишалася вільною посада доцента по кафедрі російської історії, яка була на той час ще й єдиною на Україні. До того ж Харків як губернське та університетське місто викликав зацікавлення і українофільського, і великодержавного академічного середовищ. Мати на цій посаді свою людину воліли обидві партії.

Кандидатом від "*української*", лідером якої був В.Б.Антонович, був визначений його учень Дмитро Іванович Багалій, який на той час входив і до напівлегальної студентської організації "*Кіш*", і до середовища Старої Громади. Його кандидатуру в Харківському університеті мала підтримати група професорів історико-філологічного факультету з українофільськими поглядами на чолі з О.О.Потебнею. Але, щоб обійняти цю посаду, потрібно було встигнути скласти магістерський іспит і захистити магістерську роботу. До того ж були й інші претенденти: П.М.Буцинський (протеже декана історико-філологічного факультету В.К.Надлера), В.І.Семевський (сторонній кандидат із Петербурга) і І.А.Лінниченко (єдиний з учнів В.Б.Антоновича, хто не підтримував його українофільських поглядів, і кандидатура якого потім так і не була виставлена).

Тому, зважаючи на брак часу, українофіли пішли на дуже ризикований крок: всупереч університетському положенню 1863 р. виставили роботу Д.І.Багалія з історії Сіверської землі до середини XIV ст., яка вже отримала золоту медаль і була йому зарахована як кандидатська, на здобуття магістерського ступеня [10, 9]. В.Б.Антонович запевняв О.О.Потебню: "*Книга ця не є той самий твір, за який вже було присуджено золоту медаль, хоча й носить з ним одну назву. Пан Багалій скористався своїм колишнім твором тільки як обрамленням, переробив його й доповнив і додав кілька глав зовсім нових*" [1, 101]. Рецензентами магістерської роботи виступили сам В.Б.Антонович та В.С.Іконников, і вона була успішно захищена у Київському університеті 26 вересня 1882 р. [1, 88-89]. Таким чином, формальні вимоги були виконані і

22 січня 1883 р. О.О.Потебня сповістив Д.І.Багалія про його обрання вісьмома голосами проти одного на посаду доцента [35, 1].

Здавалось, ніби обидві партії були задоволені виборами на харківську доцентуру (Багалій мав читати лекції з давньої історії Росії, а Буцинський - нової), але того ж 1883 р. в найбільш авторитетному спеціальному виданні "*Журнале Министерства Народного Просвещения*" і окремим відбитком вийшла детальна рецензія на праці П.Голубовського та Д.І.Багалія, присвячені історії Сіверської землі до середини XIV ст. (із 43 стор. рецензії - 34 стосуються дослідження Багалія) [10]. Автором її був І.А.Лінниченко (талановитий вчений, але постать малодосліджена). Він в деякій мірі, можливо, керувався й образою через невдачу з кафедрою в Харкові [25, 1], але його працю аж ніяк не можна назвати "*пасквілем*" [11, 4], зумовленим "*браком точних посилань на цитати з деяких авторів*" [1, 90].

І.А.Лінниченко переконливо доводить, що робота містить великі запозичення з літописів і праць Арістова, Барсова, Самоквасова, Костомарова і Антоновича (автор виписує в дві колонки місця з магістерської роботи і праці, звідки вони списані) і є не самостійним дослідженням, а плагіатом [10, 9-43]. Але обрання вже відбулось, авторитет В.Б.Антоновича і В.С.Іконникова погасили скандал, і наукова спільнота залишила поза увагою цю подію. І.А.Лінниченко, побоюючись необ'єктивного ставлення до нього з боку В.Б.Антоновича, захистив свою магістерську роботу в 1884 р. у Петербурзькому університеті [36, 96-97]. Не закінчилось все тільки для Д.І.Багалія.

У 1884 р. в Російській імперії був введений новий університетський статут, який значно збільшував адміністративну владу міністерства над університетами. Більшість виборних посад (ректор, декани, професори) тепер призначались міністром, міністерство затверджувало розподіл лекцій, усі штатні доценти переводились у розряд позаштатних приват-доцентів і т. інш. Керівництво Харківського університету в особі куратора, професора Військово-юридичної академії Максимовського розподілило 7 доцентів історико-філологічного факультету, серед яких і Д.І.Багалій, на три категорії: екстраординарні професори (без докторського ступеня); виконуючі обов'язки екстраординарних професорів; позаштатні приват-доценти [1, 105-106]. Д.І.Багалій був зарахований до другої категорії, але в міністерстві згадали про рецензію І.А.Лінниченка і перевели до категорії позаштатних приват-доцентів [25, 1; 11, 3-4]. Тепер перейти до другої категорії можливо було лише через три роки [12, 3].

Особливо тяжко було спостерігати молодому вченому, як його колегу по кафедрі П.М.Буцинського вже через три місяці перевели до другої категорії. Візаві Багалія після захисту магістерської дисертації ("*Про Богдана Хмельницького*") займався лише театральними рецензіями, та й робота його отримала негативний відзив професорів Дрінова та Лебедєва, а приписана ним собі честь віднайдення оригіналу "*Березневих статей*" Богдана Хмельницького була плагіатом зі статті Г.Ф.Карпова. Але Буцинський користувався підтримкою впливового в Петербурзі професора Безсонова і мав незабаром одружитись із донькою декана історико-філологічного факультету В.К.Надлера [12, 3-6].

7 лютого 1885 р. О.Ф.Бичков повідомив Д.І.Багалія, що міністр народної просвіти граф І.Д.Делянов попросив поважного російського історика Д.І.Іловайського дати компетентний висновок стосовно його праць і від цього висновку буде залежати переведення до другої категорії [27, 1]. Д.І.Іловайський зробив це досить швидко і вже 24 лютого повідомив Д.І.Багалія, що "*відзив був цілком сприятливий*" [33, 1зв.].

Але вже в наступному листі Д.І.Іловайський пише, що голова вченого комітету міністерства О.І.Георгієвський висуває проти Д.І.Багалія звинувачення в українофільстві і підбурюванні студентів проти викладачів, зокрема П.М.Буцинського.

Перше звинувачення грунтувалось на тому, що на Одеському археологічному з'їзді Д.І.Багалієм був прочитаний реферат, "*оснащений малоросійськими піснями*". Спростувати це було неважко, адже бюлетень з'їзду містив обидві доповіді Д.І.Багалія, присвячені архіву Полтавського Губернського Правління та історії колонізації Слобідської України. Друге полягало в освистанні студентами вступної лекції П.М.Буцинського. У підбурюванні їх до цього декан В.К.Надлер звинуватив професорів Потебню, Лебедєва, Дрінова, а разом з ними і М.Ф.Сумцова (якому навіть захист докторської відхилили за "*хохломанство*"), Д.І.Яворницького та Д.І.Багалія [13, 1-7]. Звинувачені наполягали на тому, що причину свисту треба шукати не в них, а у фаховій підготовці Буцинського. Другу його лекцію відвідав куратор і вона пройшла нормально. Незабаром, за бажанням П.М.Буцинського, курс російської історії розподілили так: Д.І.Багалій мав читати давній період, історію Литовської Русі та Московської держави до Михайла Федоровича і вести практичний курс з історіографії, а позивач - період від перших Романових до Катерини II включно. Власне на цьому скандал згас [14, 1-3].

Всі ці події змарнували дорогоцінний для Д.І.Багалія час для роботи над докторською дисертацією і він опинився в ситуації, коли вже був близький до завершення дворічний строк перебування на посаді позаштатного доцента, а надії на його подовження або переходу до категорії екстраординарних професорів були досить примарні [13,10].

У відчаї Д.І.Багалій звернувся до О.Ф.Бичкова: "*Опускаються руки, падає енергія, вбиваються сили, такі потрібні для неперервної роботи. Всяк, хто знає мене, засвідчить, що я веду суто трудове життя. Правда я не так як слід одного разу взявся до роботи. Але я отримав такий тяжкий урок, що залишиться пам'ятним назавжди. Глибоко шанований Опанас Федорович! Окажіть мені можливе сприяння і допомогу в моїй справі*" [12, 6-7]. В цій ситуації гарною новиною стало те, що факультет вирішив за необхідне мати двох викладачів російської історії, про що декан і подав прохання до куратора і міністерства [18, 1-2]. Це дало змогу О.Ф.Бичкову, застосувавши свій вплив на міністра І.Д.Делянова, домогтися продовження видачі Д.І.Багалію окладу приват-доцента ще на один рік, але обов'язковою умовою для подальшої праці в університеті був захист докторської дисертації, про що він і повідомив Багалія 7 березня 1886 р. [28, 1-2].

Тут одразу ж постали нові труднощі: від Д.І.Багалія зажадали, "*щоб він будь що писав по історії центру, а не окраїн*" [15, 3]; надрукувати зібрані

архівні матеріали (які мали б бути додатком до дисертації) окремим томом "*Актов Южной и Западной России*" за редакцією М.І.Костомарова не вдалось [26, 1-2]. Але Д.І.Багалій стосовно теми докторської дисертації дістав підтримку впливових професорів Московського університету В.Й.Ключевського та Н.О.Попова. Останній дав схвальний відзив і взявся допомогти видати рукопис дисертації в "*Чтениях Московского Общества Истории и Древностей*" [16, 2]. З свого боку О.Ф.Бичков допоміг опублікувати в авторитетному "*Журнале Министерства Народного Просвещения*" невеликий начерк, що мав на меті ознайомити науковців з характером докторської дисертації Д.І.Багалія і переконати, що це самостійне й одне з перших досліджень історії колонізації степових окраїн Московської держави [17, 2-4]. 17 травня 1886 р. до Петербургу були надіслані схвальні відзиви про 3-річну викладацьку діяльність Д.І.Багалія від декана факультету, ректора і куратора [19, 1]. Все це значно покращило умови для закінчення дисертації і вже 18 червня 1886 р. Д.І.Багалій повідомляв О.Ф.Бичкова про завершення праці над більшою частиною рукопису і про початок його друкування у Москві.

Структура роботи виглядала наступним чином: 1-й розділ цілком стосувався колонізації і мав 5 глав (історико-топографічний начерк, російська державна колонізація до Олексія Михайловича, переселення черкас у Московську державу до Олексія Михайловича, російська державна колонізація з Олексія Михайловича, малоросійська колонізація з Олексія Михайловича); 2-й розділ присвячувався системі управління; 3-й - становим відносинам; 4-й - землеволодінню [20, 2]. Після всіх вищезгаданих подій ця робота була задумана як фундаментальне дослідження, побудоване, головним чином, на архівному матеріалі, з обов'язковою публікацією як тексту роботи, так і джерельної бази, щоб унеможливити звинувачення у плагіаті.

У квітні 1887 р. залишалось надрукувати тільки карту до дисертації і В.Й.Ключевський, щоб не відкладати захист до осені, допоміг влаштувати його за пришвидшеною процедурою [32, 1]. І 23 травня 1887 р. в Московському університеті відбувся захист докторської дисертації Д.І.Багалія "*Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства*". Н.О.Попов з цього приводу висловився наступним чином: "*...якщо б Ви представили одну п'яту свого дослідження, то ми б Вам за неї одну надали ступінь доктора*" [21, 1-3]. 11 червня 1887 р. О.Ф.Бичков, вітаючи Д.І.Багалія із захистом дисертації, повідомив, що міністр тепер не бачить ніяких перешкод для призначення його екстраординарним професором [29, 1-2]. Наступним кроком до визнання наукових звершень молодого доктора російської історії стало присудження йому наступного року престижної премії графа Уварова [30, 1].

Д.І.Багалій активно займається архівною і археографічною працею, зокрема друкуванням 1-го тому "*Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства*", розбором приватного архіву, що включав у себе фамільні документи трьох знаних на Слобожанщині дворянських родів: Донців-Захаржевських, князів Крапоткіних і Щербінінних. Влітку 1888 р. у нього народжується перша дитина - донька Наталя [22, 1-2]. Наступного року Д.І.Багалій приступає до друку 2-го тому "*Матеріалів до*

історії колонізації та побуту степової окраїни Московської держави" (куди увійшов "*Екстракт о Слободських полках*", що вважався загубленим), виходять "*Колонизация Новороссийского края и первые шаги его на пути культуры*" і "*Описание Слободско-Украинской губернии*" (1802 р.), у 15-му випуску "*Критико-биографического словаря*" Венгерова вміщено оцінку наукової діяльності В.Б.Антоновича [23, 1-2]. Така плідна наукова діяльність дістала належну оцінку в Петербурзі і 14 червня 1889 р. Д.І.Багалій отримує вітання О.Ф.Бичкова з призначенням його ординарним професором [31, 1]. Це призначення дало змогу Д.І.Багалію полишити заняття для додаткового заробітку в жіночій гімназії, отримати "*необхідний спокій духу та деяку упевненість у завтрашньому дні*" і цілком зосередитись на науковій діяльності [24, 1-2].

Згодом Д.І.Багалій став визначним науковцем, політиком і громадським діячем в межах всієї Російської імперії, а потім одним з патріархів і організаторів історичної науки в Українській СРР. Але громадський інтерес переміг наукове сумління і кілька років, прожитих під "*дамокловим мечем*" рецензії І.А.Лінниченка, наклали відбиток на все його життя. Власне тому Д.І.Багалій завжди йшов шляхом "*золотої середини*", уникав теоретичних конструкцій і не міг відійти від позитивістської методології, навіть коли у нього вимагали "*марксистського*" висвітлення історії. Цей випадок виразно продемонстрував, що якби не прекрасна фахова підготовка, енциклопедичні знання, енергійність та наполегливість вихованця київської документальної школи, то українська наука могла б втратити одного з найвидатніших своїх представників.

---

1. *Багалій Д.І.* Вибрані праці: У 6 т. - Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув., вступ, комент. В.В.Кравченка. - Х.: ХГІ "НУА", 1999. - 600 с.
2. *Верба І., Кіржаєв С.* Дмитро Багалій і Олександер Оглоблин: до історії творчих стосунків // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник / Упоряд. В.В.Кравченко. - Х.: "Майдан", 1999. - С.218-270.
3. *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д.Полонської-Василенко (1884-1973). - К.: Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України, 2000. - 356 с.
4. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського: У 2 т. - Т.2 (1918-1941) / Відп. ред. Кучмаренко В.А. - К., 2005. - 362 с.
5. *Заруба В.* Михайло Грушевський та Дмитро Багалій // Березіль. - 1991. - №9. - С.141-154.
6. *Він же.* Листування М.Грушевського з Д.І.Багалієм // Український історик. - Нью-Йорк, 1991-1992. - №3-4 (110-115). - С.433-437.
7. *Кравченко В.В.* Д.И.Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. - Х.: Изд-во "Основа" при ХГУ, 1990. - 176 с.
8. *Він же.* М.І.Яворський та Д.І.Багалій в світлі архівних документів. Невідомі листи М.І.Яворського до Д.І.Багалія // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. - Х.: «Майдан», 1998. - С.195-207.
9. *Він же.* Листи Х.Д.Алчевської до Д.І.Багалія // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. - Х.: "Майдан", 2001. - С.166-182.
10. *Линниченко И.А.* Сочинения П.Голубовского и Д.Багалея. Критическая оценка Ивана Линниченка. - СПб.: Типография В.С.Балашева, 1883. - 43 с.
11. Лист Багалія Д.І. до Бичкова О.Ф. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45486. - Арк.1-5.
12. Там само. - Од.зб.45485. - Арк.1-9.
13. Там само. - Од.зб.45484. - Арк.1-10.
14. Там само. - Од.зб.45489. - Арк.1-9.
15. Там само. - Од.зб.45487. - Арк.1-6.
16. Там само. - Од.зб.45490. - Арк.1-8.
17. Там само. - Од.зб.45491. - Арк.1-5.

18. Там само. - Од.зб.45492. - Арк.1-3.
19. Там само. - Од.зб.45474. - Арк.1-4.
20. Там само. - Од.зб.45493. - Арк.1-5.
21. Там само. - Од.зб.45471. - Арк.1-6.
22. Там само. - Од.зб.45494. - Арк.1-5.
23. Там само. - Од.зб.45475. - Арк.1-6.
24. Там само. - Од.зб.45476. - Арк.1-3.
25. Лист Багалія Д.І. до Костомарова М.І. - Там само. - Ф.XXII. - Од.зб.459. - Арк.1-2.
26. Там само. - Од.зб.63. - Арк.1-2.
27. Лист Бичкова О.Ф. до Багалія Д.І. - ІІ НАНУ. - Ф.37. - Од.зб.143. - Арк.1.
28. Там само. - Од.зб.144. - Арк.1-2.
29. Там само. - Од.зб.145. - Арк.1-2.
30. Там само. - Од.зб.147. - Арк.1.
31. Там само. - Од.зб.148. - Арк.1.
32. Лист Ключевського В.Й. до Багалія Д.І. - Там само. - Од.зб.197. - Арк.1.
33. Лист Іловайського Д.І. до Багалія Д.І. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45829. - Арк.1-2.
34. *Михальченко С.И.* Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). - М.: Прометей - Брянск: Изд-во БГПУ, 1997. - 228 с.
35. Телеграма Потебні О.О. до Багалія Д.І. - ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46166. - Арк.1.
36. *Товочко О.П.* Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Лінниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник. Нова серія. - Вип.2. - Т.5. - К.: Наукова думка, 1993. - С.92-103.

STARYKOV G.M.

To the Question of the Beginning of Scientific Activity of D.I.Bahaliy (1882-1889) (on the Materials of Correspondence with O.F.Bychkov)

On the materials of correspondence with O.F.Bychkov there are viewed the earliest steps in scientific activity of the lately famous scientist D.I.Bahaliy.

Отримано 5.03.2007.

ЛИСТУВАННЯ Д.І.БАГАЛІЯ З РЕДАКЦІЄЮ ЖУРНАЛУ "КИЕВСКАЯ СТАРИНА"

Розглядається епістолярна спадщина видатного історика Д.І.Багалія як джерело до вивчення історії діяльності одного з перших українських наукових журналів "Киевская Старина".

У 2007 р. відзначається 125-річчя заснування "*Киевской Старины*". Багатолітня співпраця Д.І.Багалія з першим українським історичним журналом була дуже плідною і справила значний вплив на розвиток історичної науки. За час свого існування (1882-1906) "*Киевская Старина*" стала не просто енциклопедією історії України, а великим досягненням для всієї української історіографії. На сьогодні діяльності "*Киевской Старины*" присвячено чотири дисертаційні дослідження А.Л.Іоаніді[1], М.В.Кучинського[2], В.М.Матях[3] та М.Г.Палієнко[4], на підставі яких з'явилась ціла низка статей[5] і фундаментальна праця М.Г.Палієнко[6]. Слід також відзначити і детальну розвідку Д.О.Оглоблина, присвячену О.С.Лашкевичу[7].

Архів журналу не дійшов до нас у вигляді цілісного фонду і представлений фрагментарно у різних архівосховищах України. Епістолярій як джерело особового походження характеризується значною суб'єктивністю, але з огляду на недостатню інформативність офіційних матеріалів, він має велике значення для дослідження діяльності "*Киевской Старины*".

Серед великої епістолярної спадщини Д.І.Багалія одним з найбільш яскравих та змістовних є листування вченого з редакцією "*Киевской Старины*" протягом майже всього часу її існування. В автографах збереглись листи від усіх її редакторів та близьких до редакції осіб: Ф.Г.Лебединцева, О.С.Лашкевича, Є.О.Ківлицького, В.П.Науменка, П.Г.Житецького та інш. У листах редакції до Д.І.Багалія і його до редакторів відбилося ідеологічне спрямування цього органу українських культурників, труднощі його існування в умовах цензури та утисків української мови, зокрема матеріальні негаразди, форми авторської участі в журналі та підтримки його з боку "*харків'ян*", моменти кризи у зв'язку зі змінами в редакції тощо. Цей масив листування зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ) та відділу рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка Національної Академії Наук України (далі - ІЛ НАНУ).

"*Киевская Старина*" постала зусиллями старогромадівців та членів Історичного товариства Нестора-літописця. З часом участь у цьому виданні брали понад 450 авторів та кореспондентів, фахівців у галузі історії та філології, представників різних наукових шкіл. Провідна роль в цій справі належала В.Б.Антоновичу, який був не тільки одним з фундаторів і активних співробітників "*Киевской Старины*", але й тим, хто, залучивши своїх численних учнів (Д.І.Багалія, І.А.Лінниченка, М.В.Довнар-Запольського, П.В.Голубовського, М.С.Грушевського, В.Ю.Данилевича та інш.), забезпечив існування журналу протягом чверті століття. Д.І.Багалій як виходець із середовища Старої Громади і вихованець київської документальної школи відразу ж після заснування журналу 1882 р. був залучений Антоновичем до кола його авторів.

Д.І.Багалій поклав початок наукового вивчення важливого джерела соціально-економічної історії України XVIII ст. - Рум'янцевського опису (майновий перепис населення, проведений російським урядом протягом 1765-1769 рр. з метою розповсюдження загальноросійського законодавства та оподаткування на колишню Гетьманщину)[8]. 1883 р. у "*Киевской Старине*" виходить його стаття "*Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии, гр.П.А.Румянцева-Задунайского*", яка мала б залучити наукову спільноту до вивчення цього джерела[9]. Ця стаття поклала початок великої наукової дискусії з І.В.Лучицьким щодо землеволодіння і общини в Лівобережній Україні.

Крім власної активної участі в якості одного з авторів першого українського історичного журналу, Д.І.Багалій залучав своїх учнів: М.М.Бакая, М.М.Плохинського, І.В.Теличенка, Д.П.Міллера, Є.П.Радакову, які присвятили свої дослідження колонізації Лівобережної України, етнографії, архівознавству та соціально-економічній історії Гетьманщини[10]. Слід відзначити, що задля підтримки "*Киевской Старины*" Д.І.Багалій і ті, кого він придучав до співпраці, часто відмовлялись від авторських гонорарів за свої статті, рецензії та публікації археографічного плану і редакція розраховувалась з ними відбитками їхніх статей і надавала безкоштовно примірники журналу.

Як видно з листів Д.І.Багалія до редакторів, ця практика застосовувалась протягом всього періоду їх співпраці[11]. Також Д.І.Багалій сприяв збільшенню кількості передплатників "*Киевской Старины*", пропонуючи своїм численним знайомим підтримати це видання[12].

"*Киевская Старина*" була рекомендована циркулярами 1882 і 1885 рр. попечителя Київського навчального округу С.П.Голубцова бібліотекам усіх навчальних закладів округу, журнал передплачували в найбільших містах не тільки України (Києві, Харкові, Одесі, Чернігові, Полтаві), але й у Москві, Петербурзі, Тифлісі, Самарі, Твері, Тулі, Баку, Симбірську, Астрахані та інш. Одержували "*Киевскую Старину*" і за межами Російської імперії: у Львові, Чернівцях, Відні, Парижі, Мадриді, Женеві[13].

Але, незважаючи на широку географію розповсюдження і підтримку з боку наукової спільноти, видання "*Киевской Старины*" виявилось дуже непростою справою. Значна частина передплатників отримувала журнал безкоштовно чи на пільгових умовах, до того ж "*Киевская Старина*" була спеціалізованим науковим журналом. Все це, звичайно ж, відбивалось на кількості передплатників. Д.О.Оглоблин вважає, що Ф.Г.Лебединцев зазнавав ще й тиску з боку російського уряду[14]. Коли ж до матеріальних труднощів додалось ще й це, редактор прийняв-таки рішення про закриття журналу. Але цю критичну ситуацію врятував О.С.Лашкевич.

Олександр Степанович Лашкевич (1842-1889) належав до козацько-старшинського роду, спорідненого з Апостолами, Галаганами, Кочубеями, Лизогубами, Милорадовичами, Полуботками, і був заможним поміщиком на Стародубщині[15]. На початку 1888 р. він сплатив 2000 крб. Ф.Г.Лебединцеву і отримав право на видання журналу. Ф.Г.Лебединцев того ж року помер[16]. О.С.Лашкевич поставив собі за мету згуртувати навколо "*Киевской Старины*" якомога більше представників інтелігенції,

незалежно від їх громадсько-політичних поглядів. Так, у виданні почали брати участь ті з професорів, які стояли осторонь українофільського руху (М.Ф.Володимирський-Буданов, В.С.Іконников, М.І.Петров, П.В.Голубовський, І.А.Лінниченко та інш.), а також особи духовного стану (архімандрити Арсеній і Леонід, протоієреї П.Г.Лебединцев і П.Орловський та інш.). Суттєво зросла кількість джерельних та іконографічних публікацій. Але цю плідну діяльність перервала раптова смерть редактора-видавця 31 жовтня 1889 р. Всього за підписом О.С.Лашкевича вийшло 24 номери журналу[17].

Смерть другого редактора "*Киевской Старины*" знов поставила питання про можливість припинення видання журналу. Хоча дружина покійного редактора погоджувалась передати свої права на видання "*Киевской Старины*" безкоштовно, але необхідно було знайти людину, яка могла б покрити близько 3000 крб. боргів журналу за 1889 р.[18] До того ж тодішнє законодавство розглядало друковані видання як приватну власність і видавець мав дуже широкі права, що давали йому змогу чинити жорсткий тиск на редактора і редакцію. Тому новий видавець мав бути людиною "*с довлеющим умственным и нравственным цензом*"[19]. Таку людину вдалось знайти, і 12 грудня 1889 р. була підписана нотаріальна угода з К.М.Гамалією (лікар за фахом і землевласник Пирятинського повіту). Він сплатив удові 3300 крб. для видання грудневого номеру "*Киевской Старины*" і покриття боргів за 1889 р.[20]

К.М.Гамалія був формальним видавцем і не втручався у видавничі справи. Основний тягар видавничої роботи виконував Є.О.Ківлицький, який займався ще й кореспонденцією, був коректором і діловодом. Матеріальне становище "*Киевской Старины*" залишалося скрутним.

У липні 1893 р. Є.О.Ківлицького на посаді редактора змінив один з лідерів Старої Громади В.П.Науменко. З цього часу розпочався новий етап діяльності "*Киевской Старины*". Журнал фактично перетворився на друкований орган Старої Громади.

Науковий, аполітичний характер видання змінився на виразний українофільський, з'явились статті, що характеризували політичну ситуацію як на Наддніпрянській Україні, так і на українських землях у складі Австро-Угорської імперії. В цей час покращується і матеріальне становище "*Киевской Старины*". Постійно фінансувати вихід журналу став цукрозаводчик В.Симиренко, допомагали й інші українські меценати - Є.Х.Чикаленко і В.В.Тарновський[21]. Після маніфесту 17 жовтня 1905 р. В.П.Науменко вирішив узагалі змінити науковий профіль журналу на громадсько-політичний. Це не задовольнило значну частину науковців і 1906 р. став останнім для "*Киевской Старины*"[22].

Д.І.Багалій активно співпрацював з "*Киевской Стариной*" до того моменту, коли редактором став В.П.Науменко. У листі від 20 жовтня 1902 р. він писав, що вже багато років не отримує "*Киевскую Старину*"[23]. Листування Д.І.Багалія з останнім редактором журналу відбувалося рідше, ніж з його попередниками, хоча В.П.Науменко обіймав цю посаду довше за всіх інших разом узятих. Ця ж тенденція прослідковується і у ставленні до наукової співпраці. Так, протягом 1882-1893 рр. Д.І.Багалієм на сторінках "*Киевской*

Старины" було вміщено 39 статей і рецензій, а між 1894 та 1906 рр. - лише 11[24]. Д.І.Багалій, швидше за все, не сприйняв поступового відходу редактора журналу від наукових до суспільно-політичних позицій. Своїм відстороненням від співпраці з журналом він намагався не допустити повторення історії з затвердженням його на кафедрі російської історії в Харківському університеті, коли через звинувачення в українофільстві перед тодішнім міністром народної освіти І.Д.Деляновим наукова кар'єра Д.І.Багалія могла обірватись ледве почавшись.

Протягом усього часу співпраці Д.І.Багалія з "*Киевской Стариной*" його роботи базувались на обласній концепції української історії і позитивістській методології (це було характерно і для більшості досліджень, вміщених в журналі). Історик всіляко уникав категоричних висновків і побудови теоретичних конструкцій, залишаючись на позиціях аполітичного культурництва. На цей період припадає також початок розробки Д.І.Багалієм нових тем його в майбутньому фундаментальних досліджень, присвячених Г.С.Сковороді та історії колонізації Слобідської України. Пізніше цей досвід співпраці з "*Киевской Стариной*" Д.І.Багалієм був широко використаний при створенні Української Академії Наук і архівної системи УСРР.

Археографічна обробка тексту листів проведена відповідно до загальноприйнятих правил - пропущені та скорочені слова, що їх відновлено упорядником, взято у квадратні дужки. Нумерація введена упорядником.

---

[1] *Иоаниди А.Л.* Журнал "Киевская Старина" и вопросы фольклористики на Украине в конце XIX - начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - К., 1969. - 20 с.

[2] *Кучинский Н.В.* Журнал "Киевская Старина" и украинский литературный процесс конца XIX - начала XX вв.: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - К., 1990. - 19 с.

[3] *Матях В.М.* Проблеми історії України XVI-XVIII ст. у висвітленні журналу "Киевская Старина": Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - К., 1993. - 17 с.

[4] *Паліенко М.Г.* Журнал "Киевская Старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX - початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук. - К., 1994. - 20 с.

[5] *Іоаніді А.Л.* Великий науковий доробок (Дослідження та публікації фольклору на сторінках "Киевской Старины") // Народна творчість та етнографія. - 1968. - №3. - С.32-39; *Він же.* Питання міжслов'янських фольклористичних зв'язків на сторінках "Киевской Старины" // Слов'янське літературознавство і фольклористика. - К., 1968. - Вип.4. - С.152-167 та інш.; *Коровицкий Ю.А.* З історії створення першого історичного журналу на Україні // Український історичний журнал. - 1972. - №1. - С.125-127; *Кучинський М.В.* М.О.Максимович і його оточення на сторінках "Киевской Старины" // Українська мова і література в школі. - 1985. - №2. - С.69-72; *Він же.* Іван Франко і "Киевская Старина" // Українська мова і література в школі. - 1991. - №5. - С.66-72; *Він же.* Творчість Гоголя в оцінці "Киевской Старины" // Київська старовина. - 1994. - №2. - С.74-77; *Він же.* Євген Киалицький - редактор, педагог, бібліотекознавець // Пам'ять століть. - 1997. - №4. - С.134-139 та інш.; *Матях В.М.* Історія українського козацтва в публікаціях журналу "Киевская Старина" // Український історичний журнал. - 1992. - №9. - С.26-36; *Вона ж.* Біля витоків "Киевской Старины": До 110-річчя виходу першого номера журналу // Там само. - 1992. - №1. - С.142-150 та інш.; *Замлинський В.О., Паліенко М.Г.* Журнал "Киевская Старина" під царською цензурою // Український історичний журнал. - 1993. - №10. - С.62-76; *Паліенко М.Г.* Діяльність редакції "Киевской Старины" в оцінці жандармського агента (1900 р.) // Київська старовина. - 1997. - №1-2. - С.74-85; *Вона ж.* Повернення із забуття: Портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. - К., 1998. - 41 с. та інш.

[6] *Паліенко М.Г.* "Киевская Старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX - початок XX ст.). - К.: Темпора, 2005. - 384 с.

[7] *Оглоблин Д.* Олександр Степанович Лашкевич (1842-1889) - редактор-видавець "Кіевской Старины" // Український історик. - 1974. - №1-3. - С.155-168; №4. - С.47-73.

[8]*Паліенко М.Г.* "Киевская Старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX - початок XX ст.). - С.105.

[9]*Багалей Д.И.* Генеральная опись Малороссии. Эпизод из деятельности первого правителя Малороссии, гр.П.А.Румянцева-Задунайского // Киевская Старина. - 1883. - Т.7. - №11. - С.402-432.

[10]Докладніше див.: *Багалій Д.І.* Вибрані праці: У 6 т. - Т.1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув., вступ. ст., коммент. В.В.Кравченка. - Х.: ХГТ "НУА", 1999. - С.144-146; *Паліенко М.Г.* "Киевская Старина" (1882-1906): Систематичний покажчик змісту журналу. - К.: Темпора, 2005. - 608 с.

[11]Лист Багалія Д.І. до Лебединцева Ф.Г. 1885 р. - ІР НБУВ. - Ф.III. - Спр.3769. - Арк.16-16в; Лист Багалія Д.І. до Лебединцева Ф.Г. 1885 р. - Там само. - Спр.3771. - Арк.18-19; Лист Багалія Д.І. до Лашкевича О.С. 1888 р. - Там само. - Спр. 9773. - Арк.1-2; Лист Багалія Д.І. до Ківлицького Є.О. від 26 грудня 1889 р. - Там само. - Ф.112. - Спр.145. - Арк.1.

[12]Лист Багалія Д.І. до Лебединцева Ф.Г. 1885 р. - ІР НБУВ. - Ф.III. - Спр.3778. - Арк.33-34; Лист Багалія Д.І. до Лебединцева Ф.Г. 1885 р. - Там само. - Спр.3773. - Арк.22-24.

[13]*Паліенко М.Г.* "Киевская Старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX - початок XX ст.). - С.45.

[14]*Оглобин Д.* Олександр Степанович Лашкевич (1842-1889) - редактор-видавець "Кіевской Старины" // Український історик. - 1974. - №4. - С.59.

[15]Там само. - №1-3. - С.155-168.

[16]Там само. - №4. - С.60.

[17]*Паліенко М.Г.* "Киевская Старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX - початок XX ст.). - С.50-52.

[18]Лист Левицького О.І. до Багалія Д.І. від 7 листопада 1889 р. - ІЛ НАНУ. - Ф.37. - Спр.215. - Арк.1-2.

[19]Лист Житецького П.Г. до Багалія Д.І. від 29 грудня 1889 р. - Там само. - Спр.178. - Арк.1-2.

[20]Там само.

[21]*Паліенко М.Г.* "Киевская Старина" у громадському та науковому житті України (кінець XIX - початок XX ст.). - К.: Темпора, 2005. - С.57-64.

[22]Там само. - С.80-81.

[23]Лист Багалія Д.І. до Науменка В.П. від 20 жовтня 1902 р. - ІР НБУВ. - Ф.III. - Спр.7619. - Арк.1-2.

[24]*Паліенко М.Г.* "Киевская Старина" (1882-1906): Систематичний покажчик змісту журналу. - К.: Темпора, 2005. - 608 с.

Публікація, примітки та коментарі *Г.М.СТАРИКОВА*

Листи Багалія Д.І. до Лебединцева Ф.Г.[1]

№1

Харьков, 27 сентября

Милостивый Государь

Феофан Гаврилович!

Завтра 28-го сего сентября высылаю Вам рукопись "О Румянцевской описи", которая будет введением к "Займанщине" и дальнейшим статьям.

Вот почему мне интересно было бы иметь оттиски и одной, и другой статьи - со временем могла бы выйти книжка "Очерки по внутренней истории Малороссии XVIII в." (Оттиски из "Киев[ской] Ст[арины]").

Дальнейшие статьи будут касаться положения городов в Малороссии в XVIII в. (материалы почти уже собраны - из Румянцевской описи, Харьковского Архива Малор[оссийской] Коллегии, Архива Киевского Губ[ернского] правления и др[уги]х.), Украинской Линии (по архивным материалам, отчасти собранным) и т.д. Я Вам писал, кажется, о сотне

оттисков; теперь же попросил (на мой счет) не 100, а 200 - расчета это никакого не составит, а в виду моей цели интерес имеет; кроме того, и меня будет побуждать к работе; брошюровать не нужно, исключая каких-нибудь двух десятков, которые попрошу прислать мне в Харьков. Книга г.Чижевского "Старозаимочные земли" выйдет скоро; ожидается она с большим интересом в Харькове, ибо автор - бывший член суда - решает вопрос односторонне. Моя рецензия будет обстоятельная, потому что у некоторых лиц добываю новые документы, неизвестные г.Чижевскому.

Вместе с тем посылаю Вам обратно июльскую, августовскую, сент[ябрьскую], окт[ябрьскую] книжки Киев[ской] Стар[ины]. Оказалось, что она получалась на прежней моей квартире (Малонем[ецкая] ул., д. Полтавцева) - и хозяйка, наконец, при случайной встрече возвратила мне их. Извиняюсь, что причинил Вашей Конторе напрасные хлопоты с пересылкой. Теперешний мой адрес: Ветеринарная улица, дом Гончарова, №15, Дм.Ив.Б[агалею].

Наконец еще одна просьба: могу ли я поместить на страницах "Киев[ской] Ст[арины]" свой ответ на разбор моей книги "История Северской земли до пол. XIV в.", сделанный И.А.Линниченко[2] в Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Пр[освещения].

Эта "критическая оценка" представляет не иное что, как пасквиль, исполненный злобы и передержек. "Киев[скую] Ст[арину]" я выбираю потому, что она издается в Киеве, т. е. в том месте, откуда вышел сей пасквиль и где этим делом могут интересоваться, больше, чем где-либо. Ответ будет небольшой и по возможности сдержанный. Оттисков понадобится с сотню (на мой счет). Поместить нужно в ноябрьскую, но не позже декабрьской книжки.

Жду скорого ответа.

Если понадобится для публикации на будущий год, можете иметь в виду мои "Малор[оссийские] города в XIV в."

Примите уверения в неизменном
уважении и преданности
От Вашего покорного Слуги
Дм.Багалея

ІР НБУВ. - Ф.Ш. - Од.зб.3762. - Арк.3-4. Автограф.

№2

Милостивый Государь
Уважаемый Феофан Гаврилович!

Давно я от Вас не имею никакой весточки. Последний месяц у меня был тоже страдный - шли экзамены, приходилось бегать по архивам, библиотекам и т.д. На днях в Одессе я буду читать два реферата: 1) Об устройстве архива в г.Харькове (в связи с вопросом об архивных материалах Харьковской и Полтавской губ[ерний]); 2) К истории землевладения Слободской Украины (гл. обр. о старозаимочном). Для первого реферата я

познакомился со всеми архивными материалами (разных присутственных меж) в г.Харькове, а также отправлялся в июле месяце в Полтаву для обзора тамошнего архива Губ. Правления, который заключает в себе часть Архива Малороссийской Коллегии.

Для второго пришлось также сделать разыскания в местных хранилищах. Вероятно, кое-что можно будет доставить и для "Киевской Старины".

Затем не знаю, нужна ли для "Киевской Старины" рецензия на сборник документов и материалов по старозаимочному землевладению Гурова и Бродского, если нужна, то уведомьте меня поскорее - и я вышлю немедленно.

Теперь посылаю в виде дополнения к напечатанному в апрельской книге "Киев[ской] Ст[арины]" документу - о работе на Ладожском Канале - извлечение из ревизской книги Гадяцкого полка 1772 года, находящейся при библиотеке Киевской Временной Комиссии под номером 388. Извлечение это, как мне кажется, довольно любопытно; оно дает возможность до некоторой степени проверить те известия малороссийских историков-летописцев (в особенности автора "Истории Русов"), которые могли быть заподозрены и признаны тенденциозными измышлениями их авторов. Архивные материалы (в особенности Архив Малороссийской Коллегии) дает возможность определить тяжесть сторожевой и форпостной службы малороссийских и слободских казаков. Целые массы казаков-господарей, их подпомощников, подсусидков и посполитых отправились на знаменитую Украинскую Линию, воздвигнутую на протяжении 400[х] верст от Северского Донца до р. Орели, впадающей в Днепр. Эта состояла из земляной насыпи, рва, укрепленных Слобод и крепостей и 142 редутов и шанцев. Только в одном 1731 году было потребовано для земляных работ 20000 малороссийских казаков (в том числе 2000 из Слободской Украины) и 10000 посполитых. Не удивительно, что эта линейная работа, потребовавшая стольких копальщиков, произвела глубокое впечатление на народ, которое и выразил в сложившихся по сему поводу песнях.

Копальская работа едва ли была легче линейной и требовала также значительного количества жертв. Из одного Гадяцкого полка, как видно из представляемой "спецификации" было выставлено в два похода 2584 казака, т.е. всякий раз большая половина полка, всех же полков в тогдашней Гетманщине было 10.

Примите уверения в неизменном уважении и преданности.

Д.Багалей

Мой адрес: в г.Славянск (Харьк[овской] Губ[ернии]), в контору Миер[альных] вод, Дм.Ив.Багалею.

ІР НБУВ. - Ф.Ш. - Од.зб.3766. - Арк.11-11а. Автограф.

№3

Милостивый Государь
Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Посылаю Вам заметку моего слушателя, студента историко-филологического факультета Н.Бакая[1]; надеюсь и желал бы, чтобы она нашла себе место на страницах "Киевской старины"; полагаю, что она совершенно подходит к отделу "Известий и Заметок", по содержанию своему она имеет довольно значительный интерес, тем более, что затрагивает вопросы о судьбе памятников в наших захолустьях. В Гадяче ее прочтут с интересом, как все что о нем появляется в печати.

Не поставьте себе в труд написать два слова о своем согласии или отказе.

Как Вы поживаете и как "Киевская Старина"? С удовольствием прочел сообщение о продолжении издания. Чтение "Киев[ской] Ст[арины]" отразилось для меня, как и для многих, в потребность.

Об археол[огическом] съезде сказано хоть кратко, но хорошо. Какова же будет судьба нашего Харьковского?

Примите уверения в неизменном уважении и преданности.

Ваш Дм.Багалей.

P.S. Конечно, статейка отдается в Ваше распоряжение без всяких условий.

ІР НБУВ. - Ф.III. - Од.зб.3769. - Арк.16-16а. Автограф.

№4

Многоуважаемый Феофан Гаврилович!

Приближается юбилей Екатерининской жалованной грамоты дворянству. Полагаю, что и "Киевская Старина" даст какие-нибудь статьи о южнорусском дворянстве (в апрельской книжке). Для этой же апр[ельской] книжки "Киев[ской] Ст[арины]" я предлагаю статью своего ученика, специально занимающегося историей Левобережной Украины, Н.Н.Бакая; его заметка (Гадяцкая старина) была помещена в "Киев[ской] Старине". Дело в том, что он представил мне реферат о дневнике Якова Марковича; в реферате этом он коснулся гл.обр. семейного домашнего и материального быта южнорусского дворянства XVIII в. Теперь имея в виду дворянский юбилей, я ему предложил дополнить свой реферат другими материалами и нарисовать картину домашней жизни малороссийского пана XVIII в.; при этом я ему заявил, чтобы он окончил свои дополнения к 10[му] марта, что он и исполнил.

Таким образом, если его статья Вам нужна и Вы поместите ее в "Киев[ской] Ст[арине]", то напишите мне немедленно об этом. Размеры ее - от 1 S до 2[х] печатных листов. Статья написана легко и я ее читал с удовольствием; никаких резкостей и крайностей нет. Наоборот есть много и светлых сторон... Платить за нее не придется; Вы только вышлите автору свой журнал за этот год и дадите ему, если можно, штук 25-50 оттисков; это для него

имеет большое значение. Мне кажется, что г. Бакай и впредь будет очень полезен для "Киев[ской] Ст[арины]"; теперь он работает над большим сочинением "Казачество в Слободской Украине, с пол. XVII до пол. XVIII в.", которое он может со временем представить в Ваше распоряжение. Кроме того, летом он пришлет несколько мелких заметок из "Полтавской Старины". Вообще это симпатичный и подающий надежды молодой человек. Теперь о себе. Только что я собрался послать Вам рецензию на "Чтения Моск[овского] общ[ества] ист[ории] и др[евностей]", как получил "Киев[скую] Ст[арину]", где уже кто-то другой предвосхитил мою работу. Теперь скажите - поместите ли мою заметку о книге Д.И.Иловайского[4] "История России", т. II[8]. Если да, то напишите: я ее пришлю. В янв[арьской] книжке "Юрид[ического] вест[ника]" помещена статья проф.Мак.Мак.Ковалевского[5] "Общинное землевладение в Малороссии". Отчет о ней пусть числится за мной.

Пришлю недели через две или три небольшую заметку "*О материалах* для истории Слободской Украины, хранящихся в Московском архиве Мин[истерства] юстиции", если напечатаете. Есть, кроме того, выписка из архива, сделанная Ив.Манжурою[6] и переданная в числе других материалов в наше "Историко-Фил[ологическое] Общество", о количестве десятин земли, розданным родным помещиком после руйнування Сечи, размеры ее - около печатного листа. Если Вам нужно, то сниму для Вас копию. Обо всем этом напишите поскорее.

Посылаю при сем под бандеролью свою брошюру - Ответ И.Линниченку на его пасквиль. Может быть, при случае скажите о ней печатно два, три слова.

Глубокоуважающий Вас
Дм.Багалей.

ІР НБУВ. - Ф.III. - Од.зб.3771. - Арк.18-19. Автограф.

№5

Многоуважаемый
Феофан Гаврилович!

Спешу ответить на Ваше любезное письмо.

Предложение г.Скоропадского действительно весьма соблазнительное, и я готов бы его принять на некоторых условиях. Конечно, обелять во что бы то ни стало гетмана Скоропадского[7] я полагаю не согласится ни один мало-мальски уважающий себя ученый. Но нельзя вместе с тем не признать до некоторой степени односторонними те характеристики старых людей Малороссии, которые нам дает А.М.Лазаревский[8]: он изображает нам почти исключительно одну сельско-хозяйственную деятельность южнорусских дворянских родов, игнорируя другие... Это раз. Во-вторых, я лично не могу согласиться с его основным мнением, что крепостное право в Левобережной Украине было введено исключительно самой казацкой старшиной без всякого воздействия центрального русского правительства. Таким образом я могу обещать дать всестороннюю беспристрастную характеристику Скоропадского, свободную как от огульных обвинений, так и от щедрых незаслуженных похвал. Но для достижения этой цели, для того чтобы

Скоропадский вышел деятелем по мере сил и возможностей, необходимо собрать побольше архивных материалов о его управлении и деятельности. В виду сего я предлагаю свои услуги для собрания таких материалов в Моск[овском] архиве Министерства Иностранных дел и юстиции и Румянцевском музее, где как мне известно из последней поездки в Москву, их очень много в книгах малороссийского приказа. Отправиться в Москву я намерен в мае текущего года. Несколько данных можно будет извлечь также из нашего Харьковского архива Малороссийской Коллегии. Я ставлю условия, чтобы часть собранных мною материалов в виде оправдательных документов была присоединена к монографии о Скоропадском и издана вместе с нею. Но если к собранию материала я могу приступить немедленно, то написанием займусь только с января 1886 года, ибо только к этому времени окончу свою докторскую диссертацию (Очерки внутренней истории Слободской Украины ч. 1[4]). Что касается до гонорара, то тот размер, который Вы указываете, будет совершенно достаточен, с тем только добавлением, что и приложенные документы должны быть оплачены хотя бы в размере 30 или 40 р. за лист. Размер труда - maximum - 10 печатных листов монографии и 10-12 листов документов, что касается подробностей, то о них можно было бы условиться после; теперь же я бы поставил одно - чтобы на поездку в Москву и на извлечения из архивов материалов мне была выдана авансом сумма рублей в 200 или 300.

Теперь о другом. Член Губернской земской Управы в Чернигове П.П.Червинский (он же и председатель статистического бюро) попросил меня дать ему инструкции Румянцева-Задунайского для производства Генеральной описи; они были представлены мною в редакцию "Киевской Старины" в 1883 году вместе со статьей о генеральной описи; за этими инструкциями обращался к Вам с моего согласия и согласно моему желанию П.П.Червинский и для пересылки их прислал даже марки; но не получил от Вас ни ответа, ни инструкций. В виду сего я прошу Вас, уважаемый Феофан Гаврилович, не поставить себе в труд выслать немедленно инструкции Червинскому, так как они ему очень нужны, а в "Киевской Старине" они напечатаны не были и лежат в портфеле редакции; если же они, сверх всякого чаяния затерялись, то Вы отпишите ему об этом. Исполнением этой просьбы Вы премного обяжете меня.

Недавно в одной дружеской компании я предложил вопрос о более энергической поддержке "Киев[ской] Старины". Некоторые обещали приложить усилия к распространению "Киев[ской] Стар[ины]" (при чем трое из присутствовавших, в том числе и Червинский, дали тут же обещание подписаться на журнал; другие дать отзыв о нем в какой-нибудь газете (напр. тот же Червинский в "Неделе"). Некоторые, впрочем, заявили мне свое неудовольствие по поводу помещения в мартовской книжке статьи о штунде; была высказана мысль, что если нельзя известного вопроса выяснить со всех сторон, то не нужно выступать и с односторонней статьей, дающей превратное понятие о предмете (превратное, потому что одностороннее); В крайнем случае редакция должна оговориться, что она вызывает желающих представить материалы и суждения и другого рода так как имеющиеся в распоряжении редакции материалы уясняют одну сторону вопроса. Указывалось, что даже общая пресса (газ[ета] "Новости") отметила

странное утверждение автора статьи, что распространение среди малороссиян евангелия на русском языке было полезно...; спрашивается, как же должны отнестись к этому люди, стоящие в непосредственной связи с малорусским народом и глубоко ему преданные!..

Одним словом статья эта является несомненным диссонансом в общем характере статей "Киевской Старины". Так говорили некоторые... и я счел долгом довести об этом до Вашего сведения, что все-таки это отголоски общественного мнения.

Преданный Вам
Дм.Багалей.

ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Од.зб.3773. - Арк.22-24. Автограф.

№6

Милостивый Государь
Феофан Гаврилович!

Во-первых, извиняюсь за неприсылку рецензии; на это есть уважительная причина. Дело в том, что после выхода в свет соч. Чижевского явилась другая книжка г.г. Гурова и Бродского, касающаяся того же вопроса. Я признал наиболее целесообразным дать отчет о них совместно на страницах "Киевской Старины". Между тем последние 2 недели была масса обязательной университетской работы. Теперь засел за рецензию; полагаю, что поспеет к январской Книжке, а не то в крайнем случае к февр[альской] - к 1[му] января пришлю непременно; вещь достаточно кропотливая; 1[а] книжка тенденциозна; вышла еще одна книжка, заслуживающая внимания - Календарь Харьковский под ред[акцией] П.С.Ефименко[9] с научным отделом, касающимся истории, археологии Харьковщины - Календарь составлен превосходно.

Я добыл одного, если не двух, подписчиков для "Киевской Старины". Мой верный подписчик будет - В.И.Касперов, и, кажется, А.М.Калмыкова; говорю, кажется, потому что она дала мне слово подписаться, но не знаю, мне ли первому. Обещал подписаться и один помещик - Бич-Лубенский, но я не видел его в последнее время. По какой то случайности я до сих пор не получил 12[й] декаб[рьской] книжки "Киев[ской] Ст[арины]", где помещена моя статья; будьте так любезны, распорядитесь о немедленной высылке, вместе с тем пришлите по 10 экземпляров оттисков одной и другой моей статьи: они мне необходимы; остальные пусть остаются до поры до времени у Вас.

Наконец, маленькая претензия: почему из моей статьи о "Займанщине" выброшена выписка на малор[оссийском] языке из "Малор[оссийских] Нар[одных] Пред[аний] и рассказов", она весьма характерна и присутствие ее я считал и считаю необходимым; если выбросила цензура, тогда, конечно, нечего делать... но если нет, то мне это, скажу по совести, уважаемый Феофан Гаврилович, весьма неприятно. Во всяком случае, на будущее время я бы попросил у Вас для себя одолжения такого рода - писать всякий раз о своем желании выбросить какое-нибудь место рукописи. В связи с этим мне не понравилась одна поправка и в предыдущей статье "О Ген[еральной]

оп[иси] Малор[оссии]". Говоря о попытках издания Румянцевской Описи, я в рукописи выразился, что И.В.Лучицкий[10] старается на основании материалов Рум. описи доказать существование в Малороссии общинного землевладения; в "Киев[ской] Ст[арине]" вм[есто] старается стоит "силится", имеющее несколько обидный смысл, задевающее Лучицкого. Наконец, приложенные к ст[атье] инструкции вовсе не были напечатаны. Может быть, я бы не настаивал на их напечатании, но во всяком случае я слишком поздно узнал о их судьбе. Я говорю об этом так откровенно только потому, что чувствую себя связанным с "Киевской Ст[ариной]" и ее редактором не одними официальными отношениями, а и связями нравственными, а потому желал бы избежать каких бы то ни было недоразумений на будущее время.

Я с удовольствием выслушаю и, вероятно, соглашусь с мотивированным мнением об урезке или уменьшении статьи, но без этого будет всегда нечто такое, что вредит прямым и искренним отношениям. Еще раз скажу, что во мне говорит здесь не самолюбие, а искреннее желание избежать каких бы то ни было даже малейших недоразумений. Особенно неприятно на меня подействовала замена "старается" посредством "силится". А за тем желаю от души "Киев[ской] Ст[арине]" стать твердо на ноги, а ее редактору увидеть результаты своих благородных усилий.

Примите уверения в неизменном уважении и преданности
Ваш покорный Слуга
Дм.Багалей.
Адрес прежний:
Харьков, Ветеринарная улица, д. Гончарова №14, Д.И.Б.

ІР НБУВ. - Ф.III. - Од.зб.3778. - Арк.33-34. Автограф.

Листи Лебединцева Ф.Г. до Багалія Д.І.
№7

Милостивый Государь,
Дмитрий Иванович!

Искренно Вас благодарю за скорый и благоприятный ответ.

Я забыл, что собственно Вы имели к нам прислать и вместо "О Румянцевской описи" написал: "О южнорусских архивах".

Книжки за июнь-октябрь выплю Вам завтра.

За рецензию особенно был бы Вам благодарен.

Как ни крайне положение "Киевской Старины", но надежды окончательно я еще не потерял. И дал бы Господь…

Совестно мне в особенности, перед Петром Савичем [Ефименко]. Передайте ему хоть мой глубокий поклон.

Искренно преданный Вам
Ф.Лебединцев.
11 сент. 1883 г.
Киев.

ІІ НАНУ. - Ф.37. - Спр.212. - Арк.1. Автограф.

№8

Многоуважаемый
Дмитрий Иванович!

Вы меня истинно обрадовали своим письмом. По поводу столетия дворянской грамоты я только с [?] сердца размышлял. Не только, что ничего готового по этому поводу, но даже не предвидится, и я только рад буду статье Бакая. Журнал ему вышлю и оттиски сделаю, да еще и великое спасибо скажу. Об одном прошу: выслать не медля к 10-му марта, но если возможно раньше 10-го. Сейчас я [?] строки на мартовскую книжку и сегодня она совсем кончается набором. С апрельской надо спешить, чтобы до праздника кончить, а праздник 24 марта, чтобы типография прекратит 21-го.

Козачество смело берите, также пригодится, а равно Ваши рецензии на книгу Иловайского и статью Ковалевского. Так я и буду считать их за Вами.

Вот, если бы кто написал еще о "Мазепе и Мазепинцах" Костомарова[11]. По поводу 2-го издания их. Бедный Костомаров: книжку прислал писал. Просил, и я просил много и долго Антоновича[12]! Все кончилось обещаниями и клятвенными уверениями.

"О материалах ... юстиций", присылайте, но в особенности прошу прислать выписку Манжуры. Давно я этого алкаю.

Никогда я не был в таком низком положении, как теперь. Подписка упала на 20%, на субсидию надежды никакой, дал я временить, печатать нечего, никто тут [?] не пишет от книжки до книжки сижу. Я в бане три года не был, не знаю ни Бога, ни людей, сижу крячкою изо дня в день, а что в конце концов? Антонович с мая прошлого года обещает разбор романа Сенкевича[13], а о прочем давно забыл и не помыкает, Левицкий[14] ничего не пишет, да теперь и заболел, Лазаревский стонет от суда, Житецький[15] все твердит, что его работа долгая и специальная. Поневоле гнетет мысль о закрытии издания. Не подумайте, чтобы мои приятельские отношения с кем-либо нарушились, или я задолжался пред ним. Нам просто лень. Что было старого перетрусили, а вновь поработать не хочется. То лекций не было, то тревога..., потом праздники, лекции, блины, выборы, пост и пр. - словом..., во всех [?] Вижу я, что [?] и самый мизерный вещим сделает или не удержит. Я не раз корил их Харьковом, да все не в прок [?] еще и много и если все пойдет также будет. [?] Если бы это был конец года, а не начало, я и сделал бы так. Мы изводим бумагу. Цели никакой не достигаем, просто воду топчем. Лично у меня жена и четверо детей, а я годы убиваю увеличением долга, от которого потом жить в рабочий дом идти. Уменьшение подписки на 20% я считаю кроме всего позором. Плохо мы пишем, если нас читать не хотят. Простите, что так скорбно пишу. Изболелась душа моя. А Вам я глубоко благодарен за все и за присланную брошюру. Об ней никто не напишет, если сам досуга не улучу. А когда у меня досуг? Теперь пишу лишь потому, что книжку кончил, а за другую дня два еще можно не приниматься.

Искренне преданный Вам
Ф.Лебединцев.
23 февраля 1885 г.
Киев.

ІЛ НАНУ. - Ф.37. - Спр.213. - Арк.1-2. Автограф.

№9

Многоуважаемый
Дмитрий Иванович!

Спешу ответить на Ваше любезное письмо, явившееся для меня сюрпризом. Начну с отчета о съезде ярославском. Читал в газетах известия о занятиях съезда, не раз признаться думал: отчего бы Дмитрию Ив[ановичу] не прислать заметки об этом Съезде. Значит, с удовольствием приму эту заметку, если Вы ее пришлете. Об одном прошу при этом: пишите только о том, что касается южнорусской истории, хотя бы это было немного. И в самом начале заявите, что на этом мол съезде дебатировали натурально больше о северно-русских и даже нерусских древностях, мы же для читателей К[иевской] Ст[арины], согласно задаче этого издания, скажем лишь о тех занятиях съезда, которые имеют отношение к нашей местной истории. Указание на извлеченные Вами из Архива министерства юстиции документы вещь конечно полезная, но, полагаю, очень скучная, как всякий перечень. Впрочем, все зависит от формы и манеры изложения. Заметки о книге Устинова у меня и таковую я весьма охотно поместил бы.

Присланного Вами документа с Вашего позволения я готов и вовсе не печатать, не потому что к нему нет предисловия, а потому что на мой суд он и не стоит никакого предисловия. Что это? Низкое подлизничество, фальшивый задним числом высказываемый патриотизм, леганье лежачего. Никакой критики, ни знания истории, никакой живой мысли. Устарел, дескать, отжил, а вот российские законы очень хороши, их правительство употребляет. И под этой ерундой толпа дворян подписались! Срамники они, и больше ничего. Не с целью ли и посрамить их Вы и предложили напечатать их сочинение? Но тогда понадобилось предисловие, которого не пропустил бы Рафальский. За замену Вашего предисловия прошу не гневаться; оно составлено было в общих чертах и выражениях, а мне конкретнее более хотелось. Этой цели я положим не достиг; но причиною сему были спешность работы и удручающая меня с половины января болезнь.

Рецензию на Вашу книгу Владимир Б. [Антонович], конечно, не писал и напоминать ему об этом было бы бесполезно. Если не верите мне, то напомните сами. О рецензии на книгу "Мазепа" просил Костомаров через меня, просил я, просил сам Костомаров письмом и лично при мне. Следовали десятки обещаний, а рецензии и по сей день нет. Петербургские авторы нередко сами пишут рецензии на свои книги. Это надежнее. Не хотите ли и Вы такие сделать?

Искренно уважающий Вас Ф.Лебединцев.
22 сент. 1887 г.
Киев

ІЛ НАНУ. - Ф.37. - Спр.214. - Арк.1-2. Автограф.

Листи Багалія Д.І. до Лашкевича О.С.[16]

№10

16 марта 1889 г.

Многоуважаемый Александр Степанович!

Посылаю Вам вместе с сим на днях присланные мне для просмотра рукописи. Мнение о заметках А.И.Маркевича[17] я высказал в прежнем письме: они настолько неинтересны и не характерны, что печатать их не следует; им место в "Сборнике материалов". Летопись же Мгарского мон[астыря] представляет наоборот очень и очень цельный и любопытный материал, так что поместить ее необходимо.

Написать рецензию на книгу г. Лазаревского, верю, и у нас никто не возьмется; что же касается меня, то я уже напечатал довольно обширный разбор в Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Просв[ещения] и потому уже не могу взяться за это; а вот статью м.б. возьмется составить Иродион Ал[ексеевич] Житецкий. Харьк[овский] Сборник выйдет еще не скоро: секретарь отвлечен от Сборника деятельностью в Комиссии товар[ища] Мин[истра] Вн[утренних] Дел Плеве (и это жаль, потому что это отвлечение отражается на своевременном выходе Сборника). А.Л.Шиманов[18] хотел бы, что бы поскорее напечатали одну его статью (К истории нравов Слоб[одско]-Укр[аинского] общ[ества]), а другую теперь же возвратили в Харьков: он ее поместит в "Харьк[овском] Сборнике". Вы так и сделайте. Меня осаждают относительно Записок Пашкова; да и признаюсь, я сам жалею, что послушался Вас 1 S года тому назад, когда Вы торопили меня с присылкой рукописи, и выслал Вам ее, не приготовив окончательно к печати; я бы это сделал в месяц; да и после, если бы Вы выслали мне ее на месяц, я бы сделал тоже самое; а может не поздно это еще и теперь?...

Ведь материал литературный и интересный, а между тем лежит под сукном. Сообщите точно, когда начнется печатание (если не с апрельской Книжки, как Вы мне сообщали раньше).

О "Киевской Стар[ине]" сего года отзывы читателей самые благоприятные; и действительно: она составляется прекрасно. С Плохинским[19] я переговорю - и он, я думаю, согласится получить от Вас "Киев[скую] Стар[ину]" за весь год; он же Вам послал и "Грузин" и теперь работает над "Греками" - это будет обширный и интересный очерк.

С полным уважением

Ваш Дм.Багалей.

P.S. Сделаете ли библиогр[афическую] Заметку о 15 вып[уске] Критико-библиогр[афического] Слов[аря] Венгерова, где помещена моя статья о В.Б.Антоновиче?

P.S.S. Следовало бы, мне кажется, изложить вкратце выводы замечательной рецензии (в 263 страницы) проф.Н.П.Дашкевича[20] на книгу пр[офессора] Петрова "Очерки укр[аинской] литер[атуры] XIX в."; рецензия эта помещена в 29[м] томе присуждения Уваровских наград.

ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Од.зб.9517. - Арк.1-2. Автограф.

№11

Многоуважаемый
Александр Степанович!

Обращаюсь к Вам с покорнейшей просьбой следующего содержания. Довольно давно уже Вы выслали Александре Яковлевне Ефименко[21] "Киев[скую] Старину" за 5 лет (с 1883 - по 1887 включительно) в счет ее гонорара; все эти экземпляры приобрело себе Харьковское Историко-Филологическое Общество и я уплатил за них деньги А[лександ]ре Як[овлевн]е. Теперь же будьте так любезны, пришлите мне расписочку, которая мне нужна в качестве оправдательного документа, в которой нужно написать следующее: "Я, нижеподп[исавшийся], редактор-изд[атель] "Киев[ской] Стар[ины]" продал заведующему Архивом Харьковского Историко-Филологического общества для библиотеки общества экземпляры журнала "Киевская Старина" за 5 лет (с 1883 г. по 1887 г. включительно) ценою за двадцать пять рублей и деньги от него получил. Такого то года такой-то".

Кстати замечу, что в числе присланных Вами книг не оказалось февральской Книжки за 1887[й] год; нельзя ли ее прислать теперь?

Я с своей стороны прошу мне прислать декабрьскую книжку "Киев[ской] Стар[ины]" за 1884[й] год и сообщите можно ли приобрести некоторые книжки за 1882[й] год (по обычной цене). Напишите также, высылается ли "Киев[ская] Стар[ина]" по след[ующему] адресу: в Харьков, дом Файнберга, Цез[арю] Осип[овичу] Моравскому - и внесена ли была этим подписчиком полностью подписная цена.

Вдова Пашкова давно осведомляется у меня - будут ли, согласно условию редакции, напечатаны Воспоминания ее мужа; я с своей стороны ничего не знаю о мотивах, побудивших редакцию отказаться от своего первоначального намерения напечатать эти воспоминания в первых книжках "К[иевской] С[тарины]" за нын[ешний] год; ведь краткое предисловие о воспоминаниях составить мог бы и я и при том уже давно. Сообщите также, будет ли напечатана оставленная мною в редакции статья А.Л.Шиманова "К истории нравов Слободско-Украин[ского] общ[ества] в XVIII в.", гонорара за нее платить не нужно (а только оттиски), неужели она менее интересна, чем статья проф. Петрова[22] "К ист[ории] кол[онизации] Слоб[одской] Укр[аины]" (да простит ему Господь Бог сей грех!). Будет ли помещена заметка о Харьк[овском] Сборнике на 1888[й] год и моих "Очерках"?

Посылаю вместе с сим и маленькие заметки - свою и г.Зозули. Скоро вышлю еще две статьи двух молодых авторов, сделавших свои работы в Архиве Мал[ороссийской] Кол[легии] под моим руководством: 1) М.Плохинского. Об иностранцах в гетманской Малороссии I.Цыгане (за тем пойдут грузины, греки, волохи, сербы, немцы, евреи); 2) Г.Федоровского. О гвалтовных набегах в Гетманской Малороссии. Моя работа (Колон[изация] Новорос[сийского] края и первые шаги его по пути культуры) близится к концу, я ее значительно расширил сравнительно с лекциями.

Остаюсь с полным уважением Дм.Багалей.

ІР НБУВ. - Ф.III. - Од.зб.9518. - Арк.1-2. Автограф.

№12

Харьков, 14 марта, понедельник.

Милостивый Государь
Александр Степанович!

Ваша просьба об объявлении исполнена. Они будут разосланы при Х[арьковских] Г[убернских] Вед[омостях]; редакция была на столько любезна, что еще раз в тексте газеты пропечатала Ваше объявление; сверх сего оно целиком на видном месте будет даром напечатано и в "Харьковском Сборнике", который выйдет в конце марта.

Вы писали, что во вторник вышлете мне для напечатания в местных газетах реестр содержания 1[й]книжки "Киев[ской] Стар[ины]", но его до сих пор (до понедельника утра) не получал; м[ожет] б[ыть] получу сегодня или завтра и, конечно, отнесу в редакцию.

Теперь два слова pro domo sua - на счет рецензии на книгу г.Латкина. Она не принята, потому что редакция составила себе противоположное мнение о книге г. Латкина, т.е. собственно той части ее, которая относится к Южной Руси. Так я понял мотив отказа. На этом основании жду появления в "Киев[ской] Стар[ине]" редакционной рецензии, которая мне покажет, в чем я ошибался или какую напраслину возвел на г. Латкина. И если я увижу, что я был не прав (а я обещаю быть объективным и искренним в этом деле), тогда только я откажусь от данного себе зарока - никогда впредь не писать рецензий для "Киев[ской] Стар[ины]".

В самом деле: когда я обещал рецензию на книгу г. Латкина, мне не говорили, что она должна быть похвальная; я внимательно изучил книгу г.Латкина (которого я совсем не знаю), написал рецензию, на которую должен был затратить почти месяц труда, дал не общий отзыв, а фактическую документальную оценку, которая является дополнением того, что напечатал другой рецензент г. Шмурло в "Журн[але] Мин[истерства] Нар[одного] Просв[ещения]" (одна рецензия, так. обр., подкрепляет другую), сверил тексты, отдал должное остальной большей части книги, одним словом отнесся объективно к делу - и что же? Она не годится для "Киев[ской] Ст[арины]" - и вместе с тем не годится никуда, потому что писалась только для "Киев[ской] Ст[арины]" - журнала, посвященного югу. Так, конечно, может случиться и с другими книгами, особенно такими, которые только отчасти относятся по своему содержанию к югу. Может быть, я ничего такого не написал бы и совершенно примирился бы с фактом, если бы мне более подробно объяснили дело - мотивы решения. Редакция не хотела делать примечаний; почему же? Эта вещь обыкновенная рецензия была за моею полною подписью и редакция прямо могла бы заявить, что она оставляет ее на моей ответственности, а сама совершенно не солидарна с нею; редакция могла бы рядом поместить и свою рецензию. Редакция, конечно, могла (и даже имела полное право) не напечатать моей рецензии на основании каких-нибудь косвенных причин (не желая на первых порах вступать в резкую полемику и т.д.); но в таком случае нужно было бы мне так и мотивировать отказ.

Прошу немедленно выслать мне мою рецензию (она то уже ни в каком случае не может быть напечатана в "Киев[ской] Стар[ине]": я не дам на это своего согласия, хотя бы ред[акция] и согласилась теперь ее напечатать) и извинить меня, что я не могу впредь исполнять своего обещания - давать рецензии для "Киев[ской] Ст[арины]". Что же касается всего прочего, то тут все остается по старому - и мое сочувствие к изданию, и всегдашняя готовность делать для нее все от меня зависящее, и исполнять комиссии, и давать статьи и материалы и заметки, и побуждать других, и разыскивать новые материалы в чьих либо руках и т.д. и т.д.

Одним словом я не только не отождествляю своего личного дела с общим, но даже выделяю вопрос о рецензии от всех прочих вопросов, которые меня связывают с "Киев[ской] Стар[иной]".

Посылаю вместе с сим небольшую статейку нар[одного] учителя Харьк[овской] губ[ернии] (в с.Тарановке, Змиевского уезда) Зозули, не найдет ли редакция возможности поместить ее на стр[аницах] "Киев[ской] Стар[ины]". От имени редакции г. Зозуле я сделал предложение съездить в маю в один чудный уголок Харьк[овской] губ[ернии] - в Коробов на берегах Донца (Змиев[ский] у[езд]), где есть развалины старинного Козацкого Николаевского Мон[астыря], и дать краткое художественно географическо-археологическое описание своего путешествия; он пишет не дурно; я его снабдил необходимыми материалами и думаю, что у него выйдет недурная худож[ественная] геогр[афически]-археологическая корреспонденция.

О 1[й] книжке "Киев[ской] Стар[ины]" будет дана заметка для Х[арьковских] Г[убернских] В[едомостей].

Примите уверения в совершенном уважении

Ваш покорный Слуга

Дмитрий Багалей.

P.S. еще раз заявляю, что в инциденте с рецензией меня неприятнее всего поразило отсутствие объяснения отказа; ведь сказать, что редакция не согласна с Вами - значит в сущности ничего не сказать; это есть, как бы себе не говорить "исключение без объяснения причин" и это обиднее всякого более обидного для самолюбия объяснения, ибо это свидетельствует о пренебрежении.

ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Од.зб.9779. - Арк.14-16, Автограф.

№13

Многоуважаемый
Александр Степанович!

Письмо Ваше с распиской я получил; деньги за высланные в Харьк[овскую] общественную библиотеку книги [отправлены]. Вчера отправил Вам посылкой конец своей рукописи (Колониз[ация] Новорос[сийского] края). При этом попрошу мне сделать следующее -

1) на обложке напечатать посланный мною список моих работ,

2) на корешке напечатать цену оттиска - 60 коп.,

3) поместить в начале на отдельной странице между обложкой и началом статьи оглавление всех 5[ти] глав; теперь его я Вам пришлю; теперь не могу этого сделать, потому что не имею черновика оглавления первых трех глав; бумагу на обложку поставьте плотную.

Плохинский приготовил уже 2[ю] статью о грузинах; читал в заседании Ист[орико]-Фил[ологического] общества и скоро Вам вышлет; смущается только тем, что на первое свое письмо (по поводу ст[атьи] о цыганах), до сих пор не получил никакого ответа. А.А.Потебня[23] просил при случае узнать от Вас о судьбе посланных им Вам материалов. Присланные мне статьи А.И.Маркевича я прочитал, они, на мой взгляд, не представляют интереса для читателей, по бледности своего содержания (О беспорядках в Острогожске в 1682 г. и К истории поселения правобережных казаков в Слободской Украине) или по своей сухости, специальности (Об укреплениях по р.Тихой Сосне); при том все они касаются более или менее известных (хотя бы из моей книги сюжетов) и не освещены другими данными. Что касается документа А.М.Лазаревского, то я его еще не прочитал, но лишь только окончу, вышлю Вам все это обратно.

В заключение позвольте выразить Вам общее удовольствие за 2 первые книги "Киев[ской] Ст[арины]" на нынешний год: составлены они прекрасно, интересно и читаются с большим удовольствием.

Остаюсь с полным уважением
Ваш Слуга
Дм.Багалей.
23 февраля 1889 года.

ІР НБУВ. - Ф.III. - Од.зб.7831. - Арк.1-2. Автограф.

№14

Милостивый Государь
Александр Степанович!

Будьте так любезны, сообщите мне, какого рода сведения о самих выборах в Екат[ерининскую] Ком[иссию] находятся в сборнике Судиенка - какие эпизоды они заключают, есть ли допросы обвиняемых по этому делу и т.п. Мне это важно знать, в виду того, что в моем есть большое дело (более 1000 листов) из Архива Малор[оссийской] Кол[легии], специально посвященное выборам депутатов и я намерен составить на основании его статью. Я, признаюсь, не вполне понимаю, зачем Вам в "Киев[ской] Ст[арине]" печатать акты о выборах в числе материалов, в приложении, а не воспользоваться ими только для статьи (обещанной): ведь это сюжет любопытный; почему бы И.В.Лучицкому не обработать их в статью, обещанную редакцией, если они представляют интерес новизны?

Я в настоящее время приглашен в Николаев прочитать 3 публичные лекции морским офицерам и выбрал тему "Колонизация Новорос[сийского] края и первые шаги его по пути культуры"; имею намерение немного дополнивши чтение, напечатать у Вас, если подойдет. Узнал из письма к

г.[24], что подписка у Вас идет туго. В виду этого я отказываюсь от уплаты того гонорара, который мне будет причитаться за эту статью до конца года (1888го), а тогда пусть будет дано то, что окажется возможным дать за подведением итогов, т.е. хотя бы и ничего; статья 3-4 печ. листа.

Рукопись рецензии на кн. г. Латкина прошу выслать мне непременно и немедленно: она мне нужна; в "Киев[ской] Ст[арине]" или в другом журнале я ее решил не помещать.

Готовый к услугам Ваш покорный Слуга
Дм.Багалей.

ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Од.зб.9773. - Арк.1-2. Автограф.

№15

Милостивый Государь
Александр Степанович!

Весьма сожалею и извиняюсь перед Вами, что не мог быть дома, когда Вы заходили ко мне; пришел домой несколько минут спустя после вашего ухода.

Хотел Вам предложить один проект: перепечатать в "Киевской Старине" русские повести Квитки[25], как печатались прежде повести

Т.Г.Шевченко; право на издание их имеет Харьковское уездное земство, а редакцией намерен заведовать А.А.Потебня. Быть может, земство согласится за известное число экземпляров печатать их в "Киев[ской] Старине". А повести представляют значительный интерес в историко-бытовом отношении, так как ярко рисуют быт Слободско-Украинского общества конца XVIII и нач. XIX в. Печатались они в сороковых годах в "Современнике" и др. журналах и теперь, конечно, забыты публикой. Предложите сей вопрос на обсуждение - а я, в случае согласия, буду действовать на месте в Харькове в Квиткинском Комитете, где я состою членом.

Посылаю при сем вырезки из "Южного Края", не пригодятся ли они для "Известий и Заметок", конечно, нужно указать, откуда это перепечатано.

Остаюсь с полным уважением и преданностью

Дмитрий Багалей.

1888 г.

5 января.

ІР НБУВ. - Ф.Ш. - Од.зб.9774. - Арк.3. Автограф.

Листи Лашкевича О.С. до Багалія Д.І.

№16

Ред[акция] журн[ала] "К[иевская] Ст[арина]"

Киев. [ул.]Театр[альная], [д.] № 4

7 марта 1888 г.

Милостивый Государь Дмитрий Иванович!

Спешу ответить Вам на Ваше последнее письмо:

1) Рецензию на Латкина мы не можем поместить в нашем журнале, т.к. мы расходимся во взглядах с Вами на его труды, и мнение редакции поддерживается сотрудниками здесь пребывающими, почему мы и решили лучше не помещать ее вовсе, чем делать к ней примечания, или что мы никак не можем допустить, переделывать ее по своему вкусу.

2) За присылку биографии Пашкова мы Вам очень благодарны и поместим ее во главе "Мемуаров", которые полагаю начнем печатать с майской книги, об оттисках для Пашковой позаботимся.

3) На Вашу работу В.Б.Антонович еще не отдал в редакцию рецензию, хотя ее и пишет, - раньше мая навряд ли она появится - разе Вы его о том попросите отдельно от нас.

4) Н.И.Петрову случайно достались бумаги о заселении части Слободской Украины, той части которой Вы не добыли документов - труд его будет служить дополнением к Вашей печатной работе.

5) Том К[иевской] Ст[арины] выйдет из типографии 12 марта и я немедленно его вышлю Вам - в среду я Вам вышлю полный перечень статей, входящих в его состав для напечатания в Харьковских газетах.

6) Оканчивая это письмо, получил Ваше - 1000 экз. объявлений следует разослать при Ведомостях городским и иногородним подписчикам, не занимающих официальных мест, ибо последним я выслал по

Харьк[овскому] Кал[ендарю] в отдельных пакетах объявления.

7) При обмене экземпляров попросите редакцию "Харьк[овских] Губ[ернских] Вед[омостей]" выслать мне свои издания с №1 1888 г.

С совершенным почтением остаюсь Ваш слуга

А.Лашкевич.

ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45915. - Арк.1-2. Автограф.

№17

19 марта 1888.

Милостивый государь Дмитрий Иванович!

Вы выразили желание ближе ознакомиться с мотивами редакции, отказавшейся от Вашей рецензии на книгу Латкина; с полною откровенностью, которою я Вам обязан вследствие Ваших сочувственных отношений к редакции, выскажусь перед Вами вполне: сочинение Латкина, или вернее начало его (первый том) не заслуживает в ряду с другими вполне законченными сочинениями, такой относительной рецензии, как Ваша, - затем Латкин только отчасти касается нашего края, историею которого он никогда не занимался, вследствие чего обильно черпал у других наших историков материал (готовый) для пополнения своего сочинения в этой его части. В виду всего этого у нас в редакции сложилось мнение рецензию на кн[игу] Латкина отложить до выхода всего его сочинения, ошибки ж его относительно нашего рая исправить, помещая время от времени в нашем издании монографии, разрабатывающие предметы, им затронутые. Мы начали печатать наказы малороссийских губерний главным образом потому, сто сличив их с монографиею Авсеенко 1863 года, увидели у г. Авсеенко тенденциозные вводы, противоречащие бывшим в его руках документам, и просили И.В.Лучицкого дать нам по ним статью, узнав, что и Вы занимаетесь этим же предметом, мы готовы и Вам дать место в нашем журнале, если статья Ваша будет написана по др[утим] материалам, печатать же рецензию Вашу с предположенными было урезками из нее, я не считал достойным для Вас, ни редакции, почему я сообщил Вам об этом, каюсь, в очень краткой форме, зависевшей от методы работ, лежавшей на мне.

Думаю, что после этого объяснения Вы перемените и Ваше мнение и намерение относительно Вашего и сочувствия и сотрудничества в "Киевс[кой] Ст[арине]", которым мы всегда дорожили и дорожим, и которое выразилось даже в последнее время доставлением нам очень ценного сотрудника в лице г.Зозули.

Позволяю себе приложить к этому письму два объявления о выходе 1-й кн[иги] "Киевс[кой] Ст[арины]", которые хорошо было бы напечатать в харьковских изданиях.

Еще просьба, потрудитесь в харьковских изданиях дать хотя в нескольких строках отзыв о выходе нашей книги. Завтра высылаю деньги следуемые Вам за объявление.

Всегда Ваш слуга О.Лашкевич.

ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45916. - Арк.1-2. Автограф.

№18

Редакция журнала "Киевская Старина"
Киев. Театральная д.№4.
2 апреля 1888 г.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Рецензию я выслал Вам вместе с письмом и 3 р. денег. За обещанную статью очень и очень Вам благодарен, что же касается до подписки, то она пока еще очень незначительна, но надеюсь, что в будущем она пойдет лучше, я решился тратить свои личные средства, чтобы поддержать наш журнал в это немного критическое для его существования время, почему пока средств моих хватит, буду расплачиваться за статьи, и всячески буду стараться делать его интересным, чтобы во что бы то ни стало завоевать подписчиков, - в этом мне много могут помочь газетные и журнальные отзывы, почему покорнейше прошу Вас устройте их где только можно, это будет существенная помощь нашему делу.

Очень и очень Вам благодарен за Ваши сочувственные строки в письме и предложение относительно гонорара, думаю им только воспользоваться в крайнем случае, так как полагаю, что на этот год средств моих хватит на ведение дела.

Харьк[овские] Губ[ернские] Вед[омости] я не получаю, о чем и писал им, выслав им "Киевс[кую] Стар[ину]". Между тем они мне необходимы для библиогр[афических] листков - повлияйте о их высылке.

Всегда Ваш слуга А.Лашкевич.

IP НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45917. - Арк.1-2. Автограф.

№19

Ред[акция] жури[ала] Киевс[кая] Ст[арина]
Театральная, № 4
12 января 1889 г.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович.

Рукопись Вашу "Колонизация Новороссийского Края и первые шаги его по пути культуры" я получил, просмотрел и с удовольствием готов напечатать все на следующих условиях:

а) статья разобьется на три книги (апрель, май, июнь, или май, июнь, июль),

б) будет оплачена гонораром в 30 рублей за печатный лист, причем в счет его будут выданы 200 оттисков по редакционной цене - при Вашем согласии известите и высылайте остальные главы.

Статью о цыганах я готов напечатать, но с некоторыми поправками, о которых буду писать автору на днях, - вообще его работа интересна и в настоящем и в будущем.

Ваш Харьков не поддерживает нашей "Киевс[кой] Стар[ины]" - кроме сотрудников Университета и обществ[енной] библиотеки мы на этот год из Харькова не имеем подписчиков, - что бы это значило? Работы А.И.Маркевича я Вам вышлю на днях.

Ваш слуга А.Лашкевич.

IP НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45918. - Арк.1-2. Автограф.

№20

13 марта 1889 г.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Статья Ваша (предисловие, 1 и 2 глава) прокорректированы и напечатаны уже для апрельской книги "Киевс[кой] Ст[арины]" и из них заказано для Вас 300 оттисков (за вычетом цензур. - 285 для Вас), остальные Ваши поручения по изданию их будут строго выполнены редакциею. Статью о лечебниках многоуважаемого Александра Афанасьевича Потебни мы станем печатать в приложениях, но еще не решили, в какой книге, т.к. для приложений у нас на очереди польские мемуары под редакцией В.Б.Антоновича XVI, XVII и XVIII в. и мгарская летопись в ее остатках проф. А.М.Лазаревского, кроме печатаемой уже в апрельской книге отрывка из Иоанна Вышинского, если в апрельскую книгу удастся поместить часть мгарской летописи, то тогда с июня начнем печатать лечебник, на днях решится этот вопрос и я напишу Александру Афанасьевичу. "Цыган" мы поместили, только будем просить автора сделать сокращения в первой части его статьи, судьбы истории цыган до появления их в Малороссии. Это по нашему мнению необходимо, чтобы соразмерить статью в этой части с остальными его статьями. Об этом я на днях буду писать автору, а Вас попрошу теперь спросить его, не желает ли он на общих основаниях всех сотрудников журнала, получать экземпляр "Киевс[кой] Ст[арины]" как за этот, так и за прошлые годы. Скоро ли выйдет Ваш харьковский сборник? Нас киевлян он очень интересует.

Нет ли у вас охотников написать рецензию или даже отдельную статью о книге А.М.Лазаревского "Стародубский полк"? - В Киеве мы не нашли, а книгу эту нельзя обойти молчанием.

С совершенным почтением остаюсь всегда ваш слуга А.Лашкевич.

IP НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.45919. - Арк.1-2. Автограф.

Листи Житецького П.Г. до Багалія Д.І.

№21

Киев, 1889 г. Ноября 15 д.

Многоуважаемый
Дмитрий Иванович!

А.П.Лашкевич поручила мне выразить Вам душевную благодарность за внимание к ее горю. Бедная, она не может до сих пор прийти в себя и лежит в постели. Жизнь ее тоже на волоске. А между тем на этой неделе [?] пока временный проект дальнейшего существования "Киевской Старины". Дней пять тому назад послано в Главное управление по делам печати прошение об утверждении ее издательницей, а бывшего секретаря редакции Кивлицкого[26] - временным редактором Журнала. Не на ком остановиться, как на постоянном редакторе, а временное редакторство охотно разрешают. Пущены в ход все пружины, но что выйдет из этого, сказать трудно. Если дело выгорит, то можно будет в значительной степени воспользоваться Вашими соображениями относительно дальнейшего ведения этого дела. Главная беда в том, что литературные акции составляют дел благородного увлечения идеей, к которому не все способны. В Киеве никогда не сомневались в добрых чувствах Харьковских друзей к "Киевской Старине". Но я по опыту знаю, что сотрудники любят живые деньги, а не мертвые. Да притом и работы сотрудников различны, выраженные в печатных листах, оценить легко, но как оценить киевское сотрудничество, которое заключается в редактировании множества статей иногда совсем неграмотных и в тоже время ценных по содержанию? Времени этого рода сотрудничества поглощает много, а между тем работа совсем незаметна. Во всяком случае, и с этим еще кое-как можно справиться. Труднее всего решать денежный вопрос. Нужны готовые деньги, чтобы купить издание, как купил его покойный Александр Степанович у Лебединцева. Семью свою оставил покойный в бедном положении, благодаря, между прочим, увлечению "Киевской Стариной". Купить нужно издание и для того, чтобы поставить его в более прочное положение. А покупателей нет, ибо идеализма на свете стало мало. И вот здесь - весь грех вопроса. Нет ли у Вас в Харькове хорошего человека с готовыми деньгами, чтобы хоть расплатиться с долгами по изданию за истекший год? Если есть, напишите. Мы же в свою очередь тоже не будем покладать руки, и как только получится разрешение, выпустим объявление о продолжении издания, чтобы не утерять подписи.

Е.А.Кивлицкий будет отвечать Вам о статье Пашкова, а также по поводу вопросов А.А.Руссова[27], которому и я буду писать.

С уважением к Вам остаюсь преданный Вам
П.Житецкий.

ІЛ НАНУ. - Ф.37. - Спр.177. - Арк.1-2. Автограф.

№22

Киев, 1889 г., Декабря 29 д.

Многоуважаемый
Дмитрий Иванович!

Спешу захватить Вас в Харькове своим письмом.

Дело, слава Богу, уладилось. Нашелся издатель с довлеющим умственным и нравственным цензом. Прошу Вас обратить внимание на эти последние слова, ибо закон рассматривает издания, как материальную собственность и, сообразно с этим взглядом, предоставляет издателю широкие права, в силу которых он может оказывать жесткое давление на редактора и редакцию. Он может представить главному управлению по делам печати своего редактора, как человека более соответствующего материальным интересам издания, и, если главное управление ничего не имеет против проектируемого редактора, то оно утверждает его по заявлению и просьбе издателя.

Говорю все это в виду проектов Харьковских и Елисаветградских на счет Терещенок, Харитоненков et tulli guantis, а также в виду проектов здешних о [?] типографии Фанберга, который предполагал печатать "Киевскую старину" в долг в качестве издателя, о каком-то вольноопределяющемся барине Савицком, которого все достоинство заключается в том, что в два года он пропил 60 тысяч, и который через Горленка[28] и Стороженка[29] предлагал уделить кое-что для "Киевской Старины".

Теперь вопрос об издателе, как видите, вовсе не безразличный, решен. Издателем является человек с честным и симпатичным для редакции прошлым - доктор Ксенофонт Михайлович Гамалей, землевладелец и гласный Пирятинского уезда. Имел он своих около 2 тысяч да призанял и по нотариальной сделке, состоявшейся 12 Декабря, готов уплатить вдове для издания Декабрьской книжки и для покрытия долгов за 1889 г. три тысячи триста рублей*. Ждем от Главного Управления по делам печати утверждения этой сделки и тогда машина пойдет своим обычным ходом. Временный редактор - человек благонадежный, расторопный, умный и деловой - новое поколение людей нашего типа. Смотрит он на себя, как на человека, который обязан послужить делу, и охотно отдаст его в чужие более компетентные руки, если таковые найдутся.

Беда в том только, что весь этот процесс экспроприации, был, как я называю его, превращением женского монастыря в мужской, отразится при обычных цензурных задержках - на позднем выходе Декабрьской и Январской книжек. Первая выйдет из типографии 31 декабря, вторая около 16 января. Известие это смутит Вас и других друзей "Киевской Старины", но может вредно отразиться на подписе, тем более что наш попечитель - может вычеркнуть "К[иевскую] С[тарину]" из подписки для гимназий киевского округа. Будьте добры, ради общего дела, организуйте в Харькове подписочный комитет, в который могли бы войти и те, которые предлагают денежные акции для поддерживания издания. Сообразно с этим можно будет устроить и редакционные отделения в Харькове. Проект об этом отделении во всяком случае, я предложу для обсуждения.

С истинным уважением остаюсь преданный Вам
П.Житецкий.

*Собственно говоря, долгов оказывается около четырех тысяч.

P.S. Русову передайте мой сердечный поклон. Не писал к нему, так как узнал, что мое письмо не застанет его в Харькове. Вы будете на съезде: нельзя ли при помощи наших московских друзей (Янчук, Каллаш, Моравский, Плешко) организовать компанию для ответа в "К[иевскую] С[тарину]" о том, что делается на съезде?

ІЛ НАНУ. - Ф.37. - Спр.178. - Арк.1-2. Автограф.

№23

Киев 1890 г. Мая 16 д.

Многоуважаемый
Дмитрий Иванович!

Е.А.Кивлицкий отвечал уже Вам по всем вопросам, с которыми Вы обратились ко мне в письме своем. От себя скажу только, что было наше в этом году скудное, грошевое. Не о барышах тут речь, да не может быть и речи о них от предприятия чисто идейного свойства. Я хочу сказать о крайнем напряжении сил в борьбе за существование. При лучших средствах, конечно, можно было бы устроить администрацию издания, как следует, но, имея всего платных подписчиков 400 с небольшим, нечего и думать об улучшении администрации. Вот почему Е.А.Кивлицкий есть в некотором смысле козлом отпущения за грехи наши. На нем лежит все: и контора, и корректура, и корреспонденция. Кой в чем помогаем, но случайная помощь без платных организованных сил мало облегчает редактора, который, по моему мнению, заслуживает не только снисхождения, но и уважения.

Пришлите уверения в искреннем уважении Вашего покорного слуги
П.Житецкого.

ІЛ НАНУ. - Ф.37. - Спр.179. - Арк.1-2. Автограф.

Лист Левицького О.І. до Багалія Д.І.

№24

Киев, 7 ноября.

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Вы, конечно, знаете уже о постигшей всех нас тяжкой утрате в лице благороднейшего из людей, незабвенного А.С.Лашкевича. С его смертью, как кажется, должна прекратить дни свои и дорогая всем нам К[иевская] Старина. Мы, киевляне, вот уже целую неделю изощряем умы свои в изобретении средства к продолжению журнала, но до сих пор ничего не придумали. Подумайте еще об этом Вы, харьковцы; может быть, сообща, что-нибудь надумаем. Требуется найти человека со средствами, ибо на первый же раз придется будущему издателю уплатить неотложнейшие долги,

лежащие на журнале, всего около 15 или 3-х тысяч. По всей вероятности, это и послужит уплатой за фирму, ибо вдова покойного едва ли захочет продавать издание, столь близкое сердцу ее покойного мужа, а, вероятно, уступит свое право безвозмездно, лишь бы в надежные руки, но долги последнего года (собственно, наросший за последние месяцы болезни редактора) необходимо покрыть, ибо вдове не из чего самой сделать это: состояние покойного страшно расстроено, и можно оказаться, как бы сироты не лишились всего…Впрочем в настоящее время бедная Александра Петровна так опасно больна (вследствие постигшего ее горя), что не в состоянии пока вести деловые разговоры.

Конечно, прискорбно допустить переход "Киевской Стар[ины]" из Киева в другой город; но если выбирать между ее гибелью или переводом редакции в другое место, то лучше, разумеется, предпочесть последнее. У нас пока не имеется в виду не только издатель, но даже надежный редактор… Другого Александра Степановича не было, да и не будет…

Из Москвы получено несколько телеграмм сочувственных (от редакций и частных лиц, и кружков), доставивших вдове хоть некоторое утешение. Нельзя ли ждать чего-либо подобного и из Харькова? Тем желательнее это, что на днях поступает в печать в виде особой брошюры некролог покойного, с описанием похорон, текстом речей и сочувственных телеграмм и писем.

На днях выйдет соединенные ноябрьская-декабрьская книжки журнала да и замолкнет наша Старина. А ведь у них теперь 900 с лишним подписчиков, из коих около 800 платных! При умелом и расчетливом ведении дела можно бы свести концы.

Будьте здоровы!
Ваш Ор.Левицкий.
Елизавет. №9

ІЛ НАНУ. - Ф.37. - Спр.215. - Арк.1-2. Автограф.

Листи Багалія Д.І. до Ківлицького Є.О.

№25

11 февраля 1891 г.

Милостивый Государь
Евгений Александрович!

Посылаю Вам 2 рукописи - свою заметку о рукописях А.Ф.Кистяковского[30] и заметку г[жи] Радаковой[31] "Тетман Даниил Апостол в роли колонизатора"; эта последняя написана под моим руководством начинающим автором и мною исправлена. О судьбе их сообщите мне поскорее. Обе они бесплатные; моей заметки только сделайте 25 оттисков, а г[жи] Радаковой - 50. Затем скоро я Вам вышлю статью известного историка Черноморья П.П.Короленка[32] "Азовцы" (теперь я ее просматриваю). А.Я.Ефименко свою интересную статью Вам выслала; напоминаю еще (в качестве посредника между ред[акцией] и ею), что она готовилась для "Истор[ического] Вест[ника]"[33] (где бы и появилась, конечно,)

и только я и Петр Савич Еф[именко] направили ее к Вам; гонорар за нее поэтому Вы выслите по крайней мере по 30 руб. за печатный лист.

По части рецензий сообщу следующее. Я, вероятно, дам Вам рецензии на: 1) "Акты Моск[овского] гос[ударства]", изд[анные] Акад[емией] наук, где много данных о Мал[ороссии] и Слоб[одской] Укр[аине], 2) Акты 2го отдел[ения] Собст[венной] Е[го] И[мператорского] В[еличества] Канц[елярии], 3) на последнее изд[ание] Ворон[ежского] Губ[ернского] Стат[истического] Ком[итета] (в том числе на "Очерк замеч[ательных] древн[остей] Ворон[ежской] губ[ернии]. Вор[онеж] 1891 г."). Обращаю Ваше внимание также на 68[й] том "Сборн[ика] Имп[ераторского] Рус[ского] Ист[орического] Общ[ества]" (где помещены также наказы Малор[оссийских] депутатов в Екат[ерининскую] Ком[иссию]), на Историю России Иловайского; т.III; на новый выпуск словаря Венгерова, на Мат[ериалы] для присоед[инения] Крыма к России Дубровина (новые томы). Ник[олай] Фед[орович] Сумцов[33] мог бы скоро написать Вам об этногр[афическом] обозр[ении], Живой Старине и Wisla (польской); обратитесь к нему. Что делается с Грузинами Плохинского? Что делается с Духоборцами Саввы[34]?

С уважением Ваш пок[орный] Слуга
Дмитрий Багалей.

ІР НБУВ. - Ф.III. - Од.зб.9469. - Арк.1-2. Автограф.

№26

19 июля 1890 г. с.Кочеток

Милостивый Государь!

Получил я от Вас рукопись записок Пашкова, пересмотрел их и увидел следующее.

Все то, что вы прислали мне, представляет список с печатного текста газеты "Харьк[овские] Губ[ернские] Вед[омости]", "Южный Край" и "Харьков"; список этот сделан в Киеве редакцией "Киев[ской] Ст[арины]". Я бы хотел сверх того получить и самый печатный текст, присланный мною пок[ойному] Лашкевичу, для того чтобы узнать, не сделано ли при переплете каких либо пропусков. Но кроме того недостает и исправлений более важной части записок - воспоминаний о Харьковском Университете 40[х] годов и нек[оторых] других отрывков, писанных рукою самого Пашкова, одним словом, того, что не было еще совсем напечатано и с чего у вдовы не имеется копии. Вот эти то части Записок я Вас убедительнейше прошу поискать в портфеле своей редакции, навести справки о них в бумагах покойного Лашкевича, вообще везде где они могут быть. Я не могу теперь вдове передать записок ее мужа по той простой причине, что ничего еще не получил от Вас: все то, что я получил от Вас, принадлежит мне, так как представляет копию с печатных отрывков Записок Пашкова, собранных с немалыми трудностями лично мною. Г[жа]- же Пашкова дала мне рукопись в нескольких тетрадях, писанную рукою ее мужа (одна из них была озаглавлена "Воспоминания о Харьк[овском] Унив[ерситете] в 40[х] годах"); ничего этого мне Вы не возвратили. Рукопись мне была передана третьим человеком (со вдовою я лично не знаком) под его расписку. Ради Бога, войдите в мое положение и разыщите рукопись. Г[жа] Пашкова может

подумать, что я присвоил себе рукопись, как известную ценность (ей обещан был гонорар за новый материал - и этот то новый материал и исчез).

Жду ответа. Готовый к услугам Дмитрий Багалей.

Адрес до 15го авг. - в г. Чугуев Харьк[овской] губ[ернии], а оттуда в с. Кочеток, пр[офессору] Дм.Ив.Багалею.

IP НБУВ. - Ф.III. - Од.зб.9520. - Арк.1-2. Автограф.

№27

Милостивый Государь!

Посылаю Вам для напечатания в "Киевской Старине" рукопись г. Саввы. Если она будет напечатана, то автору приготовьте сто оттисков, гонорара не нужно.

С полным уважением Дмитрий Багалей.

Харьков, 1889 года, 26 декабря.

IP НБУВ. - Ф.112. - Од.зб.145. - Арк.1. Автограф.

Листи Багалія Д.І. до Науменка В.П.[35]

№28

Харьков 20 окт. 1902 г.

Многоуважаемый

Владимир Павлович!

Быть может, захотите принять от старого недоимщика прилагаемый материал для напечатания в "Киевской Старине". Условия - 50-100 оттисков и экземпляр журнала хотя бы за последний год (не получаю "К[иевской] С[тарины]" много лет). Кроме "Материалов для биографий" посылаю еще несколько отдельных литер[атурных] произведений и письмо худ[ожника] (не напечатано ли?) Рамазанова - все это извлечено из тех же сборников Г.П.Данилевского[36], из коих я списал и письма к нему. Стихотворения Гулака-Артемовского[37] [печатайте] поскорее, п[отому] что ими интересуются петербургские издатели его сочинений. К стихотворениям, извлеченным из сборника Г.П.Данилевского присоединяю несколько других, списанных с автографов, сообщенных мне Б.І.Гулак-Артемовским. И те, и другие являются дополнением к сообщенным мною и напечатанным в Киев[ской] Стар[ине] за 1897й год (отметьте это). Кроме того попрошу Вас прислать мне оттиски моих статей о Гр[игории] Сав[овиче]Сковороде[38] (недоконченных). Во 2м выпуске "Материалов" хотел бы напечатать письма В.Н.Каразина[39]. Жду ответа.

Присоединяю оттиски некролога А.М.Лазаревского: быть может, сделаете экземпляр для "К[иевской] Ст[арины]" или сообщите о появлении его в свет.

С глубоким уважением

Дм. Багалей.

Технологическая улица, дом №7.

IP НБУВ. - Ф.III. - Од.зб.7619. - Арк.1-2. Автограф.

№29

Ответ дать через две недели.
Его Высокородию
Владимиру Павловичу Науменку
от Дм.Багалея.

Многоуважаемый
Владимир Павлович!

Чувствую себя виноватым перед "Киев[ской] Ст[ариной]", что до сих пор не присылал ей ничего. Впрочем наверное искуплю вину и начинаю искупление присылкою статьи Д.Миллера[40], которая, наверное, всем Вам очень и очень понравится, а еще более читателям. Выдадите автору обычный у Вас гонорар, так как он существует только с ночного корректорского труда и сделаете штук 20 оттисков. Теперь он работает над другим очерком ист[орико]-юрид[ического] характера.

За тем лично Вам на Вашу ответственность, Владимир Павлович, посылаю для просмотра еще одну рукопись сроком ровно на две недели "Воспоминания Гиевского". Если подойдут к "Киев[ской] Стар[ине]", то можете их напечатать, полагаю с выпусками, без денежного гонорара, за 100 оттисков. Если решите печатать, то удержите рукопись еще на третью неделю для переписки ее и затем оригинал возвратите мне. Вы не осудите меня за эти условия, если вспомните, что в ред[акции] "Киев[ской] Ст[арины]" пропала рукопись Пашкова, мною присланная. Настоящая рукопись принадлежит также не мне, а Ист[орико]-Фил[ологическому] общ[еству]. Я могу дать и введение для Записок Невского.

Пред. Вам Дм.Багалей.

ІР НБУВ. - Ф.ІІІ. - Од.зб.64074. - Арк.1. Автограф.

Лист Науменка В.П. до Багалія Д.І.

№30

Редакция
Исторического
Журнала
"Киевская Старина"
Кузнечная улица, дом № 14.
Ноября 21-го 1892 г.

Многоуважаемый
Дмитрий Иванович,

В хлопотах я позабыл сказать, чтобы отправили Вам "Киевскую Старину" за 1888-92 г.г. без наложения платежа, а оказалось, что мой отправитель по обычаю выслал наложенным платежом в 30 р. (по 6 руб. за год). Боюсь, что это причинит Вам затруднения, а потому тороплюсь послать квитанцию на получение товара, а также счет на имя Общества. Лучше всего сделать так, чтобы сейчас же уплатить в Контору, а то они будут взыскивать за полежалое.

Как же Вы поживаете? Что это от Вас давно ни слуху, ни духу? Как прошел юбилей Каразина? Я все еще жду от Вас обещанной заметки; если до 25-го не получу, придется книжку выпустить без статьи о Каразине.

Ваша статья о Собестианском[41] уже набрана вся, т.ч. в начале декабря получите и оттиски ее. Пока что, будьте здоровы! Работы пропасть - писать некогда. Марье Васильевне мой привет.

В.Науменко.

ІР НБУВ. - Ф.І. - Од.зб.46013. - Арк.1-2. Автограф.

---

[1]**Лебединцев Феофан Гаврилович** (1828-1888) - історик церкви, педагог, видавець. Протягом 1860-1864 рр. працював діловодом в Київській археографічній комісії, підготував до друку 2-й і 3-й томи "*Архива Юго-Западной России*". Один із засновників і редактор-видавець "*Киевской Старины*" (1882-1887).

[2]**Лінниченко Іван Андрійович** (1857-1926) - історик. Приват-доцент Новоросійського (1884-1888) та Московського (1888-1896) університетів, професор Новоросійського (Одеського) університету (з 1896). Головні праці: "*Віче в Київській області*" (1881), "*Взаємні стосунки Русі та Польщі*" (1884), "*Риси з історії станів у Південно-Західній (Галицькій) Русі XIV-XV ст.*" (1894).

[3]**Бакай Микола Микитович** (1862-1927) - історик України і Сибіру, архівіст, випускник Харківського університету.

[4]**Іловайський Дмитро Іванович** (1832-1920) - російський історик, публіцист, професор, академік Петербурзької Академії наук. Автор офіційних підручників зі всесвітньої та російської історії, монографічних праць "*История России*" (Т.1-5, 1876-1905), "*История Рязанского княжества*" (1858), "*Гродненский сейм 1793 г.*" (1870), "*Разыскания о начале войны*" (1876) та інш.

[5]**Ковалевський Максим Максимович** (1851-1916) - історик, етнограф, соціолог. Академік Петербурзької Академії наук, професор Московського університету, організатор Російської Вищої школи суспільних наук у Парижі. Політичний діяч, депутат Державної думи і член Державної Ради.

[6]**Манжура Іван Іванович** (1851-1893) - український етнограф і громадський діяч демократичного напряму, поет, фольклорист.

[7]**Скоропадський Іван Ілліч** (1646-1722) - чернігівський полковий писар (1681-1694), генеральний бунчужний, генеральний осавул, полковник Стародубського полку (1706-1708), гетьман Лівобережної України (1708-1722).

[8]**Лазаревський Олександр Матвійович** (1834-1902) - український історик, спеціаліст з історії Лівобережної України XVII-XVIII ст., генеалогії, історіографії. Його праці відзначалися критичною оцінкою історичної ролі української козацької старшини, документальним характером, мали концептуальний вплив на всю українську історіографію кінця XIX - початку XX ст.

[9]**Єфименко Петро Савич** (1835-1908) - український та російський етнограф, історик, член Харківсько-Київського таємного товариства, за що перебував на засланні. Після повернення вивчав статистику, побут українського населення Чернігівщини та Харківщини, керував виданням "*Харьковского календаря*". Чоловік О.Я.Єфименко.

[10]**Лучицький Іван Васильович** (1845-1918) - російський та український історик, громадсько-політичний діяч, професор Київського та Петербурзького університетів. Один з кращих для свого часу спеціалістів з історії землеволодіння в країнах Західної Європи, зокрема Франції, автор праць з історії України. Як громадський діяч підтримував національно-культурні домагання української інтелігенції. Член Конституційно-демократичної партії (кадетів).

[11]**Костомаров Микола Іванович** (1817-1885) - український історик, письменник, фольклорист і громадський діяч. Один з організаторів Кирило-Мефодіївського товариства (1846-1847) та автор програми цієї політичної організації, "*Книги буття українського народу*". Викладач Рівненської та Київської гімназій (1844-1845), професор Київського (1846) та Петербурзького (1859-1862) університетів. Співпрацював з "*Основою*" (1861-1862) та з Археографічною комісією. Автор понад 300 праць з української і російської історії: "*Богдан Хмельницкий*", "*Черты народной южнорусской истории*", "*Бунт Стеньки Разина*", "*Смутное время Московского государства*" та інш.

[12]**Антонович Володимир Боніфатійович** (1834-1908) - український історик, археолог, етнограф і громадський діяч. Керівник Київської Старої громади, професор Київського університету, засновник Товариства Нестора-літописця в Києві, організатор археологічних з'їздів, редактор і видавець "*Архива Юго-Западной России*" (8 томів). Засновник наукової

історичної школи, яку Д.І.Багалій часто називає "*київською документальною*" і до якої відносив себе та всіх численних учнів В.Б.Антоновича.

[13]Мається на увазі роман "*Вогнем і мечем*".

[14]**Левицький Орест Іванович** (1848-1922) - український історик, етнограф, письменник, академік ВУАН (з 1919). Секретар Тимчасової комісії по розгляду стародавніх актів у Києві (1874-1921), член Історичного товариства Нестора-літописця та Українського наукового товариства в Києві, член редколегії журналу "*Киевская старина*". Головні праці: "*Очерк внутренней истории Малороссии во 2-й половине XVII ст.*" (1875), "*Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв.*" (1884), "*Внутреннее состояние западно-русской церкви в польско-литовском государстве в конце XVI столетия и уния*" (1884). Писав також художні твори під псевдонімами Л.Орленко, І.Беркут та інш.

[15]**Житецький Павло Гнатович** (1837-1911) - український мовознавець і літературознавець, педагог. Член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1898), почесний доктор Київського університету (з 1908), дійсний член НТШ у Львові. Співробітник "*Киевской старины*", член Київської Старої громади. Автор праць "*Очерк звуковой истории малорусского наречия*" (1876), "*Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII вв.*" (1889) та інш.

[16]**Лашкевич Олександр Степанович** (1842-1889) - український громадський діяч, історик. Земський і судовий діяч на Чернігівщині (1870-1880-ті), співробітник "*Киевской старины*", активний член Київської Старої громади (з початку 1870-х), редактор-видавець "*Киевской старины*" (1888-1889). Автор праць з історії Лівобережної України XVIII ст.

[17]**Маркевич Олексій Іванович** (1847-1903) - український історик, автор праць з історії Південної України, джерелознавства, історіографії.

[18]**Шиманов Андрій Львович** (1836-1901) - український етнограф, історик, статист, громадський діяч, член Харківської Української Громади, співробітник журналу "*Киевская старина*", адвокат, автор праць з історії землеволодіння на Україні.

[19]**Плохинський Михайло Мелетійович** (1864-1906) - український історик, член Московського археологічного товариства (з 1893), архіваріус Харківського історико-філологічного товариства. Вивчав соціально-економічну історію України другої половини XVII - XVIII ст., а також долю національних меншин (греків, циганів, грузин та інш.) в Україні.

[20]**Дашкевич Микола Павлович** (1852-1908) - російський та український літературознавець, академік Петербурзької Академії наук (з 1907). Професор Київського університету, багато років очолював Товариство Нестора-літописця в Києві. Головні праці: "*Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям*" (1873), "*Очерки по истории украинской литературы в XIX в.*" (1888) та інш.

[21]**Єфименко Олександра Яківна** (1848-1918) - російський історик народницького напрямку, етнограф, громадський діяч, перша жінка в Росії, яка одержала в 1910 р. вчений ступінь почесного доктора російської історії (від Харківського університету). У 1907-1917 рр. очолювала кафедру російської історії на Бестужевських курсах у Петербурзі, де викладала також історію України. Автор праць з історії українського народу. Трагічно загинула на Харківщині у роки громадянської війни.

[22]**Петров Микола Іванович** (1840-1921) - український історик та літературознавець, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1916) та ВУАН (з 1919). Професор (з 1876) Київської духовної академії, автор історичних нарисів з історії Холмщини, Поділля, з історії українського фольклору та мистецтва.

[23]**Потебня Олександр Опанасович** (1835-1891) - український філолог, мовознавець, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької Академії наук (з 1875). Професор Харківського університету (з 1875), голова Харківського історико-філологічного товариства. Головні праці: "*О мифическом значении некоторых обрядов и поверий*" (докторська дисертація, 1866), "*Мысль и язык*" (1892), "*Из записок по теории словесности*" (1905).

[24]**Теличенко Іван** (роки життя невідомі) - український історик другої половини XIX ст., автор праць з історії Лівобережної України кінця XVII-XVIII ст.

[25]**Квітка (Основ'яненко) Григорій Федорович** (1778-1843) - перший видатний прозаїк нової української літератури, активний діяч культурного і громадського життя Харкова. Автор ряду історичних розвідок та художніх творів, зокрема "*Історія театру в Харкові*", "*Переказ про Гаркушу*", "*Сватання на Гончарівці*", "*Шельменко-денщик*", "*Маруся*" та інш.

[26]**Ківлицький Євген Олександрович** (1861-1921) - історик, педагог, бібліотекознавець. Співпрацював з "*Киевской Стариной*" у 1888-1902 рр. У 1890-1893 рр. виконував обов'язки редактора журналу.

[27]**Русов Олександр Олександрович** (1847-1915) - земський статистик, етнограф, фольклорист, громадський діяч. Член Київської Старої громади.

[28]**Горленко Василь Петрович** (1853-1907) - український історик, письменник, літературний критик і мистецтвознавець.

[29]**Стороженко Андрій Володимирович** (1857 - після 1917) та **Стороженко Микола Володимирович** (1836-1906) - брати, українські історики та літературознавці, автори праць з історії Гетьманщини та українського літературознавства. Видали 6 томів документів з фамільного архіву.

[30]**Кістяківський Олександр Федорович** (1833-1885) - український вчений, юрист та громадський діяч. Доцент (з 1864), професор (з 1869) Київського університету. Один із засновників і голова Київського юридичного товариства і почесний член Московського юридичного товариства. Головні праці присвячені кримінальному праву, історії права та судоустрою на Україні. Систематизував та видав "*Права, по которым судится малороссийский народ*".

[31]**Радакова Олена Петрівна** (середина XIX ст. - 1910) - українська громадська діячка, історик-аматор та етнограф. Автор праць: "*Гетьман Данило Апостол в ролі колонізатора*", "*Українські козаки на Ладозькому каналі*" та інш.

[32]**Короленко П.П.** (1834-1913) - український історик козацтва, етнограф, письменник.

[33]**Сумцов Микола Федорович** (1854-1922) - український етнограф, літературознавець, громадський діяч, академік Всеукраїнської (з 1918), член-кореспондент Петербурзької (з 1905) та Чеської академій наук. Професор (1882-1922), декан історико-філологічного факультету Харківського університету, голова Харківського історико-філологічного товариства (з 1887), член кількох слов'янських наукових товариств. Автор понад 800 наукових праць.

[34]**Савва Володимир Іванович** (1865 - ?) - російський історик, доцент і професор Харківського університету (1895-1905, 1909-1917) та Ніжинського історико-філологічного інституту (з 1920), дослідник історії Росії XV-XVI ст.

[35]**Науменко Володимир Павлович** (1852-1919) - український історик, етнограф. Засновник і директор української гімназії в Києві (з 1905), редактор "*Киевской старины*". З 1917 р. 9-й куратор київської шкільної округи, міністр освіти (1918). Розстріляний більшовиками. Головні праці: "*Хронографи южно-русских редакций*" (1885), "*Обзор фонетических особенностей малорусской речи*" (1889), "*Слово о полку Игореве, как памятник дружинной поэзии*" (1895).

[36]**Данилевський Григорій Петрович** (1829-1890) - український і російський письменник. Редактор офіційного "*Правительственного вестника*" (1869-1990), автор історичних романів "*Воля*", "*Беглые в Новороссии*", "*Мирович*", "*Княжна Тараканова*" та інш.

[37]**Гулак-Артемовський Петро Петрович** (1790-1865) - український поет, професор і ректор Харківського університету.

[38]**Сковорода Григорій Савич** (1722-1796) - український просвітитель, мандрівний філософ, поет.

[39]**Каразін Василь Назарович** (1773-1842) - просвітитель, учений, публіцист, громадський діяч, засновник університету в Харкові.

[40]**Міллер Дмитро Петрович** (1862-1913) - український історик, автор праць з історії Слобідської та Лівобережної України XVIII - початку XX ст., у тому числі: "*Нариси з історії і юридичного побуту старої Малоросії*" (Т.1-2, 1895-1897), "*Архіви Харківської губернії*" (1902), "*Історія міста Харкова за 250 років його існування*" (1905-1912, у співавторстві з Д.І.Багалієм).

[41]**Собестіанський І.М.** (1856-1895) - історик слов'янського права, професор Харківського університету. В докторській дисертації "*Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян*" (Х., 1892) висунув, всупереч поширеним на той час поглядам, нову концепцію слов'янського права, яка згодом і ствердилася у вітчизняній науці.

Correspondence of D.I.Bahaliy with the Editorial Board of "Kievskaya Starina" Journal / Publication, notices and comments by *STARYKOV G. M.*

There is viewed the epistolary heritage of noted historian D.I.Bahaliy as a source to study the history of activity of one of the earliest Ukrainian scientific journals "Kievskaya Starina".

Отримано 3.09.2007.

КОСІНОВА Г.О.

РОЛЬ АДМІНІСТРАЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У ПРИПИНЕННІ СТУДЕНТСЬКИХ ЗАВОРУШЕНЬ 1906-1911 рр.

На прикладі Харківського університету висвітлюється урядова політика стосовно студентського руху у 1906-1911 рр., роль університетської адміністрації, і зокрема ректора Д.І.Багалія, в її запровадженні та реалізації.

У радянській історіографії студентські заворушення в університетах Російської імперії 1905-1906 рр. розглядалися як частина революційного руху та приклад "*реакційної*" політики царського уряду щодо них. Сходження нанівець студентського руху з 1906 р. пов'язували з початком "*реакції*" - посиленням репресивної політики уряду. У літературі події, що розгорталися в університетах після 1906 р., висвітлені недостатньо, автори обмежувалися узагальненнями, наприклад, що у 1907 р. студенти сконцентрувалися на захисті своїх професійних завоювань - свободи зборів та організацій[1]. Таке джерело інформації, як місцева преса, наприклад, стосовно історії студентських заворушень в Харківському університеті 1906-1911 рр., тобто періоду ректорства Д.І.Багалія, майже не використовувалося. Втім, незважаючи на специфічність матеріалів преси, їх залучення є необхідним, оскільки вони дають можливість майже погодинно відновити хід подій та певною мірою скласти уявлення про громадську думку стосовно цих подій. Однак основним завданням даної роботи є вивчення на прикладі окремого університету, в даному випадку Харківського, причин ефективності урядової "*реакційної*" політики стосовно студентського руху і ролі університетської адміністрації в її запровадженні.

З початком подій 1905 р. уряд вимагав знайти у радах університетів засоби для відновлення навчального процесу. Але ця вимога міністерства від 20 лютого 1905 р. наштовхнулася на одностайну позицію студентів і викладачів закрити університети як навчальні заклади і відкрити їх як "*політичні клуби*". Так, у Харківському університеті, за свідченням Д.І. Багалія, поступова професура солідаризувалася зі студентством у революції 1905 р., закривши університет[2]. Не сприяли відновленню занять і погрози з боку міністерства залишити студентів, за винятком випускників, на другий рік і закрити студентські їдальні та бібліотеки. У травні-червні 1905 р. уряд погрожував звільненням вже не тільки студентам, але й професорам. Також було вирішено зупинити видачу викладачам 20% надбавки до кінця 1905 р.[3] Втім уряд своїх погроз не виконав, і навесні 1905 р. всі студенти були переведені умовно, без складання курсових іспитів, на наступний курс[4], а у 1906 р. міністерство постановило видавати 20% надбавку всім професорам, які не отримали в 1905 р. гонорару більше 1000 карбованців[5].

Неефективність політики залякування була доведена протягом кількох місяців. Наступні документи та механізм їх впровадження демонструють розуміння урядовцями внутрішньої ситуації в університетах, що і принесло

Косінова Ганна Олександрівна - кандидат історичних наук, співробітник кафедри українознавства Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна.

бажані результати. Так, вже 27 серпня 1905 р. із виданням "*Тимчасових правил про керівництво навчальними закладами Міністерства Народної Освіти*" колегії знову отримали право обирати своїх безпосередніх керівників: ректора та деканів. Хоча в історіографії появу цих правил розглядали як вимушений крок уряду лише для вирішення проблеми робітничих і селянських страйків[6], уведення принципу безпосереднього обрання вищих посадовців університету нарешті задовольнило університетські кола, які асоціювали цей принцип із правом самоврядування, що було "*відібрано*" із запровадженням університетського статуту 1884 р.

Повернувши колегіям право самостійного обрання, уряд позбавив професуру можливості займати нейтральну або зацікавлену позицію під час студентських заворушень. Так, на виборну загальноуніверситетську раду була покладена відповідальність за забезпечення нормального ходу університетського життя. З цією метою рада університету могла застосовувати заходи на свій розсуд, не відступаючи і перед можливістю закрити університет. Ректор ставав головою інспекції, а професорський дисциплінарний суд мав розбирати студентські справи[7]. Уряд керувався впевненістю, що "*успішних результатів у подальшій боротьбі з безпорядками можна було б сподіватися тоді, коли б удалося організувати викладацькі колегії таким чином, щоб їх інтереси співпали з інтересами університету, тобто з інтересами науки і викладання...*"[8].

Однак уряду вдалося створити таку ситуацію в університеті, коли професура і студенти опинилися в протилежних таборах[9], причому на перших було покладено адміністративну відповідальність, і в якості покарання використовувалися показові попередження. Так, 18 лютого 1906 р. у харківському суді розглядалася справа професора М.А.Гредескула за звинуваченням його як редактора газети "*Мир*". Захисниками виступали присяжний повірений Л.Я.Таубер і професор М.П.Чубинський[10]. Професора визнали винним у тому, що на сторінках газети "*Мир*" він розмістив "*образливий відгук про російський уряд*", за що суд приговорив професора до 10 днів ув'язнення. Однак після подання апеляції виявилося, що редактор не образив конкретно нікого з уряду, тому і позов подати не можна. Щоб не залишати без покарання прецедент, М.А.Гредескул мав виплатити штраф у розмірі 15 крб., а якщо не зміг би цього виконати, то мав підлягати ув'язненню на 3 дні[11]. Після винесення такого покарання 9 квітня 1906 р. М.А.Гредескула та його сім'ю постановили вислати в м.Пінегу Архангельської губернії. До того його утримували у виправному арештантському відділенні[12].

Вже не порушуючи після 1905 р. питання про благонадійність професорів, міністерство своїм циркуляром просто заборонило членам університетської колегії мати будь-яке відношення до політики. Так, згідно з циркуляром від 23 березня 1906 р., усі особи, які працювали при міністерстві освіти, могли вступати тільки до товариств, заснованих з благодійною метою або для задоволення духовних та матеріальних потреб, причому об'єднання таких товариств в союзи заборонялося[13]. Ректор університету Д.І.Багалій у 1908 р. розіслав також пропозицію попечителя, згідно з якою професор повинен був засвідчити, що не належить до антиурядових політичних партій, союзів, товариств та організацій[14].

Використовувався також і матеріальний фактор. На доречність такого припущення вказує вимога викладачів університету виплатити додаткове утримання, навіть за відсутності занять в університеті. Задоволення такої вимоги з боку уряду ще більше "*породжувало загальновизнану двоїстість соціальної поведінки інтелігенції, її непослідовність, постійні хитання між опозиційністю і угодовством*"[15]. За таких умов працювала у 1906-1911 рр. виборна адміністрація Харківського університету на чолі з ректором Д.І.Багалієм.

Захист у 1907 р. студентами своїх професійних завоювань - свободи зборів та організацій - у Харківському університеті виявився в тому, що студенти, не домігшися звільнення професорів, непопулярних завдяки своїм політичним переконанням, вирішили ізолювати їх. Так, філологи на своїй сходці, для проведення якої "*змусили залишити аудиторію О.П.Грузинцева, який читав у ній лекцію*", оголосили бойкот студенту, що, "*обминувши професора Нетушила і Шульца, записався на лекції професорів Вязигина і Денисова*". Сходка навіть погрожувала застосувати бойкот і стосовно тих професорів, які будуть читати лекції цьому студенту. Справа була також у тому, що цей студент не виконав постанов сходки: "*Студентський комплот повинен придушувати індивідуальні дії, що розбігаються з його постановами, бо всякий індивідуаліст - чорносотенець*"[16].

У 1908 р. сутичка між студентами і адміністрацією університету виникла на тлі питання про вільнослухачок, але фактично мова йшла про необхідність виконувати адміністрацією університету прийняте ще у 1907 р. рішення міністерства про заборону студентських зборів та організацій. На сходці 11 лютого 1908 р. Д.І.Багалій у своїй промові до студентів погрожував перейти не тільки "*до системи формального нагляду за складом зборів*", а й "*нарешті, підніме питання про те, чи не повинні студентські збори відбуватися поза університетською територією*". Не маючи можливості повністю заборонити сходки, ректор запропонував їх обмежити - обрати між "*отриманням жінками вищої освіти в університеті з відмовою від участі в зборах*" та "*можливим їх виключенням з університету*"[17]. Щоб студенти зрозуміли всю серйозність проблеми, університетський дисциплінарний суд постановив визнати винними 5 студентів у влаштуванні сходки 11 лютого. За вироком суду студентам через ректора мала бути оголошена догана. Однак сучасник відзначав, що ця догана студентам те саме, що "*мертвому протодияконівська анафема*"[18].

Проблема жінок-вільнослухачок, для яких у 1905 р. за рішенням колегії університету вперше відкрилися двері університету, була темою бурхливого і показового засідання його ради 29 травня 1908 р. Іронічно, як засвідчує харківський журналіст, була сприйнята пропозиція кількох професорів звернутися до студентства та суспільства і звинуватити міністра. Інші пропонували розділити долю вільнослухачок, тобто покинути університет. Нарешті прийняли рішення "*клопотати*" перед міністром про надання можливості вільнослухачкам закінчити освіту в університеті[19]. Схвального рішення рада університету від міністерства не отримала і мала виконувати постанову щодо відрахування вільнослухачок. Але цьому завадив страйк, який почався в університеті 22 вересня на підставі постанови загально-студентської сходки. Лекції не відбулися через відсутність слухачів чи під загрозою студентів[20].

На відміну від 1905 р., у 1908 р. рада університету знайшла дієві засоби впливу на студентів: на початку жовтня 1908 р. сильне враження на страйкуючих справило повідомлення проректора про те, що студенти-семінаристи у випадку відрахування з університету будуть прийматися тільки після складання додаткових іспитів, обов'язкових для вступників-семінаристів. На їх зборах роздавалися пропозиції щодо припинення страйку або за перегляд питання про страйк[21]. Однак страйк не припинився, і міністерство вимушене було піти на компроміс. Рада університету постановила прийняти до відома та виконання циркуляр про організацію окремих курсів для вільнослухачок[22].

Показовими у відносинах між виборною адміністрацією та студентами Харківського університету стали події весни 1910 р., коли останніх "*вразила гидка витівка Пуришкевича*". На засіданнях Державної Думи 3 та 6 березня 1910 р. депутат В.М.Пуришкевич заявив про "*моральне та духовне розтління*" вищої школи, "*гнійним наривом*" якої "*є академічна професорська спілка. Професорський інститут сприяє лише студентському революційному руху... Більшість стипендій іде євреям, академісти ж позбуваються стипендій і допомог... Студенти університету втратили колишні ідеали, в стінах університету панує розпуста*"[23]. Хоча з 10 до 18 березня 1910 р. депутат за рішенням окружного суду знаходився під арештом за свою поведінку та нецензурні вислови в Думі[24], але студенти миттєво відреагували. Вже 11 березня в університеті відбулися студентські курсові сходки, на яких обговорювалася "*поведінка депутата Пуришкевича на засіданні Державної Думи*". На курсових сходках вирішили "*висловити Пуришкевичу догану*"[25]. 12 березня в актовому залі університету проводилася загальностудентська сходка. Але адміністрація закрила всі будівлі університету, кінна та піша поліції оточили їх посиленим нарядом. Пізніше поліцією була перекрита Університетська вулиця від Павловської площі до Собору. Тому більше 2 тис. студентів зібралося на Соборній площі та прилеглих до неї провулках. Зазначалося, що в студентському натовпі переважали "*студенти з курилки*": "*це ті, що обмежують свої навчальні заняття відвідуванням курилки ("Побачення друзів"), і які на лекції ніколи не заглядають*"[26]. Студенти посилали делегатів до ректора, який заявив їм, що вулиці знаходяться у володінні поліції, а турбувати його можна буде завтра опівдні в університеті. На шосту годину вечора студенти розійшлись.

Наступного дня (13 березня) в головному університетському корпусі зібралося до 3 тис. студентів. Через 15 хвилин після початку сходки з'явився Д.І.Багалій і просив студентів розійтись через те, що в університет може увійти поліція. Студенти встигли ухвалити дві резолюції. В першій вислови В.М.Пуришкевича розглядались як випад проти студентства. У другій резолюції відмічалось "*обурення*" з приводу дій університетської адміністрації, яка не тільки разом зі всією професурою відповіла мовчанням на образу в Державній Думі студентів і професорської колегії, а й позбавила студентство будь-якої можливості заявити про свій протест: "*Прагнучи зняти з себе найменшу плямочку в очах начальства, прагнучи вислужитися перед своїм хазяїном Шварцем, ректор не посоромився зачинити перед сходкою всі університетські приміщення, залишивши студентів на вулиці, піддавши їх усій небезпеці можливого зіткнення з поліцією, котру він же з упередженням викликав для розгрому*

сходки. Ми вважаємо за необхідне затаврувати зневагою поведінку ректора Багалія, який передав студентство в руки поліції, і довести це до відома суспільства". Після прийняття постанов студенти розійшлися, були прибрані наряди поліції та козаків біля університету[27].

Засідання ради університету "*про заборонену сходку 13 березня*" винесло резолюцію, в якій зазначалося, що вирішувати проблеми, подібні до 13 березня, і, взагалі, найважливіші питання університетського життя ректор має разом з радою університету. Крім того, рада висловила "*співчуття з приводу незаслужених образливих висловів, спрямованих проти поважного виборного представника університету при застосуванні правил на загальностудентській сходці*"[28]. Частина студентів університету також не погодилася з резолюцією сходки. В університеті 14 березня з'явився протест на постанову сходки з приводу дій університетської адміністрації і ректора Д.І.Багалія 13 березня. Під ним підписалося 120 осіб, а пізніше - ще 700 студентів[29].

Адміністративними заходами швидко припинили ще один студентський страйк, який вважався[30] результатом заклику більшовиків у січні-березні 1911 р. Вже 28 січня 1911 р. в університет допускалися тільки після подання студентських квитків[31] (зазначимо, що такого контролю міністерство вимагало ще у 1908 р.[32]). А 29, 31 січня всіх, хто заходили до приміщення університету, переписували. Це застосовували і до тих студентів, які знаходилися в корпусах та аудиторіях, причому вони повинні були представити посвідчення від професорів, що вони дійсно були присутні на лекціях. Однак, незважаючи на дії поліції, в медичному корпусі, наприклад, студенти вимагали припинити лекції. Всього 30 січня лекції в медичному корпусі відвідали 12-15 студентів. 31 січня заарештували 60 студентів[33]. У цілому, до списку переписаних поліцією в університеті 29 та 31 січня увійшли 263 студенти. Переписували тих, хто знаходився під час лекцій у буфеті і вестибюлі медичного корпусу. За розпорядженням губернатора, записані студенти мали кожен день пред'являти в канцелярію зі студентських справ записки про відвідування лекцій, засвідчені професорами. Дані про тих, хто не відвідує лекції, передавалися особисто губернатору[34].

Такі безпрецедентні заходи адміністрації університету та поліції дозволили 1 лютого поновити заняття, хоча й при незначній кількості слухачів. Наприклад, на лекції професора В.М.Гордона була максимальна кількість студентів - 50[35]. Незважаючи на те, що кількість слухачів збільшилася лише до 70-100 осіб[36], на засіданні ради університету, на відміну від 1905 р., було прийнято рішення продовжувати читання лекцій, а при спробах обструкції з боку студентів посилатися на постанову ради університету, яка засудила як обструкцію, так і студентський страйк.

Поступово почали звільняти арештованих. Так, 3 та 5 лютого було звільнено 34 студенти, пізніше - ще 5. У в'язниці залишався 21 студент. Звільнені зобов'язалися відвідувати лекції. Розпорядженням Міністерства внутрішніх справ 11 студентів університету були вислані з Харківської губернії на різний термін без права проживання в столичних і університетських містах. Розпорядженням Міністерства народної освіти ці студенти за участь у студентських заворушеннях позбавлялися права вступати знову до вищих навчальних закладів[37].

6 лютого 1911 р. лекції відвідали вже 300 студентів. Щоб у студентів з'явився більший стимул до навчання, рада університету прийняла рішення припинити видачу допомоги та стипендій до нормалізації навчального процесу. Проректор запропонував скарбнику Товариства допомоги студентам В.І.Чугіну тимчасово припинити і видачу позик під заставу університетських допомог[38]. Адміністрація університету також продовжувала вживати заходи щодо припинення доступу в університет сторонніх осіб: продовжувалася перевірка студентських квитків, причому пропускались тільки ті студенти, для яких читалися лекції[39].

У березні 1911 р. розпочався новий спалах студентського невдоволення. Так, 2 числа професор А.Г.Зоммер запропонував групі студентів йти на лекцію або звільнити корпус. Коли вони відмовилися, професор запросив у медичний корпус поліцію, яка переписала цих і взагалі всіх студентів корпусу. Попечитель запропонував студентам або підписатися за обов'язкове відвідування лекцій, або повернути університету вхідні квитки. Студенти погодилися на першу пропозицію[40]. Адміністративні заходи призвели до бажаного результату. Кількість студентів, які відвідували лекції і практичні заняття в університеті, почала зростати: 5 березня лекції відвідало близько 680 студентів[41]. А з 7 березня страйк в університеті та Технологічному інституті вважався припиненим[42]. Рада під керівництвом Д.І.Багалія постановила відмінити всі контрольні заходи стосовно студентів, переписаних поліцією, і тих студентів, яких із подання попечителя мала взяти під нагляд університетська адміністрація[43]. Попечитель затвердив це рішення і дозволив припинити реєстрацію всіх студентів[44].

Місцеві газети не забули повідомити, що ректор особисто турбувався за звільнених студентів. У 1911 р. Д.І.Багалій їздив до Петербурга, в тому числі у зв'язку з клопотанням про долю 44 звільнених студентів університету за участь у страйку[45]. Однак прохання університету про пом'якшення долі звільнених не задовольнили[46].

Події в Харківському університеті 1907-1911 рр. демонструють механізм впровадження *"реакційної"* політики уряду, ефективність якої зумовлена і практичним втіленням давнішньої впевненості колегій університетів у тому, що тільки завдяки самоврядуванню вони зможуть налагодити нормальне функціонування університету як навчально-наукової установи. Принцип виборності адміністрації університету 1905 р. нічим не відрізнявся від принципу призначення її урядом 1884 р., проте перший став більш ефективною формою управління університетом як державною установою, що мала позбавитися демократичних атрибутів, набутих у 1905 р. - студентського самоврядування та виборів до нього, свободи слова, зборів та організацій, вільного доступу до університету незалежно від статі чи походження.

---

[1] *Иванов А.Е.* Демократическое студенчество в революции 1905-1907 гг. // Исторические записки. - 1982. - Т.107. - С.213-214.

[2] *Багалій Д.І.* Автобіографія // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І.Багалія з нагоди 70-ї річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності. - К., 1927. - С.63.

[3] Относительно исчисления 20% прибавки к содержанию профессорского персонала высших учебных заведений // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. - 1906. - №1. - С.15.

[4]*Иванов А.Е.* Университеты России в 1905 г. // Исторические записки. - 1971. - Т.88. - С.119.
[5]О выдаче профессорам 20% прибавки к содержанию за 1905 г. // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. - 1906. - №3. - С.17.
[6]*Иванов А.Е.* Университеты России в 1905 г. - С.122-123.
[7]Всеподданнейший отчет министра народного просвещения за 1905 г. - СПб., 1907. - С.8-9.
[8]Объяснительная записка к проекту общего устава императорских российских университетов. - СПб., 1905. - С.31.
[9]Извлечение из всеподданнейшего отчёта министра народного просвещения за 1898 г. - СПб., 1901. - С.116-117.
[10]Южный край. - 1906. - 14 февраля. - С.3.
[11]Харьковские губернские ведомости. - 1906. - 2 апреля. - С.3.
[12]Южный край. - 1906. - 10 апреля. - С.4.
[13]По вопросу о праве лиц, служащих по министерству народного просвещения, вступать в союзы // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. - 1906. - №7. - С.10.
[14]Утро. - 1908. - 7 сентября. - С.2.
[15]*Касьянов Г.В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. - К., 1993. - С.22.
[16]Харьковские губернские ведомости. - 1907. - 17 февраля. - С.4.
[17]Там же. - 1908. - 17 февраля. - С.3.
[18]Там же. - 27 апреля. - С.3.
[19]Там же. - 6 июня. - С.2.
[20]Утро. - 1908. - 26 сентября. - С.4.
[21]Там же. - 4 октября. - С.4.
[22]Там же. - 31 октября. - С.4.
[23]Харьковские губернские ведомости. - 1910. - 4 марта. - С.6; 7 марта. - С.4.
[24]Там же. - 3 марта. - С.1-2.
[25]Там же. - 12 марта. - С.2.
[26]Там же. - 3 марта. - С.3.
[27]Утро. - 1910. - 14 марта. - С.5; Южный край. - 1910. - 14 марта. - С.7.
[28]Южный край. - 1910. - 17 марта. - С.5.
[29]Там же. - 20 марта. - С.4.
[30]*Пешиков В.В.* В.И.Ленин и студенческое движение в России. - М., 1973. - С.73.
[31]Утро. - 1911. - 29 января. - С.4.
[32]Правила контроля за лицами, поступающими и посещающими высшие учебные заведения // Циркуляр по Харьковскому учебному округу. - 1908. - №8. - С.32-33.
[33]Южный край. - 1911. - 1 февраля. - С.4.
[34]Утро. - 1911. - 8 февраля. - С.5.
[35]Южный край. - 1911. - 2 февраля. - С.4.
[36]Утро. - 1911. - 2 февраля. - С.5.
[37]Южный край. - 1911. - 17 февраля. - С.6.
[38]Утро. - 1911. - 6 февраля. - С.5; Южный край. - 1911. - 15 февраля. - С.5.
[39]Южный край. - 1911. - 23 февраля. - С.4.
[40]Там же. - 3 марта. - С.5.
[41]Там же. - 6 марта. - С.6.
[42]Утро. - 1911. - 8 марта. - С.5.
[43]Там же. - 9 марта. - С.4.
[44]Южный край. - 1911. - 17 марта. - С.5.
[45]Там же. - 26 апреля. - С.4.
[46]Утро. - 1911. - 9 августа. - С.5.

KOSINOVA G.O.

Role of Kharkiv University Administration in Stopping of Students Revolts in 1906-1911

On the example of Kharkiv University there are investigated the governmental politics as for the students movement in 1906-1911 and role of University administration and particularly its rector D.I.Bahaliy in introducing and realization of this politics.

Отримано 15.09.2007.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

ГОНЧАРЕНКО А.В.

СТАМБУЛЬСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1876-1877 рр.: СПРОБА БРИТАНО-РОСІЙСЬКОГО КОМПРОМІСУ У СХІДНОМУ ПИТАННІ

Досліджується історія вирішення Східного питання під час британо-російських переговорів на Стамбульській конференції 1876-1877 рр.

Історія зовнішньої політики провідних держав світу і міждержавних відносин є одним з пріоритетних напрямків дослідження в історичній науці. Значною мірою це стосується історії британо-російських відносин, яка налічує вже понад 450 років. Важливим фактором розвитку цих відносин, особливо у XIX ст., було Східне питання та суперництво двох держав за встановлення економіко-політичного контролю над Балканським півостровом - стратегічно важливим регіоном Європи. Найбільше загострення відносин між Великобританією та Росією спостерігалось у період Східної кризи 1791, 1821-1828, 1875-1878 рр. Пізніше до балканського вузла британо-російських протиріч додалася боротьба за встановлення домінуючого впливу в Середній Азії.

У XX - на початку XXI ст. відносини між Великобританією та Росією характеризувались суттєвими змінами. Слід згадати створення в 1904-1907 рр. британо-франко-російської Антанти, участь Великобританії в антирадянській інтервенції в 1918-1920 рр., спільні американо-британо-радянські дії в рамках антигітлерівської коаліції, загострення відносин у період "*холодної війни*", їх нормалізація наприкінці 80 - на початку 90-х років XX ст. та чергове погіршення відносин між Лондоном та Москвою в 2006 р. через "*полоніевий скандал*".

У зв'язку з цим, на наш погляд, викликає інтерес історія британо-російських відносин у період Східної кризи 1875-1878 рр., яка призвела до значних політико-правових змін на Балканах та на Сході і визначила подальший розвиток відносин між Великобританією та Росією у наступні десятиліття.

Дослідженню британо-російських відносин у 70-х роках XIX ст. присвячено велику кількість робіт істориків різних країн. Характеризуючи радянську історіографію проблеми, треба відзначити роботи В.М.Хвостова, В.М. і В.І.Виноградових, колективну монографію "*Міжнародні відносини на Балканах. 1856-1878*", в яких досліджуються британо-російські відносини у другій половині 70-х років XIX ст.[1]

Серед робіт сучасної російської історіографії необхідно виокремити фундаментальну працю "*Історія зовнішньої політики Росії. Друга половина XIX ст.*"[2]. На початку XXI ст. у російській історичній науці з'явилось багато робіт, присвячених дослідженню британо-російських відносин у другій половині XIX ст., серед яких треба виділити праці А.Б.Широкорада "*Росія-Англія: невідома війна, 1857-1907*" і М.В.Скрицького "*Балканський гамбіт. Невідома війна 1877-1878 рр.*"[3].

Гончаренко Анатолій Володимирович - кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

В зарубіжній історіографії питання можна відзначити роботи Д.Баклі, В.Маніпенні та Г.Сесіл про відомих державних та політичних діячів Великобританії другої половини XIX ст. - Б.Дізраелі та Р.Солсбері[4].

Велике значення при дослідженні порушеної проблематики має робота одного з засновників Школи слов'янських досліджень Лондонського університету Р.Сетон-Ватсона "*Дізраелі, Гладстон та Східне питання*"[5].

Безпосередньо подіям Східної кризи 1875-1878 рр. у британській історіографії присвячено роботу професора Р.Міллмана "*Британія та Східне питання. 1875-1878*"[6]. На особливу увагу заслуговує праця П.Хопкірка "*Велика гра проти Росії*", в якій британський учений досліджує британо-російське протистояння від Петра I до Миколи II[7].

Підсумовуючи аналіз англомовної історіографії проблеми, що досліджується, варто відзначити монографію американського історика В.Вірсвейна "*Британія та Балканська криза 1875-1878 рр.*"[8].

Однак розбіжності в роботах істориків не сприяють об'єктивному висвітленню проблеми, що досліджується. Тому на основі аналізу маловідомих джерел, використовуючи праці дослідників різних країн, ми ставимо за мету проаналізувати позиції Великобританії та Росії на Стамбульській конференції 1876-1877 рр. та дослідити британо-російську дипломатичну боротьбу щодо шляхів урегулювання Східної кризи.

У липні 1875 р. у Боснії та Герцеговині почалось антитурецьке повстання, яке викликало початок Східної кризи 1875-1878 рр. - одного з великих міжнародних конфліктів другої половини XIX ст. У результаті провалу місії консулів шести великих держав до Герцеговини в серпні-жовтні 1875 р., відмови Порти виконувати ноту Д.Андраші від 30 грудня 1875 р. та неприєднання Великобританії до Берлінського меморандуму (13 травня 1876 р.) становище на Балканському півострові загострилось. Повстання в Болгарії (квітень 1876 р.), оголошення Чорногорією та Сербією війни Османській імперії у червні 1876 р. - усе це призвело до поглиблення Східної кризи, внаслідок чого в листопаді 1876 р. Великобританія, Росія та інші європейські країни погодилися на скликання у Стамбулі міжнародної конференції зі Східного питання.

Уайтхолл вирішив відправити до Стамбула міністра у справах Індії маркіза Р.Солсбері, який разом з послом сером Г.Елліотом повинен був представляти британські інтереси на конференції. Р.Солсбері належав до групи консерваторів, яка вважала, що не потрібно поглиблювати конфронтацію з Росією, оскільки бачили в ній противагу головному супернику Великобританії в Європі - Німеччині. Крім того, Р.Солсбері, на відміну від прем'єр-міністра Б.Дізраелі, вважав найбільш перспективним напрямком британської експансії не Азію, а Африку, де не могло бути жодних зіткнень з Росією[9].

Вибір Р.Солсбері представником Великобританії на міжнародній конференції у Стамбулі британська громадськість розцінила як поразку Б.Дізраелі, який раніше отримав від королеви Вікторії титул лорда Біконсфілда. Крім того, закордонні спостерігачі називали його особу підходящою для ліберальної партії, а лідер опозиції В.Гладстон наголошував, що цей вибір - найбільш вдалий крок уряду з того моменту, як Східна криза спалахнула знову[10].

Р.Солсбері, який під час своєї подорожі здійснив турне європейськими столицями, прибув до Стамбула 5 грудня 1876 р. Після бесід з австро-

уторським, німецьким та французьким керівництвом у Р.Солсбері склалось враження, що "*спроба збереження цілісності Османської імперії переживала кризу*"[11]. Майже всі урядовці, з якими зустрічався британський дипломат, вважали, що час Оттоманської Порти завершується. Крім цього, Р.Солсбері впевнився в нестійкості "*Союзу трьох імператорів*" та в існуванні суттєвих внутрішніх протиріч між країнами-учасницями цього альянсу.

Б.Дізраелі уважно спостерігав за вояжем Р.Солсбері Європою та 29 листопада 1876 р. відправив міністру в справах Індії депешу з оцінкою ситуації на Сході та формулюванням найближчих завдань британської дипломатії на конференції. Згідно з цим документом, будь-який мир, умови якого не передбачають окупації Османської імперії, міг стати тріумфом Великобританії[12].

Крім депеші, 1 грудня 1876 р. Б.Біконсфілд відправив Р.Солсбері таємну інструкцію, де йшлося про найважливіше, на його думку, питання - пропозицію Росії щодо окупації європейських провінцій султана. Про існування цього документа не було відомо навіть уряду. Інструкція глави консервативного кабінету передбачала таку програму дій: "*Якщо питання про окупацію буде внесено на конференцію, то позиція, зайнята вами, може бути такою: Англія не скаже визначено, що вона проти окупації Туреччини з тимчасовою метою, ...лише як за повної згоди Порти... Якщо Порті це буде надано для розгляду у вигляді ультиматуму, то ...Порта погодиться на окупацію за умови, якщо це виконає не прикордонна держава, оскільки це може призвести до війни; Порта не повинна бути проти окупації Англією... Туреччина з цим погодиться, якщо під час переговорів виявиться невідворотність окупації. Російська схема окупації - Болгарія-Росія, Боснія-Австрія, а наш флот у Константинополі - була б досить ризикованою, якщо не фатальною*"[13].

Російський імператор Олександр II і канцлер О.М.Горчаков розуміли, що міжнародна конференція може бути останньою спробою мирного врегулювання Східної кризи, тому представником Росії на конференцію було обрано, можливо, одного з найкращих дипломатів того часу - М.П.Ігнатьєва. На початку жовтня 1876 р. він отримав як інструкцію доповідь О.М.Горчакова під час однієї з нарад у Ливадії і записку керуючого справами МЗС Російської імперії О.Г.Жоміні з доповненнями російського канцлера, в якій визначалися завдання майбутньої конференції[14]. У записці було відзначено: "*Англійські пропозиції можна було б прийняти за основу... внаслідок їх незначної визначеності. Завдання конференції полягає в тому, щоб надати їм точне практичне окреслення, розвинути подробиці та вказати засоби виконання*"[15]. У цьому документі розглядалися різні варіанти вирішення болгарського, сербського та чорногорського питань. Що стосується майбутньої долі Боснії та Герцеговини, то в записці зазначалося, що "*вживання заходів, які б надавали населенню контроль над урядовими чиновниками та які б забезпечували захист мешканців від сваволі, - бажана мета реформи*". Одночасно підкреслювалося, що "*вся сутність полягає в засобах застосування та в гарантіях виконання*"[16].

У доповненнях М.П.Ігнатьєва вказувалося, що під час конференції треба обговорити думку про необхідність вилучення з Боснії та Герцеговини будь-яких османських чиновників та про розташування регулярних султанських

військ у визначених фортецях при повному виключенні іррегулярних військ. Області під управлінням чиновників з місцевого населення отримали б, на думку графа М.П.Ігнатьєва, широку автономію. Щодо вищої адміністративної влади Боснії та Герцеговини, то найкращим кроком було б призначення турецького губернатора, але за умови його ухвалення великими державами[17].

6 грудня 1876 р. почалися попередні британо-російські переговори, під час яких Р.Солсбері та М.П.Ігнатьєв швидко знайшли спільну мову та намагались розробити компромісний план вирішення Східного питання. Британський міністр привіз до Стамбула проект реформ, який він обговорив зі своїм російським колегою під час попередніх переговорів[18]. Цей проект розвивав ідеї Е.Дербі про місцеву адміністративну автономію для Боснії та Герцеговини. Під час попереднього обговорення питання про тимчасову окупацію Боснії та Герцеговини як гарантії проведення реформ між М.П.Ігнатьєвим та Р.Солсбері виникли певні розбіжності. Британський представник заявив, що *"не визнає необхідності у створенні поряд з турецькою армією будь-якої іншої матеріальної сили, крім поліції з християн, під управлінням європейців, яка б знаходилась у розпорядженні нагляодової комісії"*[19].

У російського дипломата було два проекти. Перший (проект-максимум) про майбутній автономний устрій Болгарії розробили російський консул у Пловдиві О.М.Церетелєв та американський консул у Стамбулі Ю.Скайлер. Цей документ передбачав адміністративну автономію Болгарії з християнським губернатором, якого призначали на п'ять років, та створення національної гвардії[20].

Другий проект М.П.Ігнатьєва передбачалось оприлюднити в разі відмови британської делегації підтримати проект-максимум. Згідно з цим планом Болгарія розділялась на дві автономні провінції - Західну та Східну під керівництвом християнських губернаторів[21].

Крім того, проект М.П.Ігнатьєва також передбачав *status quo* для Сербії та Чорногорії, територіальне розширення цих князівств. Боснії та Герцеговині пропонувалося надати місцеву автономію, засновану на широкому самоврядуванні.

О.М.Горчаков запропонував російському представнику проголосити спочатку проект-максимум, а у випадку його відхилення - мінімум, оскільки у Санкт-Петербурзі вважали, що прийняття на конференції російського проекту-мінімуму *"буде значним результатом, який позбавить нас від військової кампанії..."*[22]. Якщо ж обидва проекти були б відкинуті, тоді, як вважав О.М.Горчаков, треба зафіксувати думку М.П.Ігнатьєва у протоколі та не ухилятися від нього. У випадку, якщо проект Р.Солсбері надавав серйозні гарантії, російський дипломат отримав інструкцію, згідно з якою він міг погодитися з ним.

З 11 до 22 грудня 1876 р. у приміщенні російського посольства під головуванням М.П.Ігнатьєва проходили попередні засідання Стамбульської міжнародної конференції, які відбувались без участі султанських делегатів. До турецької столиці уряди провідних країн Європи направили своїх послащів. Австро-Угорську імперію представляли її посол у Стамбулі граф Ф.Зічі та барон Г.Каліче. Вони отримали інструкцію не виходити за межі пропозицій ноти Д.Андраші (грудень 1875 р.) і Берлінського меморандуму

(травень 1876 р.) та не допустити, щоб у питанні про покращення долі християн будь-яка з держав зіграла виключну роль.

Німецький делегат барон фон Вертер повинен був, згідно з отриманими від Отто фон Бісмарка вказівками, приєднатися до будь-якої пропозиції, підтриманої Габсбурзькою монархією та Росією.

Франція відправила на конференцію своїх представників - барона де Бургоена та графа Шодорді. В офіційній інструкції французького міністерства закордонних справ зазначалося, що хоча Франція не має безпосередніх інтересів на Балканах, вона не може залишатися байдужою до долі християн і повинна сприяти згоді між державами. У той же час французькі представники отримали цілком таємну інструкцію, згідно з якою вони мали підтримати Росію[23]. Італія делегувала на міжнародну конференцію графа Корті.

Слід відзначити, що в працях деяких західних істориків, наприклад М.Стояновича, міститься думка, що, оскільки існували Рейхштадтські домовленості (червень 1876 р.), які змушували Санкт-Петербург та Відень не виходити на конференції за межі ноти Андраші та Берлінського меморандуму (що дещо пізніше зафіксувала Будапештська конвенція 1877 р.), то Росія перебувала на Стамбульській конференції "*зі зв'язаними руками*" та могла активно діяти лише у питанні про автономію Болгарії[24]. Однак це твердження суперечливе та відповідає дійсності лише в тій частині, що з осені 1876 р. болгарська проблема поступово займає центральне місце у балканській політиці Російської імперії, а в Сербії у цей час ще й посилюється проавстрійська орієнтація. Що стосується домовленостей між Віденським та Санкт-Петербурзьким кабінетами, лише через місяць після відкриття конференції - 15 січня 1877 р. - була підписана таємна австро-російська конвенція. Крім цього, опубліковані протоколи конференції, інструкції Міністерства закордонних справ Росії, дипломатичне листування - усе це свідчить про те, що М.П.Ігнатьєв намагався розширити положення британського проекту адміністративної автономії (місцеве самоврядування) Боснії та Герцеговини, а також Болгарії, що само собою виходило за межі ноти Андраші, Берлінського меморандуму та Рейхштадтських домовленостей.

Під час роботи конференції між Р.Солсбері та Г.Елліотом виявились певні розбіжності у поглядах щодо майбутньої долі балканських провінцій Османської держави. Останній повністю підтримував традиційну британську доктрину *status quo* та постійно перешкоджав Р.Солсбері досягти компромісу з М.П.Ігнатьєвим у справі мирного врегулювання Східної кризи. Такі дії посла Великобританії в Османській імперії призвели до того, що Р.Солсбері почав вимагати від прем'єр-міністра Б.Дізраелі та керівника Форін оффісу Е.Дербі відкликання Г.Елліота зі Стамбула, щоб останній не заважав йому в здійсненні його важкої місії. Але на Даунінг-Стріт відмовилися виконати вимогу міністра у справах Індії[25].

На конференції під час розгляду Балканського питання М.П.Ігнатьєв запропонував свій проект надання автономії Боснії та Герцеговині, який раніше обговорив з Р.Солсбері. Це викликало негативну реакцію з боку австро-угорських представників, які наполягали на адміністративному розподілі Боснії та Герцеговини. Але М.П.Ігнатьєв вважав, що у випадку надання автономії бажано було б мати більш або менш значні територіальні одиниці[26].

У результаті довготривалих дискусій з Балканського питання та розбіжностей серед британських представників М.П.Ігнатьєву вдалось досягти компромісу з Р.Солсбері та провести свій план з частковими змінами, згідно з яким Болгарія поділялась на дві частини, до яких входили етнічні болгарські території, Боснія та Герцеговина отримувала автономію, територіально розширювались Сербське та Чорногорське князівства[27].

Під час останньої попередньої наради М.П.Ігнатьєв, щоб продемонструвати готовність Росії у випадку негативної позиції Порти розпочати військові дії та щоб змусити останню виконати рішення міжнародної конференції, заявив, що "*розроблені проекти... складають мінімум наших вимог на користь християн*" і що "*ми примусимо Туреччину прийняти їх*". Крім цього, російський посол попередив, що Росія залишає "*за собою повну свободу дій у випадку відмови Туреччини*" та запропонував державам, "*щоб вони подумали про засоби попередження війни*", яку Росія усіма силами намагалась не допустити[28].

З 23 грудня 1876 р. до 20 січня 1877 р. у приміщенні османського адміралтейства відбулося 9 пленарних засідань міжнародної конференції під головуванням турецького міністра закордонних справ Савфет-паші. Відразу ж після офіційного відкриття конференції під гарматні постріли Савфет-паша повідомив делегатам провідних європейських країн про запровадження султаном Абдул-Хамідом II конституції Османської імперії, яка проголошувала особисту свободу, рівність прав, недоторканність майна і помешкання та інш. У своїй промові турецький урядовець заявив, що ця велика подія робить непотрібною саму конференцію, що втратила будь-який сенс, оскільки конституція надала всій імперії ті реформи, котрі держави вимагали лише для Балкан[29].

Після такого кроку Стамбула перед учасниками конференції постало питання, що робити далі. Російський делегат запропонував силою примусити Порту прийняти рішення держав. Р.Солсбері теж наполягав на цьому[30]. Але як з'ясувалося далі, він висловлював лише свою особисту думку, Е.Дербі та декого з міністрів, які були налаштовані на досягнення домовленості з Росією, але не прем'єр-міністра Б.Дізраелі та більшої частини консервативної партії[31].

Намагаючись якось вплинути на турецький уряд, 26 грудня 1876 р. Р.Солсбері під час аудієнції у султана вимагав прийняття пропозицій великих держав. Абдул-Хамід II відповів, що він "*особисто згоден прийняти поради Європи, але не може це зробити, беручи до уваги хвилювання в масах, жертвою якого він міг бути, якщо б спробував поступитися*". У відповідь на це британський дипломат заявив, що якщо Порта "*зовсім не буде рахуватися з думкою Лондонського кабінету, та не погодиться з отриманими вимогами, вона не зможе більше ні в якому разі розраховувати на матеріальну, моральну або навіть фінансову підтримку з боку Англії*"[32]. Але навіть це не подіяло на султана. Повернувшись до своєї резиденції, міністр у справах Індії віддав розпорядження адміралу Драммонду залишити стоянку в Безикській бухті та відплисти британській ескадрі з турецьких вод[33].

Демарш з боку Р.Солсбері викликав у Лондоні та Санкт-Петербурзі прямо протилежну реакцію. Канцлер О.М.Горчаков відправив телеграму М.П.Ігнатьєву, в якій відзначив, що Олександр II у цілому схвалює переговори

з маркізом Р.Солсбері та пропонує продовжити обмін думками зі східноазійських питань, сподіваючись досягти домовленості з Уайтхоллом.

На Даунінг-Стріт такі дії британського урядовця розцінили як перевищення повноважень. Б.Біконсфілд заявив, що "*Солсбері знаходиться у владі забобонів та не розуміє, що його відправили до Константинополя для того, щоб не пустити росіян у Туреччину, а не зовсім для того, щоб створювати ідеальні умови для турецьких християн*"[34]. Для протидії Р.Солсбері Б.Дізраелі відправив до Стамбула свого спеціального емісара М.Батлер-Джонстона, який мав широкі зв'язки в османських правлячих колах[35].

Крім цього, урядова преса почала кампанію, спрямовану проти самостійних дій міністра у справах Індії. Один з лідерів ліберальної партії В.Харкур, характеризуючи позицію британських газет, відзначив: "*З тих пір, як лорд Солсбері відправився здійснювати свою серйозну та відповідальну місію, урядова преса висміює його пропозиції, відкидає його авторитет, закликає європейські держави... виступити проти нього, підбурює Порту відмовитися від його порад та запропонованих ним вимог*"[36].

Отже, спроби британського та російського представників переконати турецьке керівництво прийняти їх умови зазнали невдачі. Унаслідок цього 1 січня 1877 р. султанський уряд запропонував власний план вирішення Східного питання, який відкидав майже всі положення проекту Ігнатьєва-Солсбері та передбачав лише деякі поступки місцевому населенню. Учасники міжнародної конференції прийняли його до розгляду. Австро-угорські дипломати після ознайомлення з ним заявили, що "*не треба відкидати його у цілому*". Граф Шодорді висловив думку, що цей проект можна об'єднати з рішеннями, розробленими під час конференції, та скласти новий документ, "*який повинен задовольнити обидві сторони*". У той же час російський посол вбачав у ньому лише новий виклад закону про вілайєти 1865 р., в якому були повністю відсутні пропозиції держав. Після довготривалих дискусій йому вдалося переконати своїх колег заявити на наступному засіданні, що контр-проект Порти є неприйнятним[37].

У відповідь на це османські делегати заявили, що вони не мають інструкцій обговорювати питання про міжнародну комісію, розташування султанських військ, жандармерію, про запропонований спосіб призначення чиновників, суддів і губернатора та про використання сербсько-хорватської мови у провінціях[38].

Після цієї заяви турецьких дипломатів М.П.Ігнатьєв запропонував звернутися до Порти зі спільним ультиматумом та перенести засідання конференції зі Стамбула до іншого міста. Після тривалої дискусії Р.Солсбері та інші делегати підтримали пропозицію російського дипломата.

15 січня 1877 р. представники європейських країн звернулися до султанського уряду з ультиматумом, вимагаючи прийняття запропонованої ними програми. При цьому кожен з послів заявив, що у випадку відмови від цих вимог він відразу ж залишить турецьку столицю. Ультиматум поставив османське керівництво перед складною дилемою, вирішити яку повинна була спеціальна велика рада, до складу якої входило 240 турецьких високопосадовців та голів релігійних громад. 18 січня відбулося засідання

ради, яка відкинула пропозиції держав[39]. Одночасно великий візир Мідхат-паша запропонував укласти мир з Сербією та Чорногорією.

Унаслідок цього 20 січня 1877 р. міжнародна конференція була змушена припинити свою роботу. Посли великих держав залишили османську столицю. Єдиним реальним результатом міжнародної конференції було підписання 28 лютого 1877 р. сербсько-турецького мирного договору на основі довоєнного *status quo*. Але Османській імперії не вдалось домовитися про укладення миру з Чорногорією, оскільки чорногорські правлячі кола вимагали розширення території князівства, на що Стамбул не погоджувався.

Стамбульська конференція 1876-1877 рр. не призвела до зміни ситуації на Балканах. Аналізуючи провал ще однієї спроби врегулювання Східної кризи, Р.Солсбері прийшов до висновку, що російський уряд усіляко намагався владнати справу мирним шляхом та відзначав, що на конференції було досягнуто межі поступок з боку Росії[40].

Канцлер О.М.Горчаков у своїй циркулярній депеші до європейських кабінетів відзначав: "*Відмова турецького уряду торкається гідності Європи та її спокою*"[41]. Таким чином, під час роботи Стамбульської конференції 1876-1877 рр. британський та російський представники досягли компромісу в Східному питанні, причому Р.Солсбері погодився з більшістю положень російського проекту М.П.Ігнатьєва, який передбачав припинення військових дій, створення двох автономних болгарських князівств, надання широкої адміністративної автономії Боснії та Герцеговині та територіальне розширення Сербії та Чорногорії. Проте цей план урегулювання ситуації на Балканах не було реалізовано через відмову османського керівництва виконувати рішення делегатів провідних країн Європи. Таке завершення міжнародної конференції вказувало на те, що спроби прибічників лібералізації східної політики Уайтхоллу, яких представляли Е.Дербі та Р.Солсбері, домовитися з Росією зазнали невдачі, внаслідок чого чергова спроба британо-російського компромісу в Східному питанні провалилася. Проте подальший розвиток подій продемонстрував бажання як Лондона, так і Санкт-Петербурга домовитись щодо шляхів урегулювання ситуації на Балканах та на Сході.

---

[1] *Хвостов В.М.* История дипломатии. В 3-х томах. - М.: Государственное Издательство Политической Литературы, 1963. - Т.2. - 820 с.; *Виноградов В.Н.* Дизраэли, Гладстон, Шувалов в канун русско-турецкой войны 1877-1878 гг. // Новая и новейшая история. - 1978. - №3. - С.104-123; Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. / Отв. ред. *В.Н.Виноградов*. - М.: Наука, 1986. -415 с.; *Виноградов В.Н.* Британский лев на Босфоре. - М.: Наука, 1991. - 160 с.

[2] История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза) / Отв. ред. *В.М.Хевролина*. - М.: Международные отношения, 1999. - 384 с.

[3] *Широкорад А.Б.* Россия-Англия: неизвестная война, 1857-1907. - М.: АСТ, 2003. - 512 с.; *Скрицкий Н.В.* Балканский гамбит. Неизвестная война 1877-1878 гг. - М.: Вече, 2006. - 416 с.

[4] *Buckle G., Monypenny W.F.* The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield. - L.: Murray, 1920. - Vol.6. (1876-1881). - 719 p.; *Cecil G.* The Life of Robert Marquis of Salisbury. - L.: Hodder and Stoughton, 1921. - Vol.2. - 562 p.

[5] *Seton-Watson R.W.* Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics. - L.: Macmillan & Co. Limited, 1935. - 590 p.

[6] *Millman R.* Britain and the Eastern question, 1875-1878. - Oxford: Clarendon press, 1979. - 613 p.

[7] *Хопкирк П.* Большая игра против России: Азиатский синдром / Пер. с анг. - М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. - 640 с.

[8] *Wirthwein W.G.* Britain and the Balkan Crises 1875-1878. Submitted in partial fulfilment of the requirements for the degree of doctor. - N.-Y.: Columbia University Press, 1935. - 433 p.
[9] История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза)... - С.190.
[10] *Millman R.* Britain and the Eastern question, 1875-1878. - P.200.
[11] *Виноградов В.Н.* Указ. соч. - С.112.
[12] *Buckle G., Monypenny W.F.* The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield... - P.103.
[13] Ibid. - P.105.
[14] Записки графа Н.П.Игнатьева. 1875-1877 // Исторический вестник. - 1914. - Т.136. - №5. - С.440-443.
[15] Там же. - С.440.
[16] Там же. - С.442.
[17] Там же. - С.443.
[18] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3-х томах / Под ред. *С.А.Никитина.* - М.: Наука, 1961. - Т.1. - С.541-542.
[19] Архив внешней политики Российской империи (далее - АВПРИ). - Ф. №161. "Санкт-Петербургский Главный архив V-А". - 1876. - Д.550. - Л.758.
[20] История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза)... - С.190-191; *Скрицкий Н.В.* Указ. соч. - С.22.
[21] Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в 3-х томах... - Т.2. - С.496-502.
[22] Там же. - Т.1. - С.510-551.
[23] *Манфред А.З.* Образование русско-французского союза. - М.: Наука, 1975. - С.111.
[24] *Stojanovich M.D.* The Great Powers and the Balkans. 1875-1878. - Cambridge: At the University Press, 1939. - P.117.
[25] *Виноградов В.Н.* Указ. соч. - С.142.
[26] АВПРИ. - Ф. №133. "Канцелярия Министерства иностранных дел". - 1876. - Оп.470. - Д.33. - Л.288-288об.
[27] История внешней политики России. Вторая половина XIX века (от Парижского мира 1856 г. до русско-французского союза)... - С.191.; *Скрицкий Н.В.* Указ. соч. - С.23.
[28] АВПРИ. - Ф. №133. "Канцелярия Министерства иностранных дел". - 1876. - Оп.470. - Д.33. - Л.372об.-373об.
[29] Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. ... - С.307; *Петросян Ю.А.* Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. - М.: Эксмо, 2003. - С.323-324.
[30] *Хвостов В.М.* Указ. соч. - С.108.
[31] Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. ... - С.108.
[32] АВПРИ. - Ф.№161 "Санкт-Петербургский Главный архив V-А". - 1876. - Д.550. - Л.883 об.
[33] *Wirthwein W.G.* Britain and the Balkan Crises 1875-1878... - P.157.
[34] Международные отношения на Балканах, 1856-1878 гг. ... - С.308; *Buckle G., Monypenny W.F.* The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield... - P.111.
[35] *Seton-Watson R.W.* Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A study in diplomacy and party politics... - P.129.
[36] *Виноградов В.Н.* Указ. соч. - С.142-143.
[37] АВПРИ. - Ф. №133. "Канцелярия Министерства иностранных дел". - 1876. - Оп.470. - Д.33. - Л.604-605.
[38] Там же. - Д.35. - Л.706.
[39] АВПРИ. - Ф. №184. "Посольство в Лондоне". - 1877. - Оп.520. - Д.445. - Л.4.
[40] *Cecil G.* The Life of Robert Marquis of Salisbury... - P.115-123.
[41] АВПРИ. - Ф. №184. "Посольство в Лондоне". - 1877. - Оп.520. - Д.441. - Л.13-15.

HONCHARENKO A.V.

Istanbul Conference of 1876-1877: the Attempt to Reach the Compromise in Eastern Question between Britain and Russia

There is investigated the history of settlement of the Eastern Question during the British-Russian negotiations at the Istanbul Conference in 1876-1877.

Отримано 17.09.2007.

З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

З ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ ФІЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЛІГИ НАЦІЙ У БУХАРЕСТІ

(до 85-річчя з дня заснування громадської організації української еміграції в Румунії)

Вперше друкуються документи, що висвітлюють питання виникнення та діяльності Філії Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті.

Важливим напрямом міжнародної діяльності української еміграції була її співпраця з Лігою Націй. Ця міжнародна організація була створена у 1919 р. за Версальським договором з метою розв'язання конфліктів між її членами та запобігання війнам. Штаб-квартира організації знаходилася у Женеві. Згодом виникла Унія товариств Ліги Націй. Її керівні органи перебували у Брюсселі.

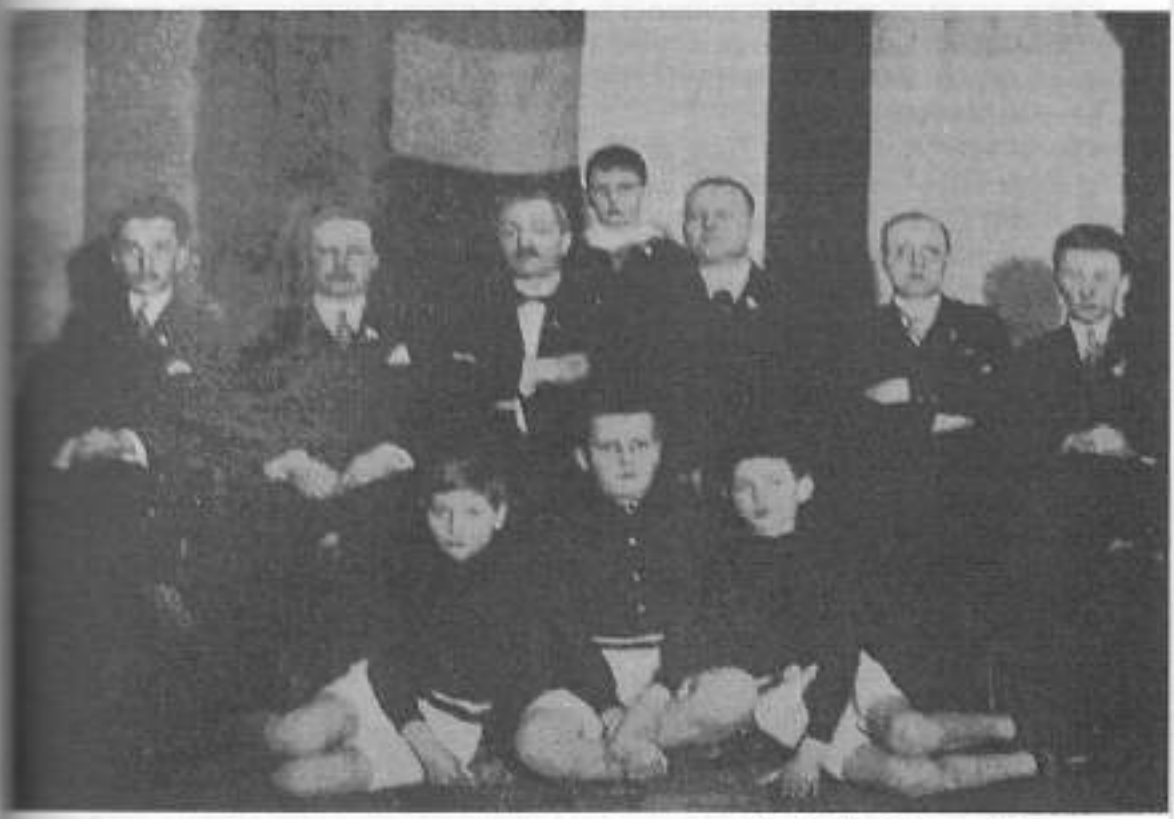

Заступник голови управи Філії Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті Василь Трепке (другий зліва у верхньому ряді) під час зборів учасників українських спортивних організацій у Румунії

У 1920 р. з ініціативи урядів УНР і ЗУНР виникли Українське товариство Ліги Націй (УТЛН)[1] і Західноукраїнське товариство Ліги Націй (ЗУТЛН)[2], які увійшли до складу міжнародної Унії товариств Ліги Націй. Через них, незважаючи на їх формальну нейтральність, здійснювалася дипломатична

активність еміграційних урядів. УТЛН очолив спочатку С.Шелухін, невдовзі - В.Кедровський[3]. У деяких країнах перебування української еміграції діяли філії цього товариства. Однією з найбільш дійових і потужних була Філія Українського Товариства Ліги Націй (ФУТЛН) у Бухаресті. Проте у вітчизняній історіографії це питання не знайшло висвітлення. Саме тому вивчення комплексу документів, що висвітлюють питання виникнення та діяльності філії цього товариства у Румунії, є актуальним.

Ініціатором створення Філії УТЛН у Румунії виступила Надзвичайна дипломатична місія УНР в цій країні на чолі з її головою Костем Мацієвичем[4]. У листі до Симона Петлюри від 19 липня 1923 р. він писав: "*Об'єднуючий орган мусить бути утворений на грунті представництва, обраного еміграційними з'їздами та різними фактично існуючими і працюючими інституціями, як то "громадськими комитетами", філіями Товариства Ліги Націй і т.и. Таке об'єднання почне свою працю з чисто ділових питань і потім зможе перейти і на політичні справи*"[5]. Місія не тільки надавала приміщення для проведення засідань управи Філії, грошову допомогу, в тому числі і на видання її бюлетенів, але її співробітники фактично очолили цю організацію. Значна частина інформації про діяльність ФУТЛН друкувалася на сторінках Бюлетеня Пресового бюро при Надзвичайній дипломатичній місії УНР в Румунії.

Філія Українського Товариства Ліги Націй була першою українською громадською організацією, яка ставила собі за мету об'єднати у своїх рядах емігрантів задля захисту інтересів України на міжнародній арені та українців, які опинилися поза межами батьківщини. Завдяки Філії виникли Українське ощадно-позичкове товариство "*Згода*", Українське співоче товариство "*Дума*" на чолі з композитором М.Бойченком, Союз українських жінок у Румунії, надавалася матеріальна допомога інтернованим воякам армії УНР, які перебували у таборах, та на видання "*Таборового вісника*" у Фегераші.

У політичній галузі Філія виступила із заявою, якою засуджувалася постанова Ради послів країн Антанти про передачу Польщі права на Східну Галичину. З метою створення єдиного національного фронту Філія налагодила зв'язки з усіма політичними силами еміграції, які стояли на принципах створення самостійної України, зокрема з Українським Центральним Комітетом та Парламентарною репрезентацією Волині, Холмщини і Підляшшя у Варшаві, урядами УНР і ЗУНР, Українським Громадським Комітетом у Празі, Празькою групою, що згуртувалася навколо часопису "*Нова Україна*", різними науковими інституціями, які існували у ЧСР, Лігою української культури у Відні, Українською громадою у Софії, Відділом Національного союзу у Брюсселі, українськими монархічними організаціями у Берліні та Мюнхені, Об'єднанням українських організацій в Америці тощо[6].

Восени 1923 р. функції об'єднуючого центру перебрав на себе Громадсько-допомоговий комітет української еміграції у Румунії. Саме він став керівним центром майже всіх українських громадських організацій у цій країні.

Пропоновані нижче документи відносяться до часу, коли виникла сама ідея створення у Румунії Філії УТЛН, розпочалися організаційні заходи зацікавлених у цьому українських установ та окремих осіб, відбулося

інституювання Філії та її осередків і були започатковані перші кроки з реалізації завдань новоствореної організації, тобто від вересня 1922 р. і до кінця січня 1923 р.

Представлений комплекс документів складається, по-перше, з листування (документи 1, 11-13, 18, 19) між Головною управою УТЛН та управою Філії УТЛН у Румунії. В ньому йдеться про необхідність заснування Філії, мету, завдання і структуру цієї громадської організації, способи її створення, відкриття у регіонах секцій, затвердження статуту і керівного складу Філії, розмір членських внесків тощо.

По-друге, важливу частину комплексу складають протоколи загальних (установчих) зборів та засідань управи ФУТЛН (документи 2, 3, 5, 6, 8-10, 14, 16, 17). У них відображені такі питання, як розподіл обов'язків між членами управи, конкретні заходи з реалізації завдань організації - створення осередків на місцях, заснування власного періодичного видання, відкриття у Бухаресті Українського народного університету, відзначення національного свята - проголошення самостійності України 22 січня, організацію шевченкового свята, оренда землі в околицях румунської столиці з метою використання її у сільськогосподарському виробництві безробітними українцями-емігрантами, фінансові звіти, виготовлення портретів видатних діячів періоду Української революції 1917-1921 рр., тези доповіді голови управи про українське питання в міжнародній політиці та міжнародне становище тощо.

По-третє, це списки новообраних членів Філії УТЛН (документи 4, 7, 15). Вони є додатками до протоколів засідань управи. Зауважимо, що це лише частина списків, оскільки вже на 1 жовтня 1923 р. ФУТЛН мала близько 400 членів[3].

Документи друкуються вперше. Публікатор у тексті замінив літери "*і*" на "*и*", "*е*" на "*є*" та використав апостроф там, де це потрібно за нинішнім правописом. До документу додаються коментарі щодо осіб, назв і подій, про які йдеться у текстах. Археографічна обробка тексту проведена відповідно до загальноприйнятих правил - пропущені літери та слова, що їх відновлено упорядником, взято у квадратні дужки.

---

[1]В літературі зустрічається й інша назва організації - Українське товариство прихильників Ліги Націй.

[2]Більш детально про Західноукраїнське товариство Ліги Націй див.: *Федорович В.* Україна і Ліга Націй // Вісті комбатанта. - 1988. - №5-6. - С.19-29; *Кушнір В.* Західноукраїнське товариство Ліги Націй // Вісник Львівського університету. Серія історична. - Вип.33. - 1998. - С.154-160; *Він же.* Ліга Націй та українське питання. 1919-1934: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Львівський нац. ун-т імені Івана Франка. - Львів, 2000 та інш.

[3]Політична історія України. XX століття: У 6 т. - Т.5: Українці за межами УРСР (1918-1940). - С.165.

[4]Про життя, громадсько-політичну, дипломатичну і науково-педагогічну діяльність Костя Мацієвича див.: *Доманицький В.* Кость Мацієвич (Замість вінця на могилу). - К., 1943; *Він же.* К.Мацієвич як агроном, кооператор і соціолог (В перші роковини його смерті) // Краківські вісті. - 1943. - ЧЧ.76, 77; *Власенко В.* Штрихи до портрета Костя Мацієвича // Сумська старовина. - №1. - 1997. - С.25-30; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. - К., 1998. - С.126; *Стрельський Г.В.* Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917-1920 рр.). Біографічний довідник. - К., 2000. - С.23-24; *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії XX століття у постатях. - К., 2001. - С.78-82; *Власенко В.* Агроном і дипломат (штрихи до біографії Костя Мацієвича) // Політика і час. - К., 2002. - №10. - С.78-86; *Він же.* Кость Мацієвич: штрихи до портрета //

Антончук Демид. Фото 1919 р.

Вісник Львівської комерційної академії. - Сер.: гуманітарні науки. - Вип.4. - 2002. - С.67-78; *Табачник Д.* Історія української дипломатії в особах. - К., 2004. - С.210-227; *Він же.* Українська дипломатія: нариси історії (1917-1990 рр.). - К., 2006. - С.278-297; *Плисюк В.* Кость Мацієвич / / Українські кооператори. Історичні нариси. - Кн.1. - Львів, 1999. - С.218-222; *Власенко В.М.* Науковий доробок К.Мацієвича на сторінках петербурзького журналу "Земское Дело" // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. - Вип.X. - К.: Інститут історії України, 2005. - С.180-190; До творчої спадщини Костя Мацієвича / Передмова, упорядкування і коментарі *В.М.Власенка* // Сумська старовина. - №XVIII-XIX. - 2006. - С.48-64; *Єпик Л.І.* К.А.Мацієвич - науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Український історичний журнал. - 2007. - №1. - С.125-135; До літературно-мемуарної творчості Костя Мацієвича / Передмова, упорядкування і коментарі *В.М.Власенка* // Сумський історико-архівний журнал. - №II-III. - 2007. - С.117-127.

[5]Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАВОВУ). - Ф.3696. - Оп.2. - Спр.7. - Арк.305.

[6]Там само. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.157. - Арк.25-26зв.

[7]Там само. - Арк.61.

Передмова, упорядкування та коментарі ***В.М.ВЛАСЕНКА.***

1

Лист К.А.Мацієвича[1] до Головної управи
Українського товариства Ліги Націй

Mission Diplomatique Bucarest, le *22 вересня 1922*
De l'Ukraine

Section_____
No. 3554.

До Головної Управи Українського Товариства Ліги Націй.

Підтверджуючи отриманнє від Вас відозви, а тако ж писаної пропозиції і заклику про заснуваннє в Румунії філії і секції Українського товариства Ліги Націй, Міссія У.Н.Р. в Румунії має за честь повідомити Головну Управу товариства, що нею вжиті необхідні заходи для виконання вище зазначеного завдання.

На 21 Вересня Місія було скликано невеликий гурток наших громадян, якому були зроблені відповідні предложення і який, по обміркуванню справи, вирішив рахувати себе "Ініціативною групою", котра і взяла на себе виконаннє всіх заходів по організації філії і секції товариства в Румунії. Зроблено це з тією метою, аби уникнути непорозумінь з приводу можливої орієнтації нового товариства і аби праця по його організації одразу набула громадського характеру. Ця "Ініціативна група" ухвалила такий організаційний плян діяльності:

1/. Філія товариства має бути з'організована в Букарешті, і Установчі збори її ухвалено скликати 1 Жовтня.

2/. Члени Філії і Секції повинні що місячно вносити до її касси внесок в розмірі не менш 5 леїв, або 60 леїв одноразово за рік. Кожний член повинен підписати декларацію і обовязаннє про розміри свого внеску.

3/. Секції вирішено заснувати: в Чернівцях, Кишиневі, Більцях, Орадіо-Маре[2], Джуржі[3], Каліманештах[4], - місцях найбільшого осідку нашої еміграції.

4/. Головну увагу в діяльности Румунської Філії передбачається звернути на допомогу голодуючим на Україні.

Зараз же після Установчих зборів і обібрання Управи філії Головну Управу буде повідомлено про склад Філії і буде надіслано список нових членів, як Філії, так і Секції.

Голова Місії У.Н.Р. в Румунії
Проф. *К.Мацієвич*

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.10. - Арк.27-27зв. Машинопис. Оригінал.

2

ПРОТОКОЛ

загальних зборів емігрантів з Великої України, які перебувають в Букарешті та його околицях

1-го жовтня 1922 року, в помешканню Української Місії в Румунії, відбулися загальні збори емігрантів з Великої України, скликані на підставі постанови ініціятивної групи - для організації Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті.

Голова зборів професор К.Мацієвич, ознайомивши членів зібрання з завданнями Українського Товариства Ліги Націй та торкнувшися ріжниці між Лігою Націй, яка складається по суті з представників держав, та Товариством Ліги Націй, яке зложене з представників націй і куди, як рівноправний член, входить і Українське Товариство Ліги Націй, запропонував програм нинішнього засідання.

Зборами намічено:

1/ Доклад Ініціятивної Групи по утворенні Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті.

2/ Вибори Управи Філії і

3/ Обговорення справ, які можуть виникнути під час дискусій по перших двох точках.

Від Ініціятивної Групи виступив професор К.Мацієвич, який зачитав статут Товариства, а також і заклик до організації українського громадянства, надісланий Центральною Управою Українського Товариства Ліги Націй у Відню.

Підкреслюючи силу і значіння організованих виступів у боротьбі за осягнення національно-державних ідеалів, професор К.Мацієвич закликав до уважного і цілком серйозного відношення кожного з членів Товариства до виконання тих своїх національно-громадських обов'язків, які покладаються на кожного зачитаним статутом Т[оварис]тва.

Після доклада професора К.Мацієвича виступив З[ельман] Фраткін, який висловив думку що хоча Товариства Ліги Націй мусять організовуватися по суто-національним ознакам, алеж, з огляду на те, що інтереси націй, які емігрували з одних і тих же територій, цілком тотожні, не варто дробитися і раціонально було би закладати при відповідних Товариствах окремі національні секції, а з'окрема при Українському Товаристві Ліги Націй утворити секцію єврейську.

Відповідаючи на це, професор К.Мацієвич заявив, що це питання не може бути розрішене цими зборами, але воно без сумніву заслуговує уваги і буде піднято перед Центральною Управою Українського Товариства Ліги Націй. До того ж часу громадяне України єврейської національности, які стоять на грунті незалежної української державности і які цілком приймають статут Українського Товариства Ліги Націй, можуть вступати в повноправні члени цього Товариства.

Після цього було приступлено до намічення кандидатів і вибора Управи філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті.

Головою відкритим голосованням, по бажанню самих зборів, одноголосно обрано професора К.Мацієвича.

Решта членів Управи обирається закритим голосованням, причому роспредеління між обраними 5-ма членами Управи їх функцій доручається самій Управі.

В члени Управи обрано: Дмитра Геродота[5] (19 голосів), Ол.Долинюка[6] (18 голосів), В.В.Трепке[7] (15 голосів), Ярош[8] (13 голосів), д-р Маєр-Михальський[9] (11 голосів).

Брало участь в голосованню 26 осіб.

До затвердження Управи Філії в Букарешті Центральною Управою Українського Товариства Ліги Націй, вона має назву Тимчасової Управи.

Зборами Тимчасовій управі доручено:

1/ Виробити плян своєї діяльности, скликати загальні збори і доложити їм.

2/ Заснувати секції Товариства в найбільших місцях скупчення українців.

3/ Просити Українську Місію наложити податок на паспорти[10] в розмірі 10 відсотків – на користь Товариства.

4/ Увійти з проханням до Української Місії про дозвіл користуватися, в разі потреби, помешканням, а також технічними засобами Місії.

Членський податок встановлено в розмірі не менше 5 леїв місячно, тобто 60 леїв річно.

Голова зборів *К.Мацієвич*
Секретар *Дмитро Геродот*

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.126. Машинопис. Оригінал.

3

ПРОТОКОЛ Ч.1.
засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй у Букарешті

1-го жовтня [1922 р.], після загальних установчих зборів української еміграції по організації Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті, відбулося перше засідання Управи Філії - для роспределення між собою функцій для майбутньої роботи та для вироблення програму найблищої діяльности.

Функції між членами Управи Філії роспределено таким чином:
Голова - професор К.МАЦІЄВИЧ.
Заступник Голови - В.В.ТРЕПКЕ.
Секретарь - Дмитро ГЕРОДОТ.
Скарбник - Олександр ДОЛИНЮК.
Члени: д-р Денис МАЄР-МИХАЛЬСЬКИЙ і М.С.ЯРОШ.

Крім того, кооптовано до праці в Секретаріяті Управи Н.Н.ТРЕПКЕ[11] і А.П.ІВАШИНУ[12].

Що до найблищої діяльности, то постановлено відкрити запис у члени Товариства, зібрати членські внески, повідомити Централю Товариства про склад Управи Філії, надіслати список приєднаних членів і підготовити матеріяли до організації секцій.

Голова Управи *К.Мацієвич*
Секретарь *Дмитро Геродот*
В.р. Члени сотник *Ол.Долинюк*
М.Ярош
В.Трепке
Д-р Маєр-Михальський

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.127. Машинопис. Оригінал.

4

СПИСОК
членів Українського Товариства Ліги Націй, які вписалися до Філії у Букарешті

1. МАЦІЄВИЧ Кость (професор)
2. МАЄР-МИХАЛЬСЬКИЙ Денис

ПАНЧЕНКО Ю.В.

ОСОБЛИВОСТІ СОЮЗНИЦЬКИХ ВІДНОСИН НЕОКОНСЕРВАТИВНИХ УРЯДІВ М.ТЕТЧЕР І Р.РЕЙГАНА

На базі дослідження подій, що відбувались у Великій Британії та США у 80-х роках XX ст., зроблено спробу дати аналіз "особливих" відносин, що склалися між союзниками під впливом неоконсервативної ідеології.

Відносини, що складалися між США та Великою Британією, завжди були особливими, а в часи, коли уряди цих країн очолювали Р.Рейган і М.Тетчер, їх характеризували високий рівень взаємної довіри, існування спільних цілей у внутрішній та зовнішній політиці. У той же час США мали значення набагато більше для Великої Британії, ніж Велика Британія для США. Яскравим прикладом цього було ставлення до суперечок, які рідко, але виникали між державами.

У таких випадках Велика Британія робила все, щоб загладити протиріччя, а американська адміністрація часто не вважала за потрібне навіть пояснювати свої дії, які суперечили британським інтересам. Ця двозначність у відносинах формувала особливості союзницьких відносин між неоконсервативними урядами цих двох країн.

Зовнішньополітична діяльність неоконсервативної адміністрації Р.Рейгана у порівнянні з зовнішньополітичною діяльністю Великої Британії була набагато активнішою, більш масштабною, багатоплановою й результативною. США мали великий вплив на розвиток усього світового співтовариства, тому що являли собою у 80-х роках XX ст. одну з наддержав біполярного світу і вели боротьбу за світову гегемонію. Велика Британія в цей час була однією з потужних країн Європейського континенту і вела боротьбу за повернення своєї величі, за можливість впливати на події у світі. М.Тетчер розуміла і підтримувала амбіційні прагнення США, вбачаючи в США приклад сучасної демократичної держави.

За словами відомого дипломата Г.Кіссінджера, кожне сторіччя виводить на авансцену історії одну країну, що має могутність, волю, інтелектуальні та моральні стимули, які необхідні "*...для приведення системи міжнародних відносин у відповідність з власними цінностями. У XVII столітті... це була Франція... У XVIII столітті ініціатива перейшла до Великої Британії... У XIX ст. Австрія...*" А в XX ст. провідні і впливові позиції було віддано США[1].

Російський політолог К.С.Гаджиєв заперечує цю тезу, обгрунтовуючи неможливість "*американського століття*" об'єктивними причинами: існуванням наддержави СРСР, "*...яка не допускала в зону свого впливу будь-якого стороннього втручання*"[2], а також неможливістю однієї або двох країн повністю контролювати та скеровувати весь світ з його різноманітними проблемами.

Панченко Юлія Валеріївна - асистент кафедри політології, соціології та психології Сумського державного університету.

Порівнюючи зовнішньополітичну діяльність неоконсерваторів Великої Британії, очолюваних М.Тетчер, та зовнішньополітичну діяльність республіканської адміністрації США на чолі з Р.Рейганом та Дж.Бушем наприкінці 70-х та впродовж 80-х років, треба відзначити прагнення обох урядів відродити втрачену за попередній період велич своїх країн, їх авторитет у світовому співтоваристві, їх вплив на долі інших народів, їх бажання знищити комуністичну ідею.

Як британському, так і американському неоконсерватизму притаманний потяг до принципів ієрархії та стратифікації у світовому співтоваристві, що категорично заперечує принцип рівності у міжнародних справах. В основі цього принципу лежить традиційний постулат консерваторів про принципову історично сформовану й існуючу нерівність країн і народів, які є суб'єктами світової політики. Так, Р.Такер ще у 70-ті роки XX ст. писав, що "*…історія міжнародної системи - це історія самої нерівності… Держави були й залишаються народженими нерівними*"[3].

На думку теоретиків неоконсервативної ідеології, намагання встановити рівність на міжнародній арені є не тільки неприпустимим з моральної точки зору, але й небезпечним, бо воно направлено проти міжнародного статус-кво. Спроби домогтися рівності, на їх думку, підривають традиційні устої, руйнують стабільність і порядок, заохочують "*необгрунтовані претензії*" інших країн і народів. Під гаслом боротьби з принципом міжнародного егалітаризму, сповідуючи неоконсервативні ідеї, уряди США і Великої Британії намагались дискредитувати принцип паритету у відносинах з іншими країнами, засуджували намагання країн, що розвиваються, встановити новий, більш справедливий міжнародний економічний порядок й подолати наслідки неоколоніалізму[4].

У зовнішньополітичній сфері діяльності урядів неоконсерваторів Великої Британії і Сполучених Штатів Америки існувало багато відмінностей, що залежали від "*різнокаліберності*" цих країн, масштабів мети й завдань, історичної ситуації та історичної традиції. Особливе значення для формування зовнішньої політики мав характер політичних лідерів, їх особисті риси.

Коли у 1979 р. у Великій Британії прийшли до влади неоконсерватори на чолі з М.Тетчер, вони, у першу чергу, зосередили увагу на змінах в економічній сфері, в той час, як зовнішньополітичні проблеми не займали значного місця у шкалі державних пріоритетів. Голову уряду навіть звинувачували у відсутності зовнішньополітичного досвіду й схильності до міжнародних справ.

Уряд М.Тетчер поставив за мету досягти більш високого рівня довіри в англо-американських відносинах, зміцнити їх особливий характер. Прем'єр-міністр зосередила увагу уряду на позитивних чинниках спільних дій з США. Акценти на розбіжностях у політиці або на відмінностях інтересів не робилися. Початком англо-американського зближення та поглиблення співробітництва стала політика щодо ядерного озброєння. Велика Британія отримувала від свого союзника інформацію з ядерних питань, компоненти ядерної зброї, спиралася на технологічні досягнення Америки. Британія здійснювала свій зовнішньополітичний курс у фарватері політики США, керуючись, насамперед, вигідністю такого курсу: англійці отримували

передові технології, не витрачаючи при цьому свої кошти. Ще одним позитивним чинником союзницьких відносин була участь Англії в НАТО, що надавало їй впевненість в захищеності країни від ядерної загрози комуністичного світу. М.Тетчер вважала військову силу, обороноздатність важливими чинниками стабільності зовнішньополітичних позицій держави. У праці "*Мистецтво управління державою. Стратегії для змінного світу*" М.Тетчер обгрунтувала своє зовнішньополітичне тяжіння до США та до військової могутності таким чином: "*Зовнішня політика та забезпечення безпеки - це перш за все використання сили та могутності для досягнення власної мети у відносинах з іншими державами. Я як консерватор абсолютно не побоююсь такого твердження. Нехай інші намагаються досягти бажаних результатів в міжнародних справах не спираючись на силу. Вони приречені на невдачу. А такі невдачі завдають більшої шкоди, ніж відстоювання національних інтересів за допомогою традиційних засобів - балансу сили та надійної системи оборони*"[5].

Найбільш докладно особливості союзницьких відносин розкрилися під час військових конфліктів, в яких брали участь Великобританія та США.

Першим випробуванням стала війна на Фолклендських островах. 2 квітня 1982 р. на територію Фолклендів (Мальвінські острови), які було захоплено Об'єднаним Королівством ще у 1833 р., вступили аргентинські війська і примусили капітулювати англійський гарнізон. Реакція М.Тетчер на цю подію була блискавична - на острови було відправлено велике військово-морське об'єднання і розпочато військові дії. Сполучені Штати надали відчутну допомогу союзниці у технічному забезпеченні, передачі розвідувальної інформації. Для США участь у цьому конфлікті була складним політичним рішенням. Взявши сторону Англії, вони пішли проти свого традиційного союзника у Південній Америці - Аргентини.

Наступним випробуванням став конфлікт 1983 р. між США та Гренадою. Після бурхливої реакції Великої Британії на вторгнення США в цю країну, якою формально керувала англійська королева, після розгніваних виступів М.Тетчер США усе ж отримали підтримку Британії.

У 1986 р. США оголосили про намір бомбардувати Лівію, яку було звинувачено в організації терористичних актів у Західній Європі. Вашингтон звернувся до Британії та країн континентальної Європи з проханням надати допомогу: дозволити використовувати англійські аеродроми і здійснити проліт авіації над територією європейських держав. Після переговорів тільки Велика Британія взяла участь у покаранні Лівії, надавши дозвіл американським бомбардувальникам використати англійські аеродроми.

У 1987 р. Кувейт звернувся до США та СРСР з проханням надати захист своїм морським торгівельним шляхам, які були у небезпеці з причин ірано-іракської війни. США надали свої військові кораблі для супроводу нафтовантажів у Перській затоці не тільки Кувейту, а й іншим нейтральним державам. Цей конфлікт також не був відразу схвалений англійським урядом, але після низки переговорів Англія виступила на боці США, надавши власні кораблі-тральщики.

Пізніше М.Тетчер, пояснюючи участь Великої Британії у військових конфліктах, підкреслила, що "*...національний інтерес є єдиним значущим чинником при прийнятті зовнішньополітичних рішень*"[6].

Взагалі, швидкий розвиток подій на міжнародній арені на той час вимагав від Лондона якнайшвидше визначитися з низки невідкладних проблем: "*неоглобалістського*" курсу американської адміністрації у протидії СРСР, загострення протиріч у Європейському економічному співтоваристві (ЄЕС) з питань бюджетної політики та фінансів, родезійського врегулювання, яке стало першим важливим випробовуванням зовнішньополітичної діяльності уряду М.Тетчер. Вміле маневрування при вирішенні родезійської проблеми, забезпечення британських інтересів на африканському континенті у нових умовах доводили, що новому британському керівництву, поряд з притаманним йому жорстким безкомпромісним стилем, властиві традиційний британський прагматизм, гнучкість і вміння пристосовуватись до нових умов.

Так, під час фолклендської кризи, яка стала дуже серйозним іспитом для М.Тетчер, вона, ігноруючи вагання навіть Міністерства закордонних справ, зробила ставку на силове вирішення проблеми, що призвело до людських жертв з обох сторін і до ускладнення взаємин з деякими латиноамериканськими країнами. Такий же стиль ведення міжнародних справ М.Тетчер продемонструвала і в ЄЕС при обговоренні бюджетних питань, що загрожувало Лондону ізоляцією в співтоваристві. На цій підставі деякими спостерігачами робився висновок про те, що тетчеризм стверджував авторитарний стиль в англійській дипломатії. Але родезійське врегулювання і домовленість з Китаєм про передачу у 1997 р. під його юрисдикцію Гонконгу свідчили, що прийняття таких важливих рішень можливе лише при дотриманні класичної англійської дипломатії, її прагматизму і вміння шукати і знаходити баланс користі та інтересів. Уряд демонстрував вірність традиції, сутність якої виклав ще лорд Солсбері, зазначивши, що у Англії немає одвічних союзників і одвічних ворогів, а є тільки постійні й одвічні інтереси.

Саме цей стиль продемонструвала М.Тетчер і у ставленні до СРСР: спочатку однозначно негативна лінія поведінки, пізніше, у 1983-1984 рр., - переоцінка підходів до проблеми відносин Схід-Захід, а у 1985-1986 рр. - навіть готовність надати новий імпульс британсько-радянським відносинам.

У боротьбі з комуністичною ідеологією Великобританія була найвірнішою союзницею США, але це не заважало їй орієнтуватися на власні інтереси, які не завжди і не в усьому співпадали з американськими.

Так, М.Тетчер продемонструвала готовність розпочати діалог з СРСР. До розуміння необхідності такого дипломатичного кроку вона прийшла раніше, ніж американська адміністрація Р.Рейгана, і прагнула знайти свою власну роль у налагоджуванні діалогу. Причинами зміни жорсткого курсу у ставленні до СРСР стали перебудовчі процеси в Радянському Союзі та їх сприйняття М.Тетчер як довгострокового фактору стабілізації міжнародного становища. Британське керівництво дійшло висновку про відповідність перебудовчих процесів не тільки інтересам радянського народу, але й усього світового співтовариства. При цьому М.Тетчер не припиняла різко, негативно й жорстко оцінювати соціалізм. Вона була послідовна у своїх поглядах і діях, але радянсько-британські відносини прагнула будувати на діловій, реалістичній основі з урахуванням зрушень у міжнародному житті та інтересів своєї країни.

Якщо зовнішньополітична консервативна доктрина Великої Британії складалася впродовж століть, вдосконалюючись кожним наступним поколінням державних діячів-консерваторів, то зовнішньополітична ідеологія неоконсерваторів США у 80-х роках XX ст. формувалася як комплексна теорія вже під час практичних дій рейганівської адміністрації. Вона грунтувалася на трьох постулатах: войовничий антикомунізм, силовий глобалізм та відродження стратегії "*стримування*", від якої відступила попередня адміністрація Дж.Картера в умовах розрядки 70-х років.

Головною ознакою зовнішньополітичного курсу американських неоконсерваторів на чолі з Р.Рейганом та Дж.Бушем, які прагнули подолати "*в'єтнамський синдром*" і відродити світове домінування США, була ставка на силу. Провідний ідеолог неоконсерватизму І.Крістол відверто говорив про основне кредо Америки: "*Канонерки потрібні для підтримки міжнародного порядку такою ж мірою, як і поліцейські машини для порядку всередині країни*"[7]. "*Політика канонерок*" застосовувалася зовнішньополітичним відомством США в усьому світі, зокрема до Радянського Союзу та інших країн, які не вписувалися у схему американської демократії та зачіпали світові інтереси США, навіть щодо своїх партнерів у Західній Європі та Японії.

Вже з 70-х років воєнно-політична стратегія США, визнаючи стратегічний паритет між СРСР та США, розглядала необхідність зменшення небезпеки ядерної війни шляхом переговорів з проблеми обмеження озброєнь. Новим було для цієї стратегії і положення про необхідність більш обережно, "*вибірково*" підходити до залучення США у локальні воєнні конфлікти, основна роль відводилась союзникам, підвищувалося значення невоєнних засобів як інструменту зовнішньої політики.

Сполучені Штати вміло використовували свою союзницю Великобританію для протистояння СРСР у різних регіонах світу, для забезпечення присутності в Європі і реалізації свого впливу на вирішення європейських проблем. У свою чергу Велика Британія підтримувала амбіційні плани адміністрації Р.Рейгана щодо гегемонії США у світі: участь у військових конфліктах, у ставленні до СРСР, в політиці щодо моджахедів[8].

Взагалі, зовнішньополітичні погляди рейганівської адміністрації характеризували бажання бачити увесь світ облаштованим на взірець США. Відомий американський вчений Джон Кеннет Гелбрайт зауважував: "*Завжди можна бути впевненими в тому, що ми постійно піклуємося про неблагополучні політичні події як у сусідів, так і у віддалених невеликих країнах. Об'єкти нашої уваги змінюються з плином часу. В міру того, як нам набридає одна країна, або починає здаватися, що нам там нема чого робити і ми поводимося як ідіоти, або з'ясовується, що пересічний американець навіть не знає, де знаходиться ця країна, ми швидко переключаємося на іншу*"[9]. Російські дослідники В.А.Кременюк та Г.О.Трофименко назвали таку особливість американської зовнішньої політики "*американоморфізмом*"[10].

Неоконсервативна адміністрація не просто бажала, щоб оточуючий світ був "*схожим*" на США та відповідав американським уявленням про нього, але й була готовою силою примусити інші країни погодитися з американськими стандартами демократії, свободи, справедливості, як це

продемонстрували події в Гренаді, Лівії, у Перській затоці. Сучасні американські неоконсерватори стверджують: "*...Американські цінності універсальні. Люди бажають говорити про те, про що думають, поклонятися тим, кому хочуть, обирати тих, кого хочуть бачити у керівництві; тріумф цих цінностей в більшості поза сумнівом можливий, коли міжнародний баланс сили прихильний до тих, хто вірить в них*"[11]. Таку позицію американського неоконсерватизму підтримувала і М.Тетчер: "*Тільки Америка має моральне право, а також матеріальну основу, що дозволяє займати місце світового лідера. Доля Америки нерозривно пов'язана з відстоюванням цінностей свободи в глобальному масштабі. Найближчі прихильники Америки, особливо союзники англомовного світу, повинні розглядати місію Америки як основу для вироблення своєї власної місії*"[12].

Позиція М.Тетчер загалом співпадала з переконаннями та ідеологічним кредо президента США Р.Рейгана. У Рейгана і Тетчер багато спільного. Вони прагнули змін у своїх країнах; обидва вважали за необхідне обмежити економічні функції уряду; вірили у моральні параметри капіталізму, ототожнюючи вільний ринок з вільним суспільством; у сфері зовнішньої політики - були переконані у необхідності зміцнювати оборонну могутність Заходу і протистояти радянській загрозі. І Рейган, і Тетчер ставили за мету запобігти занепаду своїх країн.

Що стосується темпераментів, то Рейган і Тетчер - антиподи. Рейгана хвилювала лише генеральна лінія політики держави, деталями, на його думку, повинні займатися інші. Тетчер же опрацьовувала й деталі реалізації ідей. Вона захоплювалася вишуканістю і невимушеністю Р.Рейгана, але її дратували його інтелектуальні лінощі. Він же захоплювався витримкою і рішучістю Тетчер[13].

Ці взаємні симпатії доповнювали особливість відносин між країнами, а також створювали підгрунтя для лідерів щодо перейняття досвіду керування урядом. Приклад поведінки Сполучених Штатів у світі досить сильно вплинув як на М.Тетчер, так і на її зовнішню політику, яка отримала чорно-біле забарвлення.

Дипломатія Великої Британії дотетчерівського періоду робила наголос на докладному та витонченому підході до розв'язання проблем, намагаючись впливати на інші міжнародні суб'єкти обхідними шляхами. Уряди Англії спокійніше ставились до невдач, вкрай терпляче розв'язували тривалі проблеми, перевага надавалася мирному вирішенню конфліктів: переговорам, дипломатії, переконанню. Сполучені Штати ж набагато легше вдаються до сили, зіштовхуючись з реальним чи потенційним противником, віддають перевагу примусові, а не переконанню; покаранню, а не внутрішній мотивації. За словами дослідника Р.Кагана[14], американці прагнуть чіткості в міжнародній політиці, розв'язання всіх проблем, усунення всіх небезпек. Американці завжди намагаються ухвалювати одноосібні рішення в міжнародних відносинах. США неохоче діють через міжнародні інституції, такі як ООН, не дуже прагнуть співпрацювати з іншими націями задля спільної мети, скептичніше ставляться до міжнародного права. Вони здатні вдаватися до протиправних операцій, якщо це корисно.

У роки рейганівської адміністрації поряд з цими негативними рисами зовнішньої політики США під впливом М.Тетчер з'явився більш обережний дипломатичний підхід у вирішенні проблем у найважливішому напрямку

того часу - у відносинах з СРСР. Р.Рейган, керуючись прикладом союзниці - Великої Британії, пішов шляхом дипломатичних переговорів, зустрічей, мирного вирішення всіх проблем.

Підсумовуючи зовнішньополітичні союзницькі відносини США та Великої Британії у 80-ті роки XX ст., слід відзначити їх особливий характер, що набув більш глибокого ідеологічного зв'язку, ніж за часів попередніх керівників. Участь Великої Британії в усіх конфліктах, які розв'язували Сполучені Штати, демонструвала її прихильність та відданість союзнику. Параметри країн, їх масштаби на світовій арені не дають змоги однаково оцінювати їх внесок у розвиток відносин: США мали технічну, економічну, технологічну змогу диктувати свої умови Великій Британії. В той же час Велика Британія, йдучи у фарватері політики США, отримала можливість користуватися могутністю Америки, передовими технологіями, щоб почати відновлення своїх позицій у світі. Серед негативних наслідків цих відносин слід назвати високий рівень залежності зовнішньої політики Великої Британії від США, що призводило до певної втрати змоги самостійно приймати рішення щодо міжнародних подій.

---

[1]США: эволюция основных идейно-политических концепций. Памяти профессора Н.В.Сивачева / Под ред. *А.С.Маныкина*. - М.: Изд-во Московского ун-та, 2004. - С.275.

[2]*Гаджиев К.С.* Идея "американского века": история и современность // США: эволюция основных идейно-политических концепций. - С.284.

[3]*Tuker R.W.* The inequality of nations. - N-Y., 1976. - P.3.

[4]*Мельвиль А.Ю.* США - сдвиг вправо? - М.: Наука, 1986. - С.121.

[5]*Тэтчер М.* Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира / Пер. с англ. - 2-е изд. - М.: Альпина Брукс, 2005. - С.17.

[6]Там же. - С.20.

[7]Цит. за: World Politics. - 1978. - Apr. - P.452.

[8]Reagan and the world / Ed. by *David E.Kyvig*. - N-Y. etc.: Praeger, 1990. - VIII. - P.49.

[9]*Galbraith John Kenneth*. Next: The St.Pierre Syndrome // New-York Times. - 1982. - 1 January.

[10]*Кременюк В.А., Трофименко Г.А.* Внешнеполитические традиции // Современная внешняя политика США. - М., 1984. - Т.1. - С.146.

[11]*Condoleezza Rice*. Promoting the National Interest // Foreign Affairs. - 2000. - Vol.79. - №1. - P.49.

[12]*Тэтчер М.* Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира. - С.48.

[13] *Хенрик Беринг-Енсен*. Мэгги и Ронни - две горошины в одном стручке // За рубежом. - 1991. - №12.

[14]*Роберт Каган*. Про рай та владу //www.ji.lviv.ua/ji-library.

PANCHENKO YU.V.

Peculiarities of Allied Relations between Neoconservative Governments of M.Tatcher and R.Reygan

Based on researches of events in Great Britain and the USA in the 80ies of the XX cent., there is made an attempt to analyze the "specific" relations kept between allies under the impact of neoconservative ideology.

Отримано 5.05.2007.

3. ПУТЯТИН Н. (князь)
4. ФРАТКІН Зельман
5. МАЛІЩАК Яким
6. ЯКОВЕНКО М.
7. СОКОЛОВСЬКИЙ Олександер
8. КОРНІЄНКО Іван
9. ШУЛЯКІВСЬКИЙ Р.
10. КОКОШКО Г.
11. ЛЯБІС Ізідор
12. СКИГІН Олександер
13. РОШКО Іван
14. ГОРБУНІВ
15. ГЕТЬМАН Михайло
16. ЧОРНЕЦЬКИЙ Омелько
17. ПИЛИПЕНКО Микола
18. РОЗУМІВ Дмитро
19. ДОЛИНЮК Олександер
20. ІГНАТЕНКО Дмитро
21. КІНДРАТЕНКО П.
22. АНТОШКО Кузьма
23. ГАРМАШ Дмитро
24. НОГА-НОВИЦЬКИЙ Дмитро
25. ЗЕБАЧИНСЬКИЙ Степан
26. ЯРОШ М.С.
27. СІДЕЛЬНИК
28. ТРЕПКЕ Василь
29. ТРЕПКЕ Ніна Мик[олаївна]
30. ІВАШИНА Антоніна
31. ГЕРОДОТ Дмитро

Адреса: Румунія. Букарешт. Страда Олександра Ляховарі, 31.

Голова Управи Філії в Букарешті *К.Мацієвич*
Секретарь *Дмитро Геродот*

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.128. Машинопис. Оригінал.

5

ПРОТОКОЛ Ч.2.

засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй у Букарешті

На засіданню, яке відбулося у вівторок 5-го грудня [1922 р.] у 8 годин вечера в помешканню Української Місії, були присутніми: професор К.Мацієвич, В.В.Трепке, Н.Н.Трепке, Дмитро Геродот, Ол.Долинюк, М.Ярош та Денис Маєр-Михальський.

Після короткого обміну думок, Управою постановлено:

1/ Згідно пропозиції професора К.Мацієвича, надати засіданням систематичній і більш широко громадський характер, збираючись щотижнево

по вівторках о годині 8 у вечері.

2/ В розвиток пропозиції професора К.Маціевича, д-ром Майєр-Михальським запропоновано і Управою прийнято дозволяти, за відповідальністю членів Управи, запрошувати на чергові засідання також громадян, які не належать до Управи Ліги Товариства, але яких цікавить національний рух і які в той чи инший спосіб можуть бути притягнуті до будь-якої роботи на користь Товариства. В разі, колиб малося на увазі обговорювати питання довірочного характеру, то члени Управи, які мають підняти ці питання, мають повідомляти про це Голову Товариства, або секретаря, які своєчасно повідомлять про це склад Управи, аби на таке засідання не запрошувалося гостей.

3/ Доклад касира О.Долинюка, який з'ясував, що до дня засідання в касу Товариства поступило - вкладок на суму у[13] і від Місії з налогу на пашпорти за листопад місяць 2.920 леїв, прийнято до відома.

4/ Постановлено подякувати Місію за підтримку Товариства такою поважною сумою.

5/ Заслухавши циркулярний лист про організацію секцій в місцях найбільшого осідку Української еміграції, постановлено, додавши до нього всі потрібні матеріяли, розіслати в такі місця: в Кишінев - В.Поплавському[14], в Чернівці - полковнику Антончуку[15], в Хотин[16] - поручнику Гуцуляку[17], в Орадеа-Маре - сотнику Нестеренко[18], в Журжево[19] - Коряці[20], в Бакеу[21] - група Рожко[22], в Більці[23] - Мамчуру[24], в Текучіо[25] - п.Ковенку[26], в Аккерман[27] - д-ру Голіну[28], в Шабо[29] - І.Гаврилюку[30] і в Букарешті - в групи п.п.Запорожченка, Горбуніва, Чернецького та [Митрофана] Яковенка.

6/ З метою збільшення грошових засобів Товариства, постановлено притягнути до цього широкі верстви громадянства, шляхом випуску спеціяльних листів для збірки на допомогу голодуючих на Україні.

7/ Постановлено також, по пропозиції В.В.Трепке, заарендувати на весну участок землі, підібравши для цієї мети з кожної групи найбільш здатних до цього людей.

З'ясування умов заорендування та підготовку матеріялів по цьому питанню доручено зробити В.В.Трепке.

8/ Згідно пропозиції О.Долинюка, постановлено 10% валових прибутків складати в так званий залізний фонд, який може витрачатися на надзвичайні потреби і кожний раз по постанові Управи.

9/ Управою Філії постановлено 25% відсотків валових прибутків що місяця надсилати до Головної Управи Товариства. Крім того, Філія прийме участь в надзвичайних видатках Головної Управи, згідно порозуміння в кожному конкретному випадкові з Головною Управою.

10/ Постановлено видати портрет Тараса Шевченка, оригінал якого є власністю проф.К.Маціевича. Виготовити кошторис по цьому питанню доручено д-ру Маєр-Михальському та О.Долинюкові.

11/ Постановлено дозволити скарбникові витрачати на канцелярійні потреби без особливого на то дозволу Управи до 100 леїв.

12/ Постановлено замовити штампілю Філії Товариства і запросити відбиток печатки Головної Управи для зразку.

13/ Постановлено з метою національного об'єднання та пропаганди

національно-державних стремлінь Українського народу за кордоном видавати періодичний орган на українсько-французькій мові. Розробити кошторис для випуску першого числа доручено журналісту Дмитру Геродоту.

14/3 метою більш тісного об'єднання Української еміграції в Букарешті, постановлено заснувати Український Народній Університет.

Для реалізації цього постановлено підшукати й зняти відповідне помешкання.

Голова Управи *К.Мацієвич*
Секретарь *Дмитро Геродот*
В.р. Члени *В.Трепке*
Ол.Долинюк
Д-р Маєр-Михальський
М.Ярош

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.57-58. Машинопис. Оригінал.

6

ПРОТОКОЛ Ч.3.
засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй
в Букарешті

На черговому засіданню 13 грудня 1922 року в помешканню місії були присутніми: професор К.МАЦІЄВИЧ, В.В.ТРЕПКЕ, Н.Н.ТРЕПКЕ, Ол.ДОЛИНЮК, М.ЯРОШ, Дмитро Геродот і А.ІВАШИНА.

Як гість був також присутнім сотник М[икола] ПЕЛИПЕНКО.

Засідання відкривається зачитанням і затвердженням протокола попереднього засідання.

Після чого Ол.ДОЛИНЮКОМ вноситься пропозиція аби на майбутні засідання секретаріятом заготовлювався порядок денний. З цією метою кожний з членів Управи мусить повідомляти секретаріят про ті питання, які висуваються ним для обговорення на засіданнях Управи.

Ті питання, про які секретаріят не був повідомлений, вносяться в порядок денний додатково по відкриттю засідання.

Згідно докладу скарбника, за минулий тиждень до каси поступило 665 леїв членських внесків. Крім того Комендантом однієї з українських груп Горбунівим надіслано спис людей в 28 душ, які просять управу Філії прийняти їх до складу Українського Товариства Ліги Націй.

Доклад скарбника Ол.ДОЛИНЮКА приймається до відома, а список нових кандидатів у члени Товариства затверджується.

Доручається секретаріятові цей додатковий список нових членів Товариства довести до відома Головної Управи.

З метою встановлення найбільшого контакту всих Філій Українського Товариства Ліги Націй, постановлено зразки всіх протоколів Букарештянської Філії надсилати в Головну Управу. Надсилаючи-ж чергові протоколи просити Головну Управу надіслати нам адреси всих Філій в тим, що-би встановити обмін протоколами також і з рештою Філій Українського Товариства Ліги Націй.

Такий обмін протоколами матиме не тільки інформаційне значіння, але

тако-ж сприятиме найбільшому виявленню ініціативи з боку всіх існуючих Філій, а в разі потреби значно полекшить заманіфестування тієї чи иншої спільної й одночасної акції.

Заслухавши короткий звіт В.В.ТРЕПКЕ про те велике заінтересування, яке зустріло серед українських робітничих груп в Букарешті думка про заарєндування участка землі з метою його обробки, Управою Товариства постановлено підготовчу працю в цьому напрямку продовжувати й далі. Юридичною особою (арендатором) перед Румунською Владою згідно проханню Управи Товариства, згодився бути Доктор Д.МАЄР-МИХАЛЬСЬКИЙ. Про орендування земельного участка постановлено дати оголошення в газету "Універсул" і в журнал "Віаца Агрікуле".

Згідно пропозиції Дмитра ГЕРОДОТА постановлено звернутися до Головної Управи з проханням повідомити чи не має вона розробленого пляну що до конкретної роботи Філій на місцях в справі підпертя виступів делегатів нашого Товариства на майбутньому Міжнародньому Конгресі, який має відбутися в червні місяці 1923 року у Відні.

Зі свого боку Філія Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті вважає необхідним з метою заманіфестування одностайності української думки на майбутньому Міжнародньому Конгресі, негайно-ж розпочати збірання підписів під відповідними меморіями.

Для досягнення найбільшого ефекту потрібно, аби Головна Управа, користуючись матеріялами Міжнародніх Конгресів які вже відбулися накреслила ті основні моменти, які мусять бути підкреслені абсолютно у всіх виступах українського громадянства і в найкоротшому часі розіслала-б їх Управам всіх свої Філій.

Той час, який залишився ще до відкриття Конгресу, дозволяє зібрати усюди, де тільки є українська еміграція і українське громадянство, численні підписи.

В кінці засідання професор К.Мацієвич запропонував присутнім обмінятися думками з приводу міжнароднього становища взагалі й українського питання зокрема.

Після короткого обміну думок на цю тему, постановлено: вважаючи на пізній час, просити професора К.МАЦІЄВИЧА, як найбільш поінформованого як в справах суто українського так і в справах міжнароднього політичного життя, поінформувати з цього приводу членів Управи Товариства. Ініціятиві професора К.МАЦІЄВИЧА, що до обміну думок по висунутим ним питанням надається велике значіння, бо вони сприятимуть кристалізації думки української суспільности в напрямку пристосовування з'єдиненної української волі відповідно з вимогами ситуації, яка утворилася до останнього часу.

Голова Управи *К.Мацієвич*
Секретарь *Дмитро Геродот*

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.59. Машинопис. Оригінал.

7

Додаток до прот[околу] Ч.3.

СПИСОК Ч.2.

членів Українського Товариства Ліги Націй, які вписалися до Філії в Букарешті

1. ГАЙДУЧЕНКО Іван.
2. ПИЛИПЕНКО Петро
3. Райфура Олександр
4. Мітягін Петро
5. ЯКУБОВСЬКИЙ Митрофан
6. КИСЛЯК Артем
7. РУДЕНКО Іван
8. КРАВЧЕНКО Павло
9. ПІВЕНЬ Павло
10. СОВІНСЬКИЙ Трохим
11. СКОРОТИСЬКИЙ Михайло
12. АГЕЇВ Олександр
13. ГОВОРУХА Олександр
14. ЯВДОКИМІВ Гнат
15. МИТРОФАНІВ Іосиф
16. ШАПОВАЛІВ Антон
17. КОНОВАЛІВ Максим
18. ІВАНІВ Тарас
19. ДАВИДЕНКО Максим
20. ВОДОРЯН Теодосій
21. ЖУЖМАН Гриць
22. ЛЕВЧЕНКО Корній
23. МАКУРІВ Василь
24. СУРГАЙ Іван
25. ШВЕЦЬ Юхим
26. КОНОВАЛІВ Петро
27. ЛЯШЕНКО Андрій
28. САВЕЛІВ Філімон

Адреса: *Румунія, Bucuresti, strada Alexandru Lahovari, 31.*

Голова Управи Філії в Букарешті *К.Мацієвич*
Секретар *Дмитро Геродот*

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.104. Машинопис. Оригінал.

8

ПРОТОКОЛ Ч.4.

засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті

На чергового му засіданню 19 грудня 1922 року, яке відбулося в помешканню місії, присутніми були: професор К.МАЦІЄВИЧ, В.В.ТРЕПКЕ, Дмитро ГЕРОДОТ, Ол.ДОЛИНЮК, М.ЯРОШ, д-р МАЄР-МИХАЛЬСЬКИЙ,

Н.Н.ТРЕПКЕ і А.ІВАШИНА.

1/ Після зачитання і затвердження протоколу попереднього засідання, коротеньке справоздання по роботі в зв'язку з арендою земельного участку на майбутню весняну посівну кампанію робить В.В.ТРЕПКЕ.

Згідно постанові попереднього засідання, дано оголошення про бажання заарендувати земельний участок поки-що в газету "Універсул". Ознайомившись з тими пропозиціями, які мають поступити і в агрокультурний журнал "Віаці Агріколе". Справоздання В.В.ТРЕПКЕ приймається до відома.

2/ Після В.В.ТРЕПКЕ з відповіддю на запитання Голови Управи професора К.МАЦІЄВИЧА - чи зроблено що небудь в напрямку реалізації постанови про видання друкованого органу "Незалежна Україна" виступив Дмитро ГЕРОДОТ.

Поінформувавши Управу, що видання одного числа "Незалежної України" в кількости двох тисяч примірників розмірів газети "Бухарестские Новости" має коштувати від 10 до 12.000 леїв, Дмитро ГЕРОДОТ зауважив, що до реалізації цієї думки ним подготовлюється доклад в справі інформування бодай стислого гурта української еміграції в Румунії.

Але, приймаючи на увагу, що сьогоднішнє засідання було присвячене головним чином докладу професора К.МАЦІЄВИЧА про Україну та її міжнародне становище, конкретні матеріяли по цьому докладу малося на меті докласти у слідуючому засіданню.

3/ Приступаючи до свого докладу, професор К.МАЦІЄВИЧ зазначив, що на його думку українське питання під цю хвилю має три складових частини: а саме: а/ Міжнародне становище України, б/ події на окупованих землях України і в/ українська еміграція.

З огляду на те, що заслухана тільки перша частина докладу, справоздання про нього буде подано в слідуючому протоколі.

Голова Управи *К.Маціевич*
Секретарь *Дмитро Геродот*
В.р. Члени *Ол.Долинюк*
В.В.Трепке
М.Ярош
Д-р Маєр-Михальський

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.106. Машинопис. Оригінал.

9

ПРОТОКОЛ Ч.5.
засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй
в Букарешті.

26-го грудня [1922 р.] у 8 годин вечера в помешканню Української Місії відбулося чергове засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті. На засіданню були присутніми: професор К.Маціевич, В.В.Трепке, Дмитро Геродот, Ол.Долинюк, д-р Маєр-Михальський, М.Ярош, Н.Н.Трепке, А.Івашина, Е.Маєр-Михальська[31].

На порядку денному стояли такі питання:

1/ Доклад проф.К.Мацієвича в зв'язку з організацією свята п'ятої річниці оголошення 4-м Універсалом Центральної Ради самостійности Української Держави.

2/ Доклад Дмитра Геродота в справі періодичного видання інформаційних бюллетенів.

3/ Справоздання В.В.Трепке про роботу в справі заарендування земельного участка.

4/ Закінчення докладу проф.К.Мацієвича про українське питання. Поінформувавши засідання про наближення п'ятих роковин з дня проголошення самостійності Української держави і зачитавши заклик та матеріяли, які було отримано від Уряду У.Н.Р., проф.К.Мацієвич, запропонував висловити конкретні думки що до улаштування свят на території Румунії взагалі, а в Букарешті з'окрема.

Після короткого обміну думок, згідно пропозиції проф.К.Мацієвича, запропоновано скласти особливу комісію, якій доручити вироблення детального пляну про організацію свята в день 22-го січня 1923 року і запропонувати цей плян для обговорення на найблищому засіданню Управи.

В склад комісії обрано: В.В.Трепке, Ол.Долинюка і Дмитра Геродота.

Після цього з докладом виступив Дмитро Геродот.

Підкресливши відсутність української преси на території Румунії, а також і цілковитий брак інформацій про національно-українські справи, Дмитро Геродот запропонував Управі видавати періодично інформаційні бюлетені, які, крім суто інформаційних завдань, будуть також сприяти духовному об'єднанню розпорошеної української еміграції.

З метою заощадження грошових засобів, вся редакційна, а також і технична праця по випуску інформаційних бюлетенів мусить провадитись безкоштовно, з почуття національно-громадського обов'язку.

Управою Філії постановлено асігнувати на випуск щотижневих інформаційних бюлетенів у січні місяці 150 леїв.

До редагування бюлетенів запрошено журналіста Дмитра Геродота.

Слідуючим докладчиком виступив В.В.Трепке, який зазначив, що в справі заарендування земельного участка вже отримано де-кілька пропозицій.

Наслідки переговорів, які вже роспочалися, він гадає представити Управі на слідуючому зібранню.

Справоздання про доклад, а також і дебати з приводу доклада проф.К.Мацієвича, які мають відбутися на найблищому засіданню, буде подано окремо і в цілости.

Голова Управи *К.Мацієвич*

Секретарь *Дмитро Геродот*

В.р. Члени *сотн[ик] Ол. Долинюк*

В.В.Трепке

Д-р Маєр-Михальський

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.65. Машинопис. Оригінал.

10

ПРОТОКОЛ Ч.6.

засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті.

2-го січня [1923 р.] в помешканню Української Місії відбулося чергове засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті.

Присутніми були: професор К.МАЦІЄВИЧ, В.В.ТРЕПКЕ, Дмитро ГЕРОДОТ, Ол.ДОЛИНЮК, д-р МАЄР-МИХАЛЬСЬКИЙ, Н.Н.ТРЕПКЕ, А.ІВАШИНА.

Відкривши засідання, проф.К.МАЦІЄВИЧ зачитав листи від Головної Управи Українського Товариства Ліги Націй, в яких повідомлялося про затвердження як Філії цього Товариства в Букарешті, так і обраного загальними зборами персонального складу Філії.

Листи ці прийнято до відома і постановлено просити Голову Управи проф.К.МАЦІЄВИЧА - про заснування Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті і про персональний склад Філії - довести до відома відповідних урядових чинників Румунії.

Заслухавши звіт комісії про улаштуванню свята проголошення 5-ої річниці самостійності Української Держави, Управа затвердила такий порядок святкування:

В 10 годин ранку, в болгарській церкві відбудеться Служба Божа, на яку мусять бути запрошені всі перебуваючи в Букарешті українські емігранти, а також і гості.

Після Служби Божої, але не пізніше 11 з половиною годин, відбудеться урочисте зібрання.

Програм зібрання такий:

1) Зачитання IV Універсалу.
2) Заповіт ..... виконає хор.
3) Ще не вмерла Україна ..... виконає хор.
4) Посланіє до мертвих, живих і ненароджених - Т.Шевченка прочитає Дмитро ГЕРОДОТ.
5) Промова-реферат ..... виголосить проф.К.Мацієвич.
6) Деклямація.
7) Універсал Правительства У.Н.Р. присвячений святові.
8) Не пора, не пора ..... виконає хор.
9) Висловлення подяки активним учасникам свята, а також і тим, хто допоміг його улаштуванню, і замкнення зібрання.

Національні стрічки, по проханню Управи, згодилися виготовити Н.Н.ТРЕПКЕ і А.П.ІВАШИНА.

Крім цього, Управою затверджено відозву до громадян України, перебуваючих на території Румунії, і постановлено видати ювілейну листівку з зазначенням головних етапів боротьби Українського Народу за свою державність і з вміщенням портретів чільних діячів останнього п'ятирічча. Постановлено вмістити такі портрети: Голови Першого Українського Парламенту - Центральної Ради - проф.М.ГРУШЕВСЬКОГО, першого гетьмана Самостійної України - П.СКОРОПАДСЬКОГО, Голови першого Уряду Відродженої України - В.ВИННИЧЕНКА, Головного Отамана Військ

У.Н.Р. Симона ПЕТЛЮРИ і Начального Вождя Галицької Армії Євгена ПЕРТУШЕВИЧА.

Ювілейну листівку доручено скласти проф.К.МАЦІЄВИЧУ та Дмитру ГЕРОДОТУ.

Кліше до портретів доручено замовити сот[нику] Ол.ДОЛИНЮКУ.

IV Універсал і портрет Є.ПЕТРУШЕВИЧА доручено дістати д-ру МАЄР-МИХАЛЬСЬКОМУ і сот[нику] Ол.ДОЛИНЮКУ.

Після цього Дмитро Геродот ознайомив Управу зі змістом першого бюлетеню Філії Товариства Ліги Націй в Букарешті, який було затверджено.

До легалізації Філії Українського Товариства Ліги Націй перед румунською владою, постановлено бюлетені випускати від імені пресового бюро при Українській Місії.

Перед закриттям засідання В.В.ТРЕПКЕ, вказавши на скрутне становище жіноцтва, яке перебуває в таборі інтернованих, прохав жіноцтво допомогти йому підшукуванням відповідної праці, переважно вишивок.

Управою постановлено, в разі потреби, прийти на допомогу з тимчасовою позичкою, а до того часу просити В.В.ТРЕПКЕ списатися з таборовим жіноцтвом і просити останнє надіслати відомости про те, скільки в таборі є жіноцтва, хто і яку працю може робити.

Голова Управи *К.Мацієвич*
Секретарь *Дмитро Геродот*

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.66. Машинопис. Оригінал.

11

Лист

ASOCIATION UKRAINIENNE
POUR LA SOCIÏTÏ DES NATIONS

До Філії Українського Товариства Ліги Націй
в Букарешті.

Головна Управа Українського Товариства Ліги Націй на своєму засіданню від 12-го грудня 1922-го року, заслухавши протокол Загальних Зборів українських Громадян, які пребувають в Букарешті з дати 1-го жовтня б[іжучого] р[оку], приняла його до відома і затвердила як заснованнє Філії Товариства в Букарешті, так і обрану останньою Управу Філії.

В точці, яка торкається заснування жидівської секції при Філії або Товариству, Головна Управа має честь повідомити, що згідно Статуту і прецедентам такі секції можуть бути утворені лише в тому випадку, коли знайдеться значна кількість громадян даної меншости.

За Головну Управу
Голова Товариства /підпис/
Секретарь
/печатка/

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.119. Машинопис. Оригінал.

12

Лист

ASOCIATION UKRAINIENNE
POUR LA SOCIЙTЙ DES NATIONS

До
Пана Професора К.Мацієвича
Букарест

Високоповажний пане Професоре!

Головна Управа Українського Товариства Ліги Націй має честь принести Вам, Високоповажний Пане Професоре, щиру подяку за Вашу ініціятиву і активність в справі утворення Філії Українського Товариства Ліг Націй в Румунії.

Просимо приняти, Пане Професоре, запевнення в нашій глибокій до Вас пошані.

За Головну Управу
Голова Товариства /підпис/
Секретарь
/печатка/

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.120. Машинопис. Копія.

13

Лист

До
Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй
в Букарешті

Головна Управа Товариства має честь довести до відома Управи Філії Т[оварист]ва, що праця Українського Т[оварист]ва в Міжнародній Унії Товариств Ліги Націй, згідно політичним обставинам сучасного моменту проводиться в таких напрямках:

1. - Пропаганда меж чужинцями провадиться в пресі шляхом улаштування відчитів, діспутів, докладів, урочистих свят з нагоди ріжних конкретних випадків нашої визвольної боротьби та шляхом безпосереднього зазнайомлення з політичними, партійними і громадськими діячами за кордоном.

2. - Основна пропаганда вияснення нашої етнографічної, антропологічної та економічної відрубності від наших сусідів. З окремо важливо визначити нашу економічну незалежність від Московщини, а також і її незалежність від нас. Разом з тим вияснити штучність і недоцільність бувших економічних районів Царської Імперії і штучне притягнення до них українських добуваючих районів. Також дуже слабий зв'язок Московщини з Чорним Морем і засаду що Московщина тяготить до Болтійського моря. Все це підтверджується фактичними даними при детайличному обслідуванню економичного життя Росії і її зовнішнього торгу. Самостійність України є в інтересах політичної і економічної рівноваги Европи, та одною з передумов довготривалого спокою в Европі - ось лозунг для нашої пропаганди.

3. - На майбутній Конгрес Міжнародної Унії Т[овари]ств Ліги Націй у Відні Головна Управа Українського Товариства має на меті внести такі доклади:

1- Українські землі під Польською окупацією.

2- Необхідність обмеження озброєння майбутньої Московщини.

3- Економична самостійність Україні і сучасний економичний стан її. Зокрема, голод і розміри, причини і конкретні заходи до боротьби з ним.

Перед нашим Товариством стоїть завдання випустити окремі брошури, як то роблять Товариства других країн, на певні конкретні теми. Головна Управа має на меті випустити:

До Всіх Народів Світу.

1. - а) Короткий історичний огляд. З окрема відбудова державности в 1917 року.

б) Сучасний економичний стан України.

в) Економичні ресурси України і її економичні перспективи.

г) Нарис промисловости на Україні.

д) Незалежність України від Московщини і навпаки.

е) Самостійність України як чинник політичної рівноваги Европи.

(2S аркуша друку)

2. - Українська національність та етнографічна суцільність.

а) Загальні уваги.

б) Антропологичні ознаки Українців.

в) Українська мова.

г) Українська історія та політичні традиції.

д) Українська культура.

(всього 4 аркуша друку)

3. - Три вищезазначені доклади на Міжнародню Конференцію.

Головна Управа відповідних коштів на друк цих конче необхідних матеріалів поки що не має. З метою пропаганди ідей Товариства і здобуття коштів для його праці Управа командирує двох своїх членів на власні їх кошти до Америки, котрі від'їздять туди у лютому б[іжучого] р[оку]. Візи вже одержані.

З огляду на все це управа звертається до Філії в Букарешті: чи не знайшлаби Вона можливим взяти на себе друкування названих матеріалів з зазначенням, як накладника Управу Філії в Букарешті. Книжки бажано друковати в англійській мові, бо S членів Міжнародньої Унії володіє лише англійською мовою і майже усі її знають.

Всі потрібні матеріяли Головна Управа негайно надішле до Управи Філії в Букарешті.

Голова Товариства

Секретар

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.115-116. Машинопис. Копія.

14

ПРОТОКОЛ Ч.7.

засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті.

Чергове засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті відбулося 9-го січня 1923 року, в помешканню Української Місії.

На засіданню були присутніми: проф.К.МАЦІЄВИЧ, В.В.ТРЕПКЕ, ДМИТРО ГЕРОДОТ, Ол.ДОЛИНЮК, Н.Н.ТРЕПКЕ та А.П.ІВАШИНА.

На порядку денному стоять такі питання:

1/ Справоздання членів Управи про підготовчу працю по організації Національного свята 22-го січня 1923 року.

2/ Зачитання й затвердження протоколу попереднього засідання Управи.

3/ Касовий звіт касієра сотника Ол.ДОЛИНЮКА.

4/ Доклад п.ДОЛИНЮКА про вступлення нових членів та їх затвердження.

Протокол попереднього засідання затверджується без жадних поправок.

В справі підготовчої праці до організації Національного святкування секретарь ДМИТРО ГЕРОДОТ доложив Управі, що Бюлетень Ч.1 уже надруковано і розіслано в усі секції, а також і окремим, найбільш видатним, громадянам України, перебуваючим на території Румунії. В Головну Управу Товариства, Українським Громадським Організаціям та Дипломатичним Представництвам за-кордоном буде розіслано завтра 10-го січня, коли Секретаріятом буде отримано всі адреси.

Після цього Управа заслухує статтю проф.К.МАЦІЄВИЧА, призначену для ювілейної листівки на Українські[й] мові, а також і для надрукування її в більш стислому вигляді в Румунській пресі.

Стаття в цілому, з де-якими незначними увагами, приймається.

Постановлено просити проф.К.МАЦІЄВИЧА по можливости скорше дати її в остаточно зредагованому вигляді для перекладу на румунську і російську мови, а також для розсилки їх у відповідну пресу.

Згідно звіту касієра п.Сот[ника] ДОЛИНЮКА, стан каси Філії Товариства на 9 січня 1923 року такий:

Прибуток - 8.180 леїв; витрат - 1.174 л. 75 б.; залишається готівкою 6.975 л. 25 б.

Касовий звіт приймається до відома й затверджується.

Після цього пан сотник ДОЛИНЮК зачитує заяву 39 українських громадян про бажання їх вступити в склад членів Українського Товариства Ліги Націй (список цих членів додається окремо).

До заяви долучено 1.495 леїв трьохмісяшних членських внесків.

Список нових членів затверджується й постановлено надіслати його до Головної Управи.

З огляду на те, що де-яким з членів Товариства не акуратно вносяться їх членські внески, а де-які вже виїхали з території Румунії, Управою Філії постановлено:

1) Просити всіх членів Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті, які мають виїздити з території Румунії, повідомляти про це Управу

Філії з тим, щоби ця остання мала змогу своєчасно повідомляти Головну Управу.

2) Ті з членів Філії, які на протязі трьох місяців не внесуть своїх членських внесків і які не полагодять своїх залеглостей на протязі того речінця, який буде предоставлено Управою Філії, але не більше як на протязі місяця, механично вибувають зі складу Філії.

Голова Управи *К.Мацієвич*
Секретарь *Дмитро Геродот*

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.52. Машинопис. Оригінал.

15

Додаток до протоколу ч.7

СПИСОК ч.3

Членів Українського Товариства Ліги Націй, які вписалися до Філії в Бухаресті

1. ГЕРГИЛЕВИЧ (полковник)
2. МАРГУШИН (есаул)
3. МАКАРОВСЬКИЙ ГРИГОРІЙ
4. ЗІНЕНКО Кость
5. СОКОЛЕНКО Микола
6. НЕСТЕРЕНКО Іван
7. Крутій Олекса
8. КУЗУБ Макарій
9. ГАЛАГАН Іван
10. ФРЕЙ Христіан
11. РІДІНГЕР Маркус
12. СЕЙЧУК Грицько
13. КАРАСЬ Петро
14. РУДЕНКОВ Радіон
15. ШАФРАН Сергій
16. СИДОРЕНКО Мефодій
17. МАКАРЕНКО Йосип
18. ПИРІГ Антін
19. ТАРАСЕНКО Степан
20. МАКАРЕНКО Грицько
21. МАКАРЕНКО Микола
22. ПЕТРЕНКО Михайло
23. КІПКА Фрідріх
24. СИДИРЕНКО Микола
25. РУДНИК Матвій
26. БАБАТ Микола
27. ГРІДІН Михайло
28. РУДНИК Прохор
29. НОВИКОВ Георгій
30. ЧИРНИЦЬКИЙ Петро
31. ЧИРНИЦЬКИЙ Сергій
32. КАРНАШОВ Кузьма

33. КОНДРАТЕНКО Павло
34. НЕСМАШНИЙ Роман
35. КАЛІНКІН Володимир

Примітка.

Цей список включав ще

1) Чирницького Омелька,

2) Кокошко Грицька,

3) Яковенка Митрофана,

4) Соколовського Олексія, але всі вони були подані до відома Гол[овної] Управи в спискові ч.1.

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.51. Машинопис. Оригінал.

16

ПРОТОКОЛ Ч.8.
засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй
в Букарешті.

Чергове засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті відбулося 16 січня 1923 року в помешканню Української Місії.

Присутніми на засіданню були: проф.К.МАЦІЄВИЧ, В.В.ТРЕПКЕ, ДМИТРО ГЕРОДОТ, Ол.ДОЛИНЮК, д-р МАЄР-МИХАЛЬСЬКИЙ, М.ЯРОШ, Н.Н.ТРЕПКЕ, А.П.ІВАШИНА.

На порядку денному обговорення підготовчої праці по улаштуванню Національного свята 22-го січня 1923 року.

Першим забирає слово В.В.Трепке, який докладує Управі, що де-кілька днів тому, після того, як він з п.сотником Долинюком двічі заходив до батюшки болгарської церкви при болгарському посольстві в Букарешті, щоби перебалакати з ним в справі помешкання для урочистого засідання, а також і в справі отримання від нього дозволу відслужити 22-го січня Службу Божу в болгарській церкві, але обидва рази не заставав батюшки вдома, цей останній завітав персонально до Української Місії.

Після короткої розмови з батюшкою, він з підкресленою чемністю радо давав до нашої розпорядимости і церкву і салю для урочистого засідання. Але, сьогодні несподівано прийшов вибачатися і заявив, що посол вбачає в цьому святі політичну справу і, побоюючись отримати невдоволення від свого Уряду, не згоджується дати салі.

Управа постановила просити проф.К.МАЦІЄВИЧА, як що він знайде це потрібним, поїхати персонально до Болгарського посла й з'ясувати справу, яка, можливо, не зовсім точно й докладно передана Болгарському послу. Коли ж проф.К.МАЦІЄВИЧ найде це не потрібним, то просити В.В.ТРЕПКЕ перебалакати зі священником румунської церкви Царя Константина (стр[ала] Пітар-Мошу) і з господарем салі "Айнтрахт" (стр[ала] Діонісія, 64) і умовитися з ними: з першим відносно Служби Божої в названій церкві, а з другим - відносно здачі салі на три години для урочистого засідання від 12 до 3-ї дня.

Ол.ДОЛИНЮК доложив, що кліше: ПЕТЛЮРИ, М.ГРУШЕВСЬКОГО, В.ВИННИЧЕНКА і П.СКОРОПАДСЬКОГО вже замовлені і на 18 січня мають бути готові, фотографія ж ПЕТРУШЕВИЧА вже вислана зі ЛЬВОВА, але ще не отримана. По отриманню, клише зараз же буде замовлене.

Секретарь Дмитро ГЕРОДОТ доложив, що докладні інформації з програмом святкування секретаріятом розслано у всі осередки нашої еміграції. Завтра ж буде закінчений і розісланий Бюлетень ч.2, в зміст якого входить повний текст 4-го Універсалу, яким проголошено Незалежність і Суверенність Української Держави. Бюлетень цей в Румунії всюди попаде до початку свят. Універсал Уряду У.Н.Р. поки ще не отримано.

Проф.К.МАЦІЄВИЧОМ було доложено, що стаття, призначена для румунських газет, уже перекладена, по його проханню, сот[ником] ЧАЙКІВСЬКИМ[32] і 17 січня має бути принесеною.

Постановлено, просити А.ІВАШИНУ передрукувати її на машинці в 6 примірниках і передати д-ру МИХАЛЬСЬКОМУ, який має зайти з ними до редакцій Румунських газет.

Переговори з російською газетою доручено вести Д.ГЕРОДОТУ.

По вичерпанню питань, зв'язаних зі святкуванням Дмитро ГЕРОДОТ в позачерговій заяві просив звільнити його від обов'язків редактора Бюлетенів, мотивуючи це страшеною перегружінюстю праці і неможливістю з усим справитись, але обіцяючи при цьому саму широку допомогу, що до постачання Бюлетенів відповідними матеріалами.

Управа постановила прохання Дмитра ГЕРОДОТА задовольнити і підшукати на його місце відповідного замісника.

Голова Управи *К.Мацієвич*
Секретарь *Дмитро Геродот*

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.53. Машинопис. Оригінал.

17

ПРОТОКОЛ Ч.9.
засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті.

Чергове засідання Управи Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті відбулося 23 січня 1923 року в помешканню Української Місії.

Присутніми на засіданню були: проф.К.МАЦІЄВИЧ, Дмитро ГЕРОДОТ, Ол.ДОЛИНЮК, М.ЯРОШ, А.П.ІВАШИНА.

Після затвердження протокола попереднього засідання, секретарь Товариства Дмитро Геродот зачитав Управі листи з Журжево та з Відня з програмом святкування в цих містах п'ятої річниці проголошення незалежности відродженої Української Держави.

Після цього, проф. К.МАЦІЄВИЧ ознайомив Управу зі змістом двох листів, отриманих ним від Головної Управи.

Перший - конфіденційний - у справі п.Ковенка і другий з програмом найближчої діяльності Головної Управи і з проханням - чи не взяла б на себе Філія Товариства в Букарешті друкування цілої низки зшитків англійською мовою.

В справі п.Ковенка доручено голові Управи Філії проф.К.МАЦІЄВИЧУ відповісти також довірочним листом.

Що ж торкається до друкування сшитків, то Управа постановила:

З огляду на технічну неможливість їх випуску в Букарешті, але, приймаючи на увагу, важливість їх для національно-української справи, взяти участь в них матеріальною допомогою, яка припаде на долю Філії.

Що ж до окремих точок програму Головної Управи, та пристосування його до діяльности Філії Товариства в Букарешті, постановлено відповісти Управі після обговорення програму при повному складі Управи Філії.

Згідно пропозиції проф.К.МАЦІЄВИЧА, постановлено зараз же розпочати підготовчу працю для організації традиційного Шевченківського свята в березні цього року.

Для вироблення програму обрано комісію в такому складі:

В.В.ТРЕПКЕ, Ол.ДОЛИНЮК, Дмитро ГЕРОДОТ, Н.Н.ТРЕПКЕ, А.П.ІВАШИНА, Е.МАЄР-МИХАЛЬСЬКА, С.ЯРОШ.

Крім того, комісії доручено війти в контакт з українською студентською громадою "Зоря" і, в разі, потреби, кооптувати в свій склад нових членів.

Голова Управи *К.Мацієвич*
Секретарь *Дмитро Геродот*
В.р. Члени *В.Трепке*
Сот[ник] Олек.Долинюк
Д-р Маєр-Михальський
М.Ярош

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.54. Машинопис. Оригінал.

18

Лист[33]

Довірочно

До пана Голови Філії Українського Товариства Ліги Націй в Букарешті Професора К.Мацієвича.

В протоколі ч.2 Філії Товариства меж иншими зазначений п.Ковенко, до якого Філія гадає звернутися з пропозицією утворити Секцію Товариства. Головна Управа гадає, що по міркуванням тактичного характеру п. Михайло Ковенко притягувати до активної роботи в Т-во Ліги Націй не слід, бо в процесі української революції йому доводилося займати посади які іноді були зв'язані з репресіями відносно певної категорії Українського громадянства.

Не входячи в оцінку діяльности п.Ковенка, Головна Управа вважає, що Товариство конче потрібно ухилятися в підборі своїх активних діячів від всіх тих, по адресі яких можуть бути висунуто те чи инше обвінувачення.

Голова Товариства

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.114. Машинопис. Копія.

19

Лист

Mission diplomatique
De l'Ukraine
Section –
№3695

Bucarest, le *29 січня 1923*

Довірочно

До п.Голови Українського Товариства Ліги Націй.

Ваше попередження з приводу п.Михайла Ковенка мною було доложено Управі Філії в Букарешті і Управа одноголосно ухвалила утриматися від притягнення п.Ковенка до ролі організатора Секції Філії, вважаючи на ті мотиви, що були наведені в листі від 16-го Січня.

Одночасно з тим Управа нашої Філії доручила мені поставити під Вашу увагу міркування про те, чи варт[о] взагалі нам в нашій праці безпартійного і цілком громадського національного товариства ставати на шлях не приймання до праці в ньому осіб, які в минулому мають за собою ті, чи иньші помилки. Ми боємося, що коли стати на цей грунт, то проти великої кількости наших громадян можу бути заявлений такий самий отвод, як проти п.Ковенка. Що стосується п.Ковенка, то при всіх своїх хибах він є відомий здавна, як щирий патріот, який змагавсь за самостійність України вже тоді, коли більшість наших сучасних діячів навіть і не числила себе українцями.

Доводячи це до Вашого відома, прошу приняти під увагу наші міркування, які прагнуть до того, аби нам позбутися надзвичайно шкодливих в нашій праці взаємних обвинувачень і всіх наслідків нещастного минулого з тим, що б знайти грунт для спільної праці всіх дійсних українців, незалежно від їх особистих поглядів і партійних вірувань.

Голова Філії в Букарешті
Проф. *К.Мацієвич*

ЦДАВОВУ. - Ф.4465. - Оп.1. - Спр.9. - Арк.93-93зв. Машинопис. Оригінал.

---

[1]Мацієвич Кость (1873-1942) - агроном, державний і громадський діяч. Народився на Київщині. Закінчив Ново-Олександрійський сільськогосподарський інститут. Учасник українського національно-визвольного руху. Вчений секретар Полтавського товариства сільського господарства, саратовський губернський агроном, редактор часописів "Хлібороб", "Агрономический журнал", "Наша справа", "Вісник громадської агрономії", "Українська кооперація", "Южно-русской сельскохозяйственной газеты" та інш. Один з керівників Української радикально-демократичної партії (згодом партії соціалістів-федералістів), Член Центральної Ради, товариш генерального секретаря із земельних справ, міністр закордонних справ УНР, голова Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії, професор Української господарської академії в Подєбрадах. Автор близько 200 наукових праць, в тому числі монографій і підручників.

[2]Орадеа-Маре - нині місто Орадя на заході Румунії, поблизу кордону з Угорщиною.

[3]Йдеться про місто Джурджу (Добруджа).

[4]Нині місто Каліманешть в центральній частині Румунії, на північному заході від Бухаресту.

[5]Геродот (Івашин) Дмитро (1882 - ?) - журналіст, публіцист, активний діяч української еміграції в Румунії, член кількох емігрантських громадських організацій. Секретар Управи ФУТЛН. Секретар Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії, згодом - представник паризької Української бібліотеки ім.С.Петлюри у Бухаресті, член Союзу українських журналістів і письменників у Празі. Друкувався в емігрантських виданнях у Польщі, Румунії, Чехо-Словаччині, Франції.

[6]Долинюк Олександр - військовий діяч, сотник, член кількох громадських організацій української еміграції в Румунії, скарбник ФУТЛН. Член Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії.

[1]Трепке Василь - військовий діяч, поручик. Народився у сім'ї поміщика в Полтаві. Секретар військової секції Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії, заступник голови ФУТЛН, член кількох українських емігрантських громадських організацій в Румунії. Заступник голови Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії. Публікувався у паризькому часописі "Тризуб". Наприкінці 20-х років став доктором філософії.

[2]Ярош М. - військовий діяч, член управи ФУТЛН, член кількох українських емігрантських громадських організацій в Румунії.

[3]Маєр-Михальський (Майєр-Михальський) Денис - доктор права, громадський діяч. Народився на Буковині. Завідувач пресового відділу Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії. Член управи ФУТЛН у Бухаресті, Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії.

[10]Йдеться про паспорти громадян УНР, які видавала Надзвичайна дипломатична місія УНР в Румунії.

[11]Трепке Ніна - дружина Василя Трепке, член секретаріату ФУТЛН, учасниця європейського й українського жіночого руху.

[12]Іванина Антоніна - дружина Дмитра Геродота, член секретаріату ФУТЛН.

[13]У тексті сума не зазначена, залишено вільне місце.

[14]Поплавський В. - військовий діяч, полковник. Начальник цивільного управління Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р. Керівник місцевого осередку ФУТЛН у Кишиневі.

[15]Антончук Д. - військовий діяч, полковник, співробітник (радник при військовому аташе) Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, представник військової інспекції, керівник місцевого осередку ФУТЛН у м.Чернівці, згодом - представник паризької Української бібліотеки ім.С.Петлюри у Чернівцях, член Союзу українських журналістів і письменників у Празі. Політичний референт партії українських есерів.

[16]Хотин - нині районний центр Чернівецької обл.

[17]Гуцуляк Д. - громадський діяч, керівник місцевого осередку ФУТЛН у м.Хотин.

[18]Нестеренко - військовий діяч, сотник, керівник місцевого осередку ФУТЛН у м.Орадеа-Маре.

[19]Журжево - нині місто Джурджу (Добруджа) на півдні Румунії, порт на р.Дунай.

[20]Коряко О. - військовий діяч, поручик, керівник місцевого осередку ФУТЛН у м.Джурджу.

[21]Бакеу - місто у північно-східній частині Румунії.

[22]Рожко - військовий діяч, керівник місцевого осередку ФУТЛН у м.Бакеу.

[23]Більці - нині місто Бельці (Бельць) у Республіці Молдова.

[24]Мамчур П. - консульський урядовець, керівник місцевого осередку ФУТЛН у м.Бельці.

[25]Текуче - нині місто Текуч на північному сході Румунії.

[26]Ковенко Михайло (1888 - ?) - військовий і політичний діяч. Народився у с.Грязне, нині Краснопільського р-ну Сумської обл. Закінчив Дармштадтський політехнічний інститут. Член Всеукраїнської ради робітничих депутатів, Центральної Ради, один з організаторів Вільного козацтва у Києві. Військовий комендант Києва. З 1918 р. - представник МЗС УНР у Німеччині. За Директорії УНР - голова слідчої комісії для боротьби з контрреволюцією, редактор журналу "Україна" (Кам'янець-Подільський). З 1920 р. жив у Румунії.

[27]Аккерман - нині місто Білгород-Дністровський Одеської обл.

[28]Галін М. - громадський діяч, керівник місцевого осередку ФУТЛН у м.Аккерман.

[29]Шабо - нині село Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл., розташовано на березі Дністровського лиману.

[30]Вірогідно Гаврилюк Ілько - письменник, громадський діяч південної Бессарабії (Аккерманщини), керівник місцевого осередку ФУТЛН у Шабо. Автор повістей "Наболілі душі", "Тернистим шляхом", "Велетень духу" (історичний нарис про С.Петлюру), драми "Молоді паростi", статей у чернівецьких часописах "Промінь", "Рідний край".

[31]Маєр-Михальська Олена - дружина Дениса Маєр-Михальського. Учасниця українського і румунського жіночого рухів. 1925 р. брала участь у З'їзді представниць жіночих товариств національних меншин Румунії.

[32]Чайківський - військовий діяч, сотник, перекладач. Уродженець Бессарабії. У 1921-1922 рр. навчався у Вищій військовій школі Румунії.

[33]Лист датований 16 січня 1923 р.

From the Formation History of the Branch of Ukrainian Society of the League of Nations in Bucharest (to the 85th Year from the Foundation of Public Organization of Ukrainian Emigrants in Romania) / Preface, ordering and comments by *VLASENKO V.M.*

For the first time there are published the documents which cover the questions of formation and activity of the Branch of Ukrainian Society of the League of Nations in Bucharest.

ТУРЧЕНКО Г.Ф.

АНТИГЕТЬМАНСЬКЕ ПОВСТАННЯ У КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОТВОРЕННЯ

В статті аналізуються націотворчі процеси за доби Директорії УНР. Здійснюється спроба дослідити, чи продовжувалися в Україні націотворчі процеси в умовах антигетьманського повстання; чи сприяли кристалізації національної свідомості українського населення антигетьманське повстання та короткий період існування Директорії.

В умовах Гетьманату П.Скоропадського відбувалося подальше закріплення Півдня як важливої складової частини національно-територіального комплексу України. У специфічних умовах Української Держави продовжувалися націотворчі процеси. Чи збереглися ці тенденції в період Директорії УНР? Для відповіді на це питання слід розібратися у характері подій, що розгорнулися в Україні наприкінці 1918 - початку 1919 рр.

Доба Директорії в сучасній історичній науці залишається маловивченою. До проголошення незалежності України на наукові дослідження Директорії взагалі було накладено табу. Хоча після 1991 р. заборони зникли, ситуація змінилася неістотно. Крім стислої монографії В.Яблонського, в Україні не видано жодної праці, у якій би в цілісному вигляді аналізувався період Директорії[1]. Можна говорити лише про деякі південноукраїнські аспекти історії Директорії, висвітлені в окремих публікаціях. Зокрема, в монографії П.Захарченка "*Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.)*" містяться фрагментарні матеріали про співвідношення соціального і національного в повстанському русі на Півдні України[2]. Сюжети, пов'язані з перебігом подій на Катеринославщині в добу Директорії УНР, стисло відображено в статті Р.Васковського та А.Голуба[3]. В.Пархоменко, який досліджує проблему будівництва українських збройних сил періоду національно-визвольних змагань та громадянської війни 1917-1921 рр., свій виступ на науково-практичній конференції в Миколаєві у 2000 р. присвятив українським збройним формуванням Директорії УНР на Півдні України у грудні 1918 р.[4] Окремий блок в історіографії Директорії на Півдні України становлять наукові статті, присвячені перебуванню військ Антанти на Півдні України та еволюції взаємин УНР і Антанти. Тут справді спостерігається певний прогрес[5].

Аналіз націотворчих процесів за доби Директорії УНР залишається поза увагою сучасних дослідників. У даній статті здійснюється спроба дослідити, чи продовжувалися в Україні націотворчі процеси в умовах антигетьманського повстання.

Антигетьманське повстання, яке очолила обрана Українським національним союзом Директорія УНР, почалось після обнародування П.Скоропадським 14 листопада 1918 р. грамоти про федерацію України з Росією. В умовах краху Німецької і Австро-Угорської імперій гетьманський режим зробив ставку на білогвардійську Росію і Антанту, що її підтримувала.

Турченко Галина Федорівна - доктор історичних наук, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету.

Новий проросійський уряд очолив С.Гербель, який у свій час був Головноуповноваженим українського уряду на окупованих австрійською армією землях України. У грамоті Гетьмана з приводу призначення нового кабінету зазначалося: "*Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави*".

Директорія вважала себе політичним антиподом Гетьманату. Про перспективу федерації з Росією, та ще й під проводом царських генералів, лідери Українського національного союзу не хотіли й слухати. Вони сприйняли грамоту Гетьмана від 14 листопада як "*узурпацію народної влади*", а новий уряд як "*протинародний, протинаціональний*". У першій декларації Директорії від 15 листопада 1918 р. генерала П.Скоропадського звинувачували в національній зраді - "*скасуванні самостійності Української Держави*" і прагненні відтворення "*єдиної неподільної*" Росії з усіма негативними наслідками цього для України[6].

Підстав для таких оцінок було достатньо. 16 листопада міністр закордонних справ Української Держави Г.Афанасьєв надіслав А.Денікіну телеграму, в якій заявив, що "*українські сили у порозумінні з Доном і паралельно з Добровольчою армією направляються на боротьбу з більшовиками і відновлення єдності Росії*"[7]. Вже наприкінці листопада 1918 р. в деяких районах Донбасу і північно-східної Таврії була утворена спільна гетьмансько-білогвардійська адміністрація. 29 листопада гетьманський уряд постановив видати з державної казни 10 млн. карбованців для підтримки Добровольчої армії. Було розглянуто питання про запрошення частин Добровольчої армії для боротьби "*з внутрішніми більшовиками*" у Катеринославській і Харківській губерніях[8].

Зі свого боку Директорія проголошувала тверді наміри відновити державну самостійність України, республіканський лад і всі його досягнення, знищені режимом П.Скоропадського: "*...Всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені. А Установчі Українські Збори твердо й непохитно закріплять їх на українській вільній землі*". Цей пункт звернення жителі України повинні були розуміти як перспективу відновлення режиму Центральної Ради з її політичними і соціально-економічними перетвореннями. Директорія закликала всіх громадян "*разом з нами стати збройною силою проти ворогів і злочинців народу*"[9].

Заклики Директорії до повстання впали на добре підготовлений грунт. Незадоволення населення соціально-економічною політикою гетьманського уряду і оголошенням грамоти про федерацію з Росією досягло рівня кипіння. Вісті про революційні події в центрі блискавично поширились по всіх регіонах України, у тому числі й на Півдні, викликавши величезне піднесення. Розпочавшись 14 листопада 1918 р., антигетьманське повстання швидко набуло загальнонаціонального характеру. Очевидці й дослідники зазначають, що воно розвивалося надзвичайно стрімко. "*Протягом кількох днів вся Україна була об'єднана під владою Директорії*"[10], - писав у 1920 р. М.Рафес, один із керівників Бунду. Історик-марксист М.Яворський у "*Революції на Вкраїні в її головних етапах*", опублікованій в 1923 р., зазначає, що "*протягом*

двох тижнів Директорія стала паном положення на Вкраїні"[11].

У повстанні брали участь величезні маси людей, головним чином селяни. Московська більшовицька газета "*Правда*" змушена була визнати: "*Петлюрівці перемогли тому, що їм вдалося повести за собою багатомільйонні маси селянства*"[12].

Національні меншини України, зокрема російська, єврейська та інші, також не наважувались виступити проти Директорії, за якою стояло багатомільйонне українське селянство. Навіть більшовики на деякий час затаїлися, чекаючи допомоги регулярної Червоної армії.

Органи місцевого самоврядування у більшості своїй також були схильні демонструвати лояльність Директорії. На початковому етапі повстання, в умовах величезного загальнонаціонального піднесення, місцеве самоуправління побоювалось суперечити Директорії, навіть якщо не було прихильним до національного курсу УНР. Певну роль відіграла й та обставина, що при Гетьмані ці органи були об'єктом гонінь. Директорія сподівалась, що демократичні елементи земств і місцевого самоврядування будуть сприяти переходу влади до українського республіканського режиму мирним шляхом. 2 грудня, коли Директорія ще перебувала у Фастові, на місця прийшла телеграма, підписана В.Винниченком. У ній повідомлялось, що: 1) влада на місцях переходить до органів місцевого самоврядування; 2) Директорія буде призначати в регіони своїх представників - губернських і повітових комісарів. Місцевим управам пропонувалось подати списки кандидатур на ці посади. Ця телеграма була надіслана і на адресу органів місцевого самоврядування південних повітів і губерній України[13]. Там, де противники Директорії були слабкі, цей наказ у тій чи іншій формі виконувався. Ситуація складалася на користь Директорії.

Якщо проаналізувати гасла Директорії і її перші кроки в умовах повстання, то є підстави для висновку, що вони цілком вписувалися в націотворчий контекст.

Відомий англійський дослідник Ентоні Сміт вказав на п'ять взаємопов'язаних процесів, які в умовах національної революції сприяють перетворенню пасивної, колоніально-залежної спільноти в націю. До них належать: 1) рух від пасивної покірності спільноти до її активного політичного утвердження; 2) рух за територіальну єдність батьківщини; 3) рух за надання територіальній спільноті економічної єдності; 4) рух за те, щоб поставити народ у центр всіх інтересів, даючи йому освіту в дусі національних цінностей, спогадів і міфів; 5) рух за перетворення членів етносу на "*юридичних*" громадян, здобуття ними громадянських, соціальних і політичних прав[14].

Початковий етап доби Директорії ознаменувався яскравим проявом усіх цих процесів, які проявлялися у тісному взаємозв'язку.

Зокрема, піднявшись на повстання, український народ яскраво продемонстрував "*рух від пасивної покірності до активного політичного утвердження*". У сучасній історіографії інколи висловлюється думка, що антигетьманське повстання знаменувало собою апогей Визвольних змагань. Нерідко його називають революцією. Зокрема, В.Винниченко писав про це повстання як про "*робітниче-селянську революцію*"[15]. Така оцінка

зустрічається і в документах Директорії. Подібним чином оцінюється повстання і в публікаціях деяких сучасних істориків[16]. З другого боку, існує зовсім інша характеристика повстання. Історики державницької спрямованості збройну боротьбу між Директорією та прибічниками Гетьмана оцінюють як внутрішньоукраїнський конфлікт, громадянську війну, яка зруйнувала надбання Української Держави у сфері державотворення, зупинила інтеграційні процеси в українському суспільстві і відкрила шлях руйнівній анархії.

Справді, в подіях початкового етапу повстання можна було виявити певні риси громадянської війни. Українські січові стрільці, які становили елітне військове з'єднання української армії, виступили проти гетьманського режиму, який стояв на чолі Української Держави, і під Мотовилівкою 18 листопада розбили іншу елітну українську частину - полк Сердюцької дивізії і офіцерську дружину, що його підтримувала. Але на цьому внутрішньоукраїнське протистояння закінчилося. Після Мотовилівки практично всі військові частини Гетьмана (у тому числі і залишки сердюків) перейшли на бік Директорії[17]. Після цього під командуванням білогвардійського генерала графа Келлера, якого Гетьман призначив головнокомандуючим усіх збройних сил Української Держави, взагалі не залишилося українських частин. Він мав у своєму розпорядженні лише нечисленні проросійські офіцерські дружини, особовий склад яких був переконаний, що в Україні захищають "*єдину і неділиму Росію*". Ці дружини виявилися неспроможними зупинити наступ повстанців. На місцях, особливо на Півдні, ще залишалися загони місцевої (по складу - поміщицької, колоністської і куркульської) самооборони, які діяли узгоджено з залишками гетьманської адміністрації, але і вони скоро розбіглися. Таким чином, повстання дуже швидко трансформувалося в боротьбу між українськими силами, з одного боку, і прибічниками відновлення Російської держави, противниками незалежності України, з іншого.

Політичне утвердження українського народу передбачало оволодіння ним владними повноваженнями. В основу державного будівництва Директорією було покладено так званий трудовий принцип. Як обґрунтування цього принципу було прийнято тезу, що поміщики і капіталісти ворожі українському трудовому народу не тільки соціально, але й національно, і тому не можуть бути допущені до участі в державному будівництві. В декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. проголошувалося: "*Одержавши на час боротьби силу і право управління державою від першого джерела революційного права - трудящого народу, Директорія передасть своє повноваження тому ж самому народові*". Таким чином, політичні права в УНР надавалися "*класам працюючим - робітництву й селянству...*". До "*працюючих*", крім робітників і селян, Директорія зараховувала й "*трудову інтелігенцію*", до якої відносили "*робітників на ниві народної освіти, лікарських помічників, народних кооператорів, конторських та інших дрібних службовців*". Щодо класів "*нетрудових, експлуататорських*", то вони "*позбавлялися голосу в порядкуванні державою*"[18]. На підставі Інструкції про вибори до Конгресу Трудового Народу України від 5 січня 1919 р. вищий законодавчий орган УНР мав складатися з 593 депутатів. Три південноукраїнські губернії мали вибрати 116 депутатів, у тому числі селян -

82, робітників - 26, інтелігентів - 8. Від Катеринославщини передбачалося обрати 46 депутатів, від Херсонщини - 52, від Таврії (без Криму) - 18[19].

Трудовий принцип суперечив принципам європейської демократії і диктувався впливом на національний провід народницько-соціалістичної ідеології, яка українство ототожнювала з селянством, частково робітництвом, дрібною інтелігенцією і у відповідності з цією концепцією конструювала українську націю.

Рух за *територіальну єдність* (за О.Оглоблиним, "*за єдиний національно-територіальний комплекс*"[20]) був наступним інспірованим інтелігенцією фактором націотворення.

Принцип територіальної єдності України, її соборності, був одним з основоположних ідеологічних постулатів Директорії УНР. Український національний союз, який обрав у середині листопада 1918 р. Директорію, своє ставлення до питання про територіальні межі незалежної Української Держави висловлював ясно і недвозначно. Коли 7 серпня 1918 р. було підписано угоду між Українською Державою та Всевеликим Військом Донським, згідно з якою територія Ростовського, Таганрозького і Донецького округів, населених переважно українцями, включалися до складу Війська Донського, УНС виступив із заявою, у якій зазначалось, що "*українське громадянство та народ ніколи не примиряться з фактом відокремлення та поневолення українського народу на Донщині*"[21].

В іншій заяві, надісланій Гетьману в жовтні 1918 р. з приводу необхідності створення коаліційно-демократичного національного кабінету, УНС зазначив: "*Український Національний Союз вважає цілком природним і необхідним злучення в один державний організм усіх заселених українцями земель, які до цього часу через історичні та міжнародні обставини не ввійшли до складу самостійної Української Держави, себто: Східної Галичини, Буковини, Угорської України, Холмщини, Підляшшя, частини Бессарабії з українським населенням, частини етнографічно-української Донщини, Чорноморії і Кубані*"[22]. Той факт, що територія Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній є невід'ємною частиною Соборної України, в українському республіканському середовищі часів Директорії не викликав жодних сумнівів. Коли Директорія проголосила загальнонаціональне повстання, одним з перших її рішень були переговори з Західно-Українською Народною Республікою про необхідність об'єднатися в єдину соборну українську державу, а потім і - Акт Злуки УНР і ЗУНР.

Серед взаємопов'язаних процесів, які в комплексі стимулюють націотворення, Е.Сміт називає і економічний фактор - "*рух за надання територіальній спільноті економічної єдності*". В даному випадку мова йде про національний контроль над економікою, про переорієнтацію народного господарства на службу українському народу.

На початковому етапі повстання керівники Директорії не висували радикальних соціально-економічних гасел. Вони навіть не наважилися відновити соціально-економічне законодавство Центральної Ради, як занадто радикальне. Це відповідало платформі Українського національного союзу, що була заснована на компромісі і утримувала в рамках загальнонаціонального фронту і соціалістів, і лібералів. Але розмах повстання,

активна участь у ньому селянської бідноти і робітництва підштовхували керівників УНР до прийняття радикальнішої програми, в основі якої було визнання того, що в Україні відбувається не лише національно-політична, але й соціально-економічна революція.

Сприймаючи великих землевласників як соціально і національно чужий українству клас, Директорія взяла курс на позбавлення його не лише політичних прав, але й економічної бази і передачі землі селянам. Робити це планувалося в декілька етапів. Спочатку, 15 грудня 1918 р. Директорія заборонила продаж, закладення і оренду землі. Потім, 9 січня 1919 р. був прийнятий Закон про землю, а 10 січня - Універсал Директорії УНР до селян з приводу схвалення земельного закону. По суті, Директорія прийняла закон про соціалізацію землі.

Земля залишалася державною, але передбачалася передача нетрудових площ у користування малоземельних і безземельних селян, причому всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства мали залишитися в користуванні попередніх їх власників. Максимумом земельного користування була визначена площа в 15 десятин. Безземельних наділяли 5 дес. Ця норма передавалася у власність. Нагадаємо, що Центральна Рада встановила земельний максимум значно вищим - 40 дес. Закон передбачав також створення добровільних селянських спілок у формі кооперативів[23].

Велика увага в Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. приділялася промисловості. Говорилося про "*державний робітничий контроль*" на фабриках, заводах та інших промислових установах, про бажання "*взяти під керування УНР головні галузі української промисловості й направляти все господарство в них в інтересах працюючих клас, а не малої групи класу великовласників*", про боротьбу зі спекуляцією і забезпечення трудових мас предметами першої необхідності[24].

Для виконання цих завдань у Директорії не вистачило часу. Українська Народна Республіка знову стала об'єктом більшовицької агресії і змушена була всі сили концентрувати на обороні. Але незважаючи на це, період Директорії супроводжувався глибокими економічними перетвореннями (часто стихійними) і змінами у формах власності, які торкалися інтересів мільйонів жителів України, всього суспільства. В ході цих змін і перетворень, зокрема аграрної реформи, матеріальні втрати українського населення були мінімальними, а здобутки - значними. Соціальні верхи в Україні, особливо на Півдні (великі поміщики, промисловці, велика промислова буржуазія, фінансові ділки), були переважно неукраїнського походження і виявилися на боці гетьманського режиму.

Саме велика капіталістична власність і залишки кріпосницької епохи (велике поміщицьке землеволодіння) були, перш за все, об'єктами селянських нападів і найбільше втрачали від повстання. Селянське господарство, дрібна промисловість, дрібний і середній бізнес, де були сильніші позиції національного капіталу, в перспективі від переможного повстання і республіканського режиму лише вигравали, бо звільнялися від жорстокої конкуренції інонаціональних монополій. Таким чином, в результаті антигетьманського повстання зменшувався іноземний контроль над національною економікою України, що було одним з найважливіших

стратегічних завдань Української революції, а разом з тим - однією зі складових багатогранного процесу націотворення.

Важливою складовою національної мобілізації був, за словами Е.Сміта, *"рух за те, щоб поставити народ в центр всіх інтересів і вихваляти маси, даючи їм освіту в дусі національних вартостей, спогадів і міфів"*. Директорія УНР була налаштована діяти саме у такому напрямку, хоча й не декларувала свої наміри з такою експресією, яка відчувається в формулі англійського дослідника. Про її зорієнтованість на національні цінності свідчить багато фактів, які могли б стати предметом окремого узагальнення. Вкажемо хоча б на законотворчу діяльність УНР, зокрема прийняті Директорією Закон про державну українську мову в УНР, Закон про автокефалію Української Православної Соборної церкви, Закон про збільшення державної допомоги на утримання вчителів нижчих шкіл і про зміну штатів вищих початкових шкіл, Закон про зміну штатів професійних середньо-технічних шкіл і про зміну штатів вищих початкових шкіл. Готувався також Закон про Українську Республіканську Капелу. Всі ці закони були спрямовані на формування національної свідомості, утвердження національної ідентичності, або, як писав Е.Сміт, на *"духовну революцію"*. Директорію навіть звинувачували у тому, що вона занадто багато уваги приділяла питанням впорядкування національно-культурних справ і маловиробленню засадничих принципів державного будівництва[25].

Ще одним важливим процесом, який Е.Сміт характеризує як прояв революції, у ході якої *"давніше пасивна спільнота мобілізується на формування нації"*, є *"рух за перетворення членів етносу на "юридичних" громадян"* шляхом надання їм громадянських, соціальних і політичних прав.

Власне, Директорія з першого дня свого існування виступала за надання жителям України всієї повноти прав громадян держави. В своїй політиці вона віддавала пріоритет національному відродженню титульного етносу, але ніяких дискримінаційних заходів по відношенню до інших національностей не допускала. Навпаки, робилося все для привернення їх на свій бік. Вже перше звернення Директорії від 15 листопада 1918 р. адресується *"чесним громадянам, як Українцям, так і не-Українцям"*. Зазначалося, що за їх участі після ліквідації гетьманського режиму *"всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені"*[26]. В Декларації від 26 грудня зазначалося, що *"...У внутрішніх відносинах Республіки Директорія ставить собі метою національну злагоду й дружнє поєднання трудової демократії всіх націй, що заселяють Українську Землю"*[27]. Було утворене Міністерство єврейських справ, яке очолив А.Ревуцький. У виборах до Трудового Конгресу брали участь представники всіх національних груп, а обмеження стосувалися лише деяких соціальних категорій (*"нетрудящих"*).

Таким чином, національна інтелігенція, яка очолила антигетьманське повстання і відновила УНР, створювала комплекс необхідних умов для прискорення в Україні націотворчих процесів, для перетворення українців на модерну націю.

Як свідчать факти, йдучи на антигетьманське повстання, селяни Півдня керувалися тими ж мотивами, що й керівництво УНР. Серед них суто

національні, без сумніву, займали важливе місце. Але вони - і це цілком природно - поєднувались із соціально-економічними і культурно-освітніми. Коли на початку січня 1919 р. на Півдні відбувалися вибори делегатів до Трудового Конгресу, громадяни с.Мар'ївка (947 дорослих громадян обох статей) Біленьківської волості Олександрівського повіту дали своєму делегату І.Водязі наказ:

"*1) Стояти за Федеративну демократичну Українську Народну Республіку, причому до виборів до Всеросійських Установчих Зборів - стояти за самостійне Правління Україною;*

2) стояти за передачу землі згідно IV Універсалу Центральної Ради;

3) за введення обов'язкової і безплатної державної освіти"[28].

У цьому наказі відчувається вплив політичного досвіду, якого селянство набуло в умовах Центральної Ради й режиму П.Скоропадського. Напевне, воно оцінювало режим Директорії як продовження Центральної Ради й антитезу Гетьманату. Учасники сходу вели себе, по-перше, як українці, свідомі свого національного походження, по-друге, як селяни з їхніми специфічними інтересами. Біленьківська волость вимагала незалежної Української Народної Республіки, вирішення аграрного питання в інтересах трудового селянства і забезпечення національно-культурних потреб народу. Власне, у цьому й полягала сутність політичної програми Української Директорії.

На освічених сучасників масове антигетьманське повстання і пов'язані з ним соціально-політичні і етно-культурні процеси справили глибоке враження. Найбільш проникливі з них за частоколом подій помітили диво перетворення раніше пасивного і байдужого до своєї етнічної сутності українського народу на націю.

Особливо сильне враження події справляли на представників національних меншин. Зокрема, один з лідерів єврейської соціал-демократичної партії "*Поалей-Ціон*" професор С.Гольдельман, свідок масового національного піднесення, яким супроводжувалось повстання, побачив у ньому процес перетворення українського селянства на націю: "*...В масах українського народу відбувається грунтовний переворот - маса перетворюється в націю, яка починає пізнавати себе, як щось окреме, що пред'являє право на людське існування, як новоповсталий організм, що визначив серед других рівних йому і одноразово - від нього чужлій*". На вченого і водночас політика цей процес справив настільки сильне враження, що наступну фразу тексту про повстання в Україні він підкреслив: "*Ми є свідками рідкісного історичного явища, як українське трудове селянство в процесі ... революції, ставши класом, зараз внаслідок гетьманщини, німців та українського національного руху становиться нацією*"[29].

Аналогічно оцінював антигетьманське повстання І.Мазепа, який був свідком його розгортання в південному регіоні, на Катеринославщині: "*Воно розбудило українську свідомість в народі*"[30].

Така оцінка досить поширена в літературі, і в контексті зазначеного вище з нею можна погодитись. Справді, участь у масових революційних діях, які проходили під національними і соціальними гаслами, супроводжувалась кристалізацією національної ідентичності українського селянства. Як вже неодноразово зазначалось, цей процес інтенсивно

розвивався в період Центральної Ради; він не був зупинений в умовах гетьманського режиму, і повстання під проводом Директорії забезпечило його продовження.

Як і Центральна Рада, Директорія своєю політикою свідомо сприяла цьому процесу. З першого дня свого існування вона твердо стояла на позиціях утвердження повної незалежності України і у цьому відношенні відрізнялась як від Гетьманату П.Скоропадського, який завершив свою діяльність грамотою про федерацією з Росією, так і від Центральної Ради, яка дійшла до визнання незалежності в результаті довгої та болісної еволюції.

Але, говорячи про націотворчі процеси в ході антигетьманського повстання, С.Гольдельман, І.Мазепа та інші автори ототожнюють націю, головним чином, із селянством. Це цілком у дусі народницької ідеології про безкласовість української нації, її виключно селянський характер.

Як і в період Центральної Ради, в умовах Директорії УНР націотворення звелось до "*перетворення селян в націю*", що надало цьому процесу одностороннього, незавершеного характеру. У результаті селянство і недостатньо підготовлена для державотворення радикальна національна інтелігенція опинилися віч-на-віч з величезними внутрішньополітичними і зовнішньополітичними проблемами, які без участі інших соціальних верств вирішити було неможливо. Був порушений один із найголовніших принципів національних революцій, який К.Кононенко формулює так: "*Їх чинником має бути нація в цілому*"[31].

Теоретичний постулат про необхідність національної згоди під час визвольної революції не викликає сумніву, хоча у чистому вигляді він проявляється рідко. На якомусь етапі революції розкол в національному фронті став неминучим. Як правило, цей розкол спричинявся різним ставленням до соціально-економічних питань. Але український досвід, зокрема досвід Директорії, свідчить, що цей розкол не обов'язково супроводжується блокуванням націотворення. Глибинність, комплексність і багатогранність націотворчих процесів робить їх відносно незалежними від політичної кон'юнктури - участі (чи неучасті) у них окремих соціальних груп.

---

[1] *Яблонський В.М.* Від влади п'ятьох до диктатури одного: Історико-політичний аналіз Директорії УНР. - К.: Альтерпрес, 2001. - 160 с.

[2] *Захарченко П.* Селянський рух в Україні у контексті антигетьманського повстання (осінь 1918 р.) / Київський національний університет ім.Т.Шевченка. - К.: ТОВ "Міжнародна фінансова агенція", 1997. - 46 с.

[3] *Васковський Р.Ю., Голуб А.І.* Ісаак Мазепа в політичному житті Катеринославщини доби українських визвольних змагань // Історія та культура Подніпров'я. - Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет, 1998. - С.139-144.

[4] *Пархоменко В.А.* Українські військові формування Директорії УНР на Півдні України у грудні 1918 р. // Актуальні проблеми історії та культури України: Збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 55-м роковинам розгрому фашизму та 135-річчю з дня заснування Одеського держуніверситету: В 2 ч. / *Л.І. Семко* (ред.); Одеський державний університет ім.І.І.Мечникова; Миколаївський навчально-науковий центр. - Миколаїв: Тетра; Одеса: МНЦ ОДУ ім.І.І.Мечникова, 2000. - Ч.II. - С.127-131.

[5] *Комаренко О.Ю.* Війська країн Антанти на Півдні України в 1918-1919 рр. (за матеріалами архіву Гуверівського Інституту війни, революції і миру Стенфордського університету США) // Питання нової та новітньої історії: Міжвідом. наук. зб. - К.: ІЗМН, 1998. - Вип.44. - С.80-90; *Шкляєв І.М.* Розподіл сфер впливу в Одесі: інтервенти, Директорія, Добровольча армія (історико-краєзнавчий аспект) // Записки історичного факультету

Одеського національного університету ім.І.І.Мечникова. - Одеса, 2001. - Вип.11. - С.65-70; *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Відносини між Францією та УНР (грудень 1918 - квітень 1919 рр.) // Український історичний журнал. - 2000. - №2. - С.47-57.

[6]*Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917-1920 рр. / Український соціологічний ін-т. - Фототипічний передрук для студій. - Ньо-Йорк: Видавництво Чарторийських, 1969. - Т.3. - С.131-132.

[7]Цит. за: *Гончар Б.М., Городня Н.Д.* Вказ. праця. - С.49.

[8]Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. - Ф.3766. - Оп.3. - Спр.8. - Арк.75.

[9]*Христюк П.* Вказ. праця. - С.132.

[10]*Рафес М.* Два года революции на Украине (Эволюция и распол "Бунда"). - М.: Государственное издательство, 1920. - С.30.

[11]*Яворський М.* Революція на Вкраїні в її головних етапах. - Харків: ДВУ, 1923. - С.61-62.

[12]Правда (Москва). - 1918. - 18 грудня.

[13]Державний архів Запорізької області (далі - ДАЗО). - Ф.Р.-2030. - Оп.2. - Спр.99. - Арк.23.

[14]*Сміт Ентоні Д.* Національна ідентичність. - К.: Основи, 1994. - С.73.

[15]*Винниченко В.* Відродження нації. - Київ; Відень, 1920 (Репринтне відтворення видання 1920 року: К.: Видавництво політичної літератури України, 1990). - Ч.III. - С.121.

[16]*Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис: Монографія. - К.: Либідь, 1999. - С.559.

[17]*Дорошенко Д.* Історія України 1917-1923 рр. - Т.II: Українська Гетьманська держава 1918 р. - К.: Темпора, 2002. - С.290.

[18]*Стахів М.* Україна в добі Директорії УНР. - Скрентон: [Б.в.], 1962. - Т.I. - С.131-134.

[19]*Христюк П.* Вказ. праця. - Т.4. - С.59.

[20]*Оглобин О.* Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження / Українське історичне товариство, Українська Вільна Академія наук у США. - Ньо-Йорк; Київ; Торонто, 1995. - С.47.

[21]*Христюк П.* Вказ. праця. - Т.3. - С.108-109.

[22]*Дорошенко Д.* Вказ. праця. - С.270.

[23]*Стахів М.* Вказ. праця. - С.151-152.

[24]*Христюк П.* Вказ. праця. - Т.4. - С.15-18.

[25]*Він же.* Вказ. праця. - Т. 4. - С.22-23; *Стахів М.* Вказ. праця. - С.168 -169.

[26]*Христюк П.* Вказ. праця. - Т.3. - С.132.

[27]*Він же.* Вказ. праця. - Т.4. - С.17.

[28]ДАЗО. - Ф.Р-95. - Оп.1. - Ф.1. - Спр.6. - Арк.1.

[29]*Гольдельман С.* Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріали до історії українсько-жидівських відносин в час революції. - Відень: "Тамойн", 1921. - С.11-12; *Стахів М.* Вказ. праця. - С.90.

[30]*Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції. 1917-1921. - Ч.I. - [Б. м.]: Прометей, 1950. - С.59.

[31]*Кононенко К.* Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960. - Мюнхен: Український Вільний Університет, 1965. - С.46.

TURCHENKO G.F.

Anti-Het'man Rebellion in the Context of Ukrainian Nation Formation

The article deals with the analysis of nation formation in the period of Ukrainian National Republic Directory. There is made an attempt to investigate whether the processes of Ukrainian nation formation during the Anti-Het'man rebellion were uprising; whether the Anti-Het'man rebellion and the short period of Directory existence flavoured the crystallization of Ukrainian nation consciousness.

Отримано 17.05.2007.

ІВАНЮК О.Л.

ПІДГОТОВКА ДО ПРОВЕДЕННЯ ПЕРШОГО ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1897 р. У КИЄВІ

Розглядаються передумови і мета проведення першого загальноросійського перепису населення 1897 р. Особлива увага звертається на підготовку перепису у м.Київ: створення відповідних комісій, підготовку кадрового складу, а також єврейське питання та його вирішення.

Перепис населення - це прямий масовий статистичний облік населення, який проводиться з метою визначення його чисельності, етнічного складу, розміщення у певний період на певній території. Крім важливої інформації про демографічні й соціальні процеси взагалі у країні, регіоні, місті, матеріали перепису несуть цінну інформацію про кожну особу, родину, родинні зв'язки. Тому перепис є важливим джерелом для вивчення історії, етнографії, статистики, генеалогії.

З кінця XVIII ст. у багатьох країнах світу - США, Великобританії, Швеції та інш. - почали проводитись систематичні загальні переписи населення. Російська імперія вперше підійшла до їх запровадження лише наприкінці XIX ст.

Загальноросійський перепис населення було оголошено важливою державною справою. Він викликав великий резонанс у суспільстві. Все, що стосувалося перепису, обговорювалося на шпальтах газет, на вулицях міст, у церквах, у помістях усіх дев'яти українських губерній, які входили наприкінці XIX ст. до складу Російської імперії. Одним з найважливіших центрів організації справи перепису в Україні було місто Київ, тому метою статті є висвітлення підготовки загальноросійського перепису населення у Києві.

Питання, пов'язані із переписом, вивчалися багатьма дослідниками XX ст. Його матеріали було використано у роботах В.Семенова, С.Каретникова, І.Толмачова, А.Котельникова, А.Ярошевича, А.Русова. Цікавими, на наш погляд, публікаціями радянської доби були праці І.Вологодцева, В.Тимофеєнко, В.Наулка та багатьох інших авторів.

Етнічні питання, спираючись на статистичні матеріали перепису, у дисертаційних дослідженнях виклали: М.І.Антоненко, А.О.Гуменюк, О.М.Солошенко та інш. Автори зосереджують увагу на процесі формування та чисельності певних національних груп у межах нашої Батьківщини. Більш вузькоспрямованою є робота Ж.М.Ковби. Вона стосується представників лише чеського етносу. У дослідженні подано статистику щодо чисельності чехів загалом в Україні, в окремих регіонах та містах.

Щодо питання підготовки загальноросійського перепису 1897 р. у Києві - воно розглядалося лише побіжно, отже - досліджене недостатньо.

У другій половині XIX ст. самодержавна Росія завершила формування своєї адміністративно-територіальної системи. До складу імперії входили території Балтії, Фінляндії, частина Польщі, Білорусі, України, Сибіру, Далекого Сходу, Кавказу, Казахстану і Середньої Азії.

Іванюк Олег Леонідович - старший викладач кафедри історії України Київського міського педагогічного університету ім.Б.Д.Грінченка.

Промисловий переворот сприяв створенню нових індустріальних центрів і тому активізувалися міграції населення. Відбувався швидкий розвиток старих міст і тривав процес виникнення нових. Збільшувалося міське населення, яке, враховуючи поліетнічний характер імперії, було досить строкатим. Фіскально-поліційна система російської держави прагнула все більшого контролю за всіма сферами життя суспільства. Тому в імперії постало нагальне питання проведення перепису населення. Воно неодноразово піднімалося починаючи з 1858 р., але повсякчас його вирішення відкладалося. Причинами були: брак коштів, війна з Туреччиною 1877-1878 рр. та інш.

Між тим, Російська імперія з кожним роком зростала економічно. Збільшувалась кількість залізниць, які поєднували різні регіони, даючи змогу відносно швидко пересуватися країною, зміцнилася казна. Протягом означеного періоду Росія здобула також необхідний досвід проведення місцевих переписів. Вони з успіхом пройшли в містах Санкт-Петербург, Москва, Київ, Одеса, Харків. Під час експерименту було здійснено розробку пробних бланків листів для опитування.

Детальна розробка проекту перепису розпочалася у 70-х роках XIX ст., після введення загальної військової повинності і виникнення питання про відміну подушної податі. Перший пробний проект було надано у 1877 р. головою Центрального статистичного комітету П.П.Семеновим-Тянышанським. Для того, щоб держава отримала необхідну інформацію про населення, пропонувалося провести одноденний перепис всього населення імперії, незалежно від статі, віку, національної належності, підданства тієї або іншої країни, заможності. На відміну від попередніх ревізій, даний перепис не повинен пов'язуватись із введенням нових податків чи переглядом розміру старих.

На початку 90-х років стало зрозумілим, що імперія майже готова до здійснення загальноросійського перепису населення. Царський уряд шукав необхідних аргументів для його проведення. По-перше, офіційною причиною називався розвиток світової статистичної науки та участь російських вчених у міжнародних статистичних форумах, що вимагало правильного обліку населення Росії. По-друге, з метою обліку чоловічого населення країни до царського уряду зверталось військове відомство. Військова реформа 1874 р. ліквідувала рекрутські набори і ввела в країні загальну військову повинність. Але в такій ситуації, в якій перебувала Російська імперія, облікувати майбутніх призовників виявилось неможливим. Спеціальна комісія для підготовки військового уставу ще 1873 р. висловила думку: "*...самым надежным средством для учета лиц, подлежащих воинской повинности, может служить народная перепись, обнимающая собою всех без изъятия подданных государства*" і рекомендувала безвідкладне проведення загальнонародного перепису. 1 лютого 1874 р. була створена спеціальна комісія при міністерстві фінансів за головування сенатора А.Гірса, на яку було покладено "*составить предложения о мерах, какие могут быть приняты для введения на будущее время правильного счета лиц, подлежащих воинской повинности*". По-третє, царський уряд також намагався пояснити необхідність проведення перепису соціально-економічними причинами. Як аргумент в офіційних документах наводився

ПЕРВАЯ ВСЕОБ ЩАЯ ПЕРЕПИСЬ

населенія Россійской Имперіи,

на основаніи ВЫСОЧАЙШЕ утвержденнаго положенія 5 Іюня 1895 года.

Кіевскій Губернаторъ симъ объявляетъ, для всеобщаго свѣдѣнія, что на основаніи ВЫСОЧАЙШЕ утвержденнаго 5 Іюня 1895 г. положенія о первой всеобщей переписи, таковая будетъ производиться повсемѣстно въ 1897 году и пріурочена къ одному или всей Имперіи дню, который будетъ назначенъ особымъ ВЫСОЧАЙШИМЪ указомъ.

Сущность и задача переписи состоятъ въ слѣдующемъ:

1. Перепись подлежитъ всѣ жители Имперіи, обоего пола, всякаго возраста, состоянія, вѣроисповѣданія и племени, какъ русскіе подданные, такъ и иностранцы.

2. Перепись населенія Имперіи имѣетъ цѣлью привести въ извѣстность его численность, составъ и мѣстное распредѣленіе, а также добыть о каждомъ лицѣ слѣдующія свѣдѣнія: а) имя, отчество и фамилію; б) семейное положеніе; в) отношеніе къ хозяину (родственникъ, свойственникъ, пріемышъ или жилецъ, прислуга, работникъ и т. п.), а равно взаимныя семейныя отношенія лицъ, не принадлежащихъ къ семейству хозяина; г) полъ; д) возрастъ; е) состояніе или сословіе; ж) вѣроисповѣданіе; з) мѣсто рожденія; и) мѣсто постояннаго жительства, или мѣсто приписки, а для иностранцевъ, сверхъ того, и подданство; і) мѣсто постояннаго пребыванія; к) родной языкъ; л) грамотность; м) занятіе ремесло, промыселъ, и н) важнѣйшіе физическіе недостатки, какъ-то: слѣпоту, нѣмоту, глухонѣмоту, душевную болѣзнь (ст. 2-я полож.).

3. Для производства переписи уѣзды и города раздѣляются, сообразно съ мѣстными условіями, на переписные участки (ст. 25).

4. Въ каждомъ переписномъ участкѣ полагается завѣдывающій онымъ (ст. 27).

5. Для содѣйствія завѣдывающимъ переписными участками полагаются счетчики, приглашаемые завѣдывающими участками. Къ обязанностямъ счетчиковъ относится раздача переписныхъ листовъ по принадлежности, полученіе ихъ обратно и повѣрка занесенныхъ въ оные свѣдѣній, а въ селеніяхъ—и самое заполненіе означенныхъ листовъ (ст. 28).

6. Перепись производится по отдѣльнымъ хозяйствамъ (ст. 29).

7. Свѣдѣнія, означенныя въ п. 2-хъ вносятся въ переписные листы, подъ наблюденіемъ лицъ, завѣдывающихъ переписными участками: 1) въ селеніяхъ—счетчиками, при ближайшемъ содѣйствіи волостныхъ старшинъ и сельскихъ старостъ, или замѣняющихъ ихъ должностныхъ лицъ сельскаго управленія; 2) во владѣльческихъ усадьбахъ и хуторахъ, на земляхъ церковныхъ и монастырскихъ, на фабрикахъ и заводахъ, на станціяхъ, пристаняхъ, пароходахъ и разнаго рода судахъ—владѣльцами усадебъ и хуторовъ, настоятелями церквей и монастырей, завѣдывающими фабриками и заводами, лицами, въ непосредственномъ вѣдѣніи которыхъ состоятъ станціи и пристани, и командирами судовъ, по принадлежности; 3) на земляхъ владѣльческихъ, казенныхъ, удѣльнаго и другихъ вѣдомствъ, если таковыя земли сданы въ наемъ, или въ арендное содержаніе,—съемщиками и арендаторами и 4) въ городахъ—квартирохозяевами (ст. 30-а).

8. Въ военныхъ и общественныхъ учрежденіяхъ и заведеніяхъ, въ частныхъ благотворительныхъ учрежденіяхъ и учебныхъ заведеніяхъ, пріютахъ, богадѣльняхъ, а равно въ тюрьмахъ и лѣчебныхъ заведеніяхъ, внесеніе въ переписные листы свѣдѣній о лицахъ, кои, принадлежа къ составу сихъ учрежденій и заведеній, проживаютъ въ зданіяхъ оныхъ, не занимая особыхъ квартиръ, лежитъ на обязанности начальниковъ означенныхъ учрежденій и заведеній, или лицъ, ими завѣдывающихъ. Переписные же листы о тѣхъ изъ лицъ, кои, проживая въ принадлежащихъ упомянутымъ учрежденіямъ и заведеніямъ зданіяхъ, занимаютъ особыя квартиры, заполняются квартирохозяевами, на общемъ основаніи, при содѣйствіи начальниковъ учрежденій и заведеній или завѣдывающихъ оными (ст. 31).

9. Внесеніе въ переписные листы свѣдѣній о чинахъ, состоящихъ на дѣйствительной службѣ по военному и морскому вѣдомствамъ, производится, какъ въ городахъ, такъ и въ уѣздахъ: 1) для всѣхъ вообще нижнихъ чиновъ—военнымъ или морскимъ начальствомъ; 2) для чиновъ офицерскаго званія, проживающихъ въ зданіяхъ, занимаемыхъ военнымъ или морскимъ вѣдомствомъ,—квартирохозяевами, по распоряженію военнаго или морскаго начальства, и 3) для чиновъ офицерскаго званія, проживающихъ внѣ зданій, занимаемыхъ военнымъ или морскимъ вѣдомствомъ, квартирохозяевами на общемъ основаніи. Свѣдѣнія о лицахъ, не принадлежащихъ къ военному или морскому вѣдомству, не проживающихъ въ зданіяхъ, занимаемыхъ сими вѣдомствами, вносятся въ переписные листы, на общемъ основаніи, квартирохозяевами, по распоряженію военнаго или морскаго начальства (ст. 32).

10. По наступленіи дня, къ которому пріурочена перепись, переписные листы направляются лицами, на коихъ возложена обязанность ихъ составленія (ст. 30—32) соотвѣтственно извѣщеніямъ, происходящимъ въ означенному дню въ составѣ каждаго хозяйства. По исправленіи листовъ, они подписываются упомянутыми лицами (ст. 34).

11. Вѣдомства и учрежденія, а равно частныя лица, обязаны оказывать надлежащее содѣйствіе членамъ переписныхъ Коммиссій, а также завѣдывающимъ участками и счетчикамъ, и безотлагательно исполнять ихъ законныя требованія, относящіяся до производства и повѣрки переписи (ст. 42).

и 12. Жалобы на неправильныя по переписи дѣйствія отдѣльныхъ лицъ, привлекаемыхъ къ участію оной, подаются въ особыя, уѣздныя и городскія переписныя Коммиссіи, по принадлежности. На неправильныя распоряженія уѣздныхъ и городскихъ Коммиссій жалобы подаются въ Губернскія Переписныя Коммиссіи, а на неправильныя распоряженія Коммиссій губернскихъ и особыхъ—въ Главную Переписную Коммиссію.

Кіевскій Губернаторъ [illegible], Сѣнная площадь, [illegible]

Одне з оголошень, що було розміщене на вулицях Києва напередодні першого загальноросійського перепису населення

"Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, на основании высочайше утвержденного положения 5 июня 1895 года."

(ДАКО. - Ф.384. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.20)

приклад голоду 1891-1892 рр., який охопив частину російських губерній. А влада не мала точних даних про населення постраждалих регіонів, щоб надати їм необхідну допомогу. 5 червня 1895 р. було видано царський указ, яким здійснення Загальноросійського перепису населення призначалося на 28.01.1897 р.[1]

Уряд поставив перед собою завдання порахувати всіх жителів держави в цілому, а також чисельність населення окремих губерній, повітів, волостей, населених пунктів, помість. Пояснювалося, що дії самодержавства, з одного боку, спрямовані на забезпечення потреб та захист прав мешканців імперії, забезпечення спокою, безпеки тощо. З іншого - кожен житель країни має обов'язки по відношенню до держави та уряду. Тому тут потрібен правильний розрахунок цих обов'язків таким чином, щоб непосильний тягар податків не було покладено на населення одних регіонів, в той час як інші будуть мати безмежні пільги.

Керуючись височайше затвердженим положенням від 5 червня 1895 р., Київ готувався до проведення загальноросійського перепису населення. Урядом Російської імперії було оголошено, що він "*не будет служить поводом ни для каких новых налогов или повинностей*", а його мета - "*познакомиться с населением и изучать его*", а також "*составить точные понятия о самых различных условиях народной жизни*".

І хоча влада нібито пояснила мету й завдання перепису, ситуація навколо нього постійно обростала різноманітними чутками. Частина з них була позитивною. Зокрема, що государ бажає знати, як живе його народ, щоб покращити його життя. Серед найбіднішого міського населення висловлювалися думки, що цар проводить перепис, щоб переселити бідних на нові території і наділити їх землею. Найбільш негативно зустріли перепис купецтво, дрібні торговці та ремісники. Саме серед цього прошарку населення поширювалися чутки про підвищення податків та встановлення нових поборів. Представників переписних комісій зустрічали словами: "*Що ви з цього бажаєте дізнатись?*", "*Нічого доброго з цього не вийде!*", "*Нам до перепису справи немає, у нас свої справи!*"

Серед частини віруючих ширилися чутки, що перепис - це справа Антихриста і їй треба активно протидіяти. І тому священики ідеологічно готували населення до майбутніх подій. Церква наказала повідомляти про цілі та завдання перепису під час богослужінь, приходських читань, занять у школах. Єпархіальні відомості від 1 січня 1897 р. надрукували текст "*Бесіди про загальноросійський перепис населення*", процитувавши затверджену київським губернатором 17 грудня 1896 р. брошуру "*Первая всеобщая перепись населения Российской империи*". В усіх церквах священиків зобов'язували у проповідях пропагувати необхідність участі населення у переписі[2]. У орієнтовній проповіді визначалася його мета: "*Перепись будет состоять в том, что будут переписаны поодиночке и пересчитаны все жители нашего обширного отечества: и русские, и поляки, и евреи, и немцы, и дворяне, и крестьяне, и духовенство, и военные, и мужчины, и женщины, и старые, и малые, - одним словом - все*". Обгрунтовувалася необхідність проведення перепису, пропагувалася активна участь у процесі кожного громадянина: "*И каждый из нас, исполняя повеление Государя императора,*

должен всеми силами содействовать переписи, должен добросовестно и верно сообщать сведения о себе и своем семействе. Мы не имеем никакого права отказываться от этого великого и важного дела...". Представники духовенства зверталися не лише до патріотичних, але й до релігійних почуттів пастви. Пропаганда перепису будувалася і на сюжетах з Біблії. Наприклад: "*Припомним кстати историю Рождества Христова... Взыде же и Иосиф от Галилеи, из града Назарета, во Иудею, во град Давидов, иже нарицается Вифлием, зане быти ему от дому и отечества Давидова, написатися с Мариею ...Так вот, видите православные: праведный старец Иосиф и Пресвятая Дева Мария, услышав о повелении Римского императора произвести всеобщую перепись, немедленно исполнили приказ. Если мы обратимся к себе, то увидим, что от нас требуют меньше того, что исполнил Иосиф ...От нас не требуется ничего трудного: мы должны только правильно отвечать на вопросы счетчика, который будет ходить по дворам и расспрашивать каждого о том, о чем повелел Государь Император...*"[3].

Щоб припинити чутки, напередодні перепису у місті було розклеєно пояснювальні листівки про мету, завдання та хід перепису, щоб люди офіційно могли з ними ознайомитися[4].

Влада передбачала, що перепис викличе неабияке зацікавлення преси. Місцеві газети налаштовані були давати своїм читачам якомога більше інформації про мету, завдання та хід перепису і якомога раніше повідомити про його результати. Тому на київські міську, повітову та губернську комісії покладався тільки підрахунок підсумків перепису без розробки та опублікування результатів. Київському губернаторові наказувалося до закінчення переписних операцій, тобто до 1 лютого 1897 р., не допускати у пресі будь-яких повідомлень стосовно цієї справи чи обговорення її. Міністр внутрішніх справ І.Л.Горемикін особисто прохав губернатора "*принять все необходимые меры, чтобы как в Губернских Ведомостях и в других частных изданиях безусловно не допускать сообщения о деятельности переписных органов и обсуждения таковой.*"

Підготовка до перепису у Києві була тривалою. 19 грудня 1896 р. Київській переписній комісії було направлено 200 відомостей для підрахунку населення, 200 вкладних листів, 270 нагрудних знаків для рахівників, 300 екземплярів бланків посвідчень особи рахівника.

Для перепису було підготовлено переписні листи трьох видів: форма "*А*" - для селянських дворів, форма "*Б*" - для власників помість і хуторів, форма "*В*" - для городян[5].

Одиницею спостереження вважалося господарство. У місті одиницею спостереження була квартира. На кожну квартиру заводився окремий переписний листок. Обраховувати було необхідно три категорії населення: тих, хто знаходився у помешканні у день перепису; тих, хто числився у помешканні, але був відсутній; тих, хто був приписаний до помешкання.

Програма перепису включала в себе особисті та соціально-демографічні характеристики опитуваних: шлюбний стан, місце народження, віросповідання, рідна мова, грамотність, сфера праці. Крім того, обов'язковою була "*отметка о тех, кто окажется слепым на оба глаза, немым,*

глухонемым или умалишенным". Кожному з опитуваних пропонувалося відповісти на 14 пунктів питань, які розміщувалися на зворотному боці переписного листа.

На різних рівнях було створено переписні комісії: центральну (головну) у Санкт-Петербурзі, а також губернські та повітові у регіонах. Губернські переписні комісії на основі циркуляру Міністра внутрішніх справ від 31 серпня 1896 р. за №697 розпочали свою роботу 28 вересня того ж року. За "*Положенням про перший загальноросійський перепис населення*" до губернських переписних комісій увійшли: губернатор (голова), губернський "*предводитель*" дворянства, віце-губернатор, "*управляючий казенною палатою*", представник військового відомства, який призначався командуванням військового округу, голова губернської земської управи, один із гласних земських зборів, член "*губернського присутствія по селянським ділам*", помічник голови статистичного комітету, секретар статистичного комітету[6]. Перед губернськими переписними комісіями передусім ставилися такі завдання:

- створити повітові та міські переписні комісії;
- керувати діями створених комісій;
- встановити нагляд за розповсюдженням переписних листів;
- встановити облік коштів, які йдуть на проведення перепису;
- організувати облік фінансових витрат;
- наглядати за правильним та своєчасним надходженням до окремих адміністративно-територіальних одиниць переписних матеріалів;
- розглядати спірні питання, які виникатимуть у зв'язку з діяльністю повітових та міських переписних комісій;
- розглядати скарги, пов'язані з діяльністю повітових та міських переписних комісій.

Циркуляр Центральної переписної комісії, спираючись на статтю 9 Положення Міністерства внутрішніх справ, наказував створити для Києва окрему Міську та Губернську переписні комісії у Києві[7]. Відкритися вони повинні були не пізніше 5 жовтня 1896 р. Не пізніше цього ж числа потрібно було поділити місто на переписні дільниці. До території міста на час проведення перепису включалися деякі сільськогосподарські місцевості, наприклад Шулявка[8]. За наказом міністра І.Л.Горемикіна від 29 листопада 1896 р. у Київській фортеці утворювалася особлива переписна дільниця, де перепис проводився за розпорядженням коменданта фортеці. До дільниці не входили територія міста і навіть житлові будинки приватного володіння, якщо вони знаходилися на території фортеці. Кордони дільниці визначав комендант. Він призначав особу, яка була головою переписної комісії, хоча про своє рішення і повідомляв губернатора, а також рахівників[9].

Голова переписної дільниці проводив організаційну, пояснювальну та пропагандистську роботу. Урядом йому призначалася грошова винагорода у розмірі від 25 до 50 карбованців (для міських дільниць) і до 75 карбованців (для дільниць повітових)[10]. Особлива увага голів переписних дільниць зверталася на поділ переписної дільниці на лічильні та на консультації і настанови рахівникам. Так, при визначенні кількості лічильних дільниць і їхніх меж головним критерієм виступала кількість жителів. У межі окремої

міської дільниці входило приблизно 150 квартир, де мешкало близько 750 осіб. Ця територія вважалася достатньою для того, щоб один рахівник був у змозі протягом двох днів (день перепису і наступний) обійти всіх, роздати та зібрати переписні листи. Кожна дільниця чітко позначалася на плані та заносилася до реєстру. Голова переписної комісії за 2 тижні до перепису роздавав рахівникам чіткі описи кордонів дільниці, списки дворових місць, будинків. Перед початком перепису він ознайомлював їх із обсягом робіт та службовими обов'язками.

Рахівники набиралися із середовища місцевого населення. За свою роботу вони отримували грошову винагороду, розмір якої визначався місцевою переписною комісією. Так, на губернську переписну комісію виділялося 300 карбованців, з них 200 карбованців отримували переписні дільниці. Це кошти, якими голова міг розпоряджатися на власний розсуд, не звітуючи за їх витрату. Винагорода рахівникам у містах складала 7 карбованців, у повітах - 12 карбованців[11]. До перепису залучалися також так звані помічники (добровольці, які не отримували грошей). Рахівники повинні були добре знати район, вулиці, розташування будинків. Крім того, вони "*должны быть: вполне грамотные, толковые, знакомые с местными условиями, по своим моральным качествам вызывающие полное доверие*"[12].

Київський губернатор 3 жовтня 1896 р. звернувся до командуючого Київським військовим округом з проханням дозволити владі запросити офіцерів та юнкерів взяти участь у переписі як рахівників[13]. 2 січня 1897 р. Міністерством народної освіти були сповіщені попечителі навчальних закладів про дозвіл освітянам взяти участь у переписі. Дозвіл поширювався на вчителів, яких звільняли від роботи з кінця різдвяних канікул до 1 лютого 1897 р.

Таким чином, для проведення акції сформовано численну "*армію*" рахівників, яка складалася із вчителів, викладачів вищих навчальних закладів, священиків, військових, студентів. 27 листопада 1896 р. київський губернатор звернувся до духовної Консисторії з проханням підготувати розпорядження про участь священиків у справі проведення загальноросійського перепису населення як завідуючих переписними ділянками та рахівників (переписувачів). Київська духовна Консисторія розглянула звернення і винесла рішення - оголосити у "*Київських Єпархіальних відомостях*" духовенству та вчителям церковно-приходських шкіл, щоб вони не ухилялися від обов'язків, які покладатимуться на них державою, та пропагувати серед населення корисну справу перепису.

Особливе місце під час підготовки перепису у Києві займало єврейське питання. У відповідь на запитання голів комісій, чи можливо залучити до перепису представників єврейського етносу, губернатор 19 листопада 1896 р. відповів, що це не бажано і може бути здійснено лише у виключних випадках і тільки з його особистого дозволу[14].

Держава докладала зусиль, щоб не випустити з країни під час перепису євреїв. "*Єпархіальні відомості*" надрукували оголошення - Розпорядження Височайше затвердженої комісії про недопущення занесення в імперію чумної зарази. Тому з 28 січня 1897 р. була припинена видача закордонних паспортів богомольцям, які збиралися на паломництво по святих місцях Сходу.

Імперське Православне Палестинське товариство припинило продаж паломницьких книжок на проїзд до Єрусалиму на гору Афон до офіційного розпорядження[15].

Незважаючи на масовану пропаганду та допомогу поліції, частина населення імперії чинила пасивний опір щодо збирання статистичних даних. За спогадами рахівників, особливо не бажали потрапляти до облікових документів представники єврейського етносу. Яскравим прикладом цього може служити Київ. За законами самодержавної імперії у Києві мали право на проживання представники цього народу, що були купцями першої та другої гільдії, а інші повинні були знаходитися у межах "*смуги осілості*". Разом з тим, на момент проведення перепису у місті нелегально знаходилася велика кількість євреїв інших станів. У листі до Київської переписної комісії від 23 січня 1897 р. рахівник 7-ї переписної ділянки у м.Брацлав Вінницького повіту Подільської губернії повідомляв про можливі похибки під час підрахунку єврейського населення м.Київ. У листі зазначалося, що переписувачу відомо про більш ніж 1000 євреїв, які без дозволу на проживання знаходяться у Києві, і ні поліція, ні домовласники про це не знають[16]. Таким чином, 28 січня під час загальної перевірки ці євреї, боячись переслідувань, підуть на будь-які хитрощі, щоб не потрапити до перепису. Для уникнення цього переписувач рекомендує попередити єврейське населення Києва у суботні дні у синагогах, що євреї без права проживання можуть знаходитися у Києві будь-де аж до завершення перепису. Але заходи влади майже не дали результатів. У денні години представники єврейського етносу розосереджувалися по місту і поверталися до помешкання тільки уночі. Але й переписувачі, добре розуміючи це, приходили до помешкання євреїв саме у цей час. З приходом рахівника до помешкання вони намагалися сховатися у підсобних та інших нежитлових приміщеннях. Можна припустити, що представники цього етносу, які зненацька були захоплені переписом, інколи давали про себе недостовірну інформацію, що призводило до певних похибок у підрахунках.

Таким чином, напередодні Першого загальноросійського перепису населення 1897 р. у Києві було проведено копітку роботу з підготовки документів й матеріалів по обліку населення. Підготовлено кадровий склад переписувачів з числа вчителів, священників і військових. Організовано й забезпечено діяльність переписних комісій. Це дало можливість у подальшому ефективно провести перепис населення, який став одним з найбільш об'єктивних статистичних джерел кінця XIX ст.

---

[1]Беседа о Всеобщей народной переписи // Киевские епархиальные ведомости. - К., 1897. - №1. - С.28-30.

[2]Распоряжения епархиального начальства // Там же. - С.3-4.

[3]Беседа о Всеобщей народной переписи // Там же. - С.28-30.

[4]Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи, на основании высочайше утвержденного положения 5 июня 1895 года. - Державний архів Київської області (далі - ДАКО). - Ф.384. - Оп.1. - Спр.4. - Арк.20.

[5]Циркуляр Київського губернатора Київській міській переписній комісії за №1354 від 28 вересня 1896 р. - Там само. - Оп.2. - Спр.2. - Арк.9.

[6]Высочайше утвержденное 5-го июня 1895 г. Положение о первой всеобщей переписи

населения Российской империи. - СПб., 1896. - 15 с.

[7]Циркуляр уездным Предводителям Дворянства Киевской губернии. - ДАКО. - Ф.384. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.28.

[8]Циркуляр голови Київської міської переписної комісії за №1400 від 11 жовтня 1896 р. - Там само. - Оп.2. - Спр.4. - Арк.80.

[9]Порядок производства переписи в Крепостях. - Там само. - Спр.2. - Арк.23.

[10]Циркуляр голови Київської губернської переписної комісії за №1368 від 4 жовтня 1896 р. - Там само. - Спр.1. - Арк.80.

[11]Циркуляр Київського губернатора від 28 травня 1896 р. №419. - Там само. - Оп.1. - Спр.1. - Арк.80.

[12]Инструкция заведующим переписными участками в городах. - Там само. - Спр.1. - Арк.4.

[13]Циркуляр Київського губернатора Київській міській переписній комісії за №1443 від 17 жовтня 1896 р. - Там само. - Оп.2. - Спр.2. - Арк.12.

[14]Циркуляр Київського губернатора Київській міській переписній комісії за №1631 від 19 листопада 1896 р. - Там само. - Арк.15.

[15]Оголошення // Киевские епархиальные ведомости. - К., 1897. - №3. - С.86.

[16]Лист до Київської міської переписної комісії рахівника 7-ї переписної ділянки Вінницького повіту Подільської губернії у м.Брацлав. - ДАКО. - Ф.384. - Оп.2. - Спр.4. - Арк.111.

IVANYUK O.L.

Preparation for the Holding of the First All-Russian Population Census of 1987 in Kyiv

There are given reasons and purposes of the first general census of population of 1897. Special attention is paid to the preparation of census in Kyiv: creating of enumerating expert committees, stuff trainings, Jewish question and its solving.

Отримано 12.09.2007.

ПЕРСОНАЛІЇ

БОНЬ О.І.

"...МЕТОДОЛОГІЯ В МЕНЕ НЕ ВІДПОВІДАЄ СУЧАСНИМ ВИМОГАМ, ЗАТО МОЇ ЗНАННЯ ЇМ НЕОБХІДНІ"

Висвітлюється процес репресій української наукової інтелігенції у 20-30-х роках XX ст. Показано способи і методи ідеологічного та організаційного тиску на мистецтвознавчі та пам'яткознавчі інституції, очолювані академіком ВУАН О.П.Новицьким.

За останні півтора десятиліття накопичився величезний масив історичних досліджень, які в різних аспектах розглядають репресії в Україні у 20-30-х роках XX ст. Помітне місце серед них займають публікації про утиски та знищення української наукової інтелігенції. Багато зроблено вченими для визначення поняття репресій, їх форм та наслідків для суспільства. Значна частина безпідставно репресованих діячів української культури реабілітована, а їх творчі здобутки повернуті народу.

У більшості випадків репресовані вчені і митці пройшли сталінські табори або загинули там. Ці втрати настільки масштабні, що варто говорити про зміну генофонду української нації. Схиляючись перед пам'яттю покараних без вини, варто згадати і тих вчених, хто з формальної точки зору не піддавався судовим та позасудовим репресіям. Та доля цих людей (а у більшості випадків і їх родин та близьких) була зламана.

У зв'язку з цим існує важлива наукова проблема - визначення форм та наслідків тиску тоталітарної держави на українську наукову інтелігенцію. Ця проблема пов'язана з практичними та науковими завданнями розширення фактологічної бази, яка замовчувалась раніше.

Серед форм таких "*безкровних*" репресій можна назвати цькування у пресі, звільнення з роботи, постійні реорганізації та припинення діяльності наукових установ, зміну тематики наукових досліджень та їх ідеологізацію, примушування до публічного звинувачення себе та своїх колег у контрреволюційній чи шкідницькій діяльності, позбавлення можливості займатись науковою працею, знищення вже опублікованих чи підготовлених до видання праць, відмову в публікації наукових робіт, компрометацію доброго імені в науці тощо.

Варто зауважити, що вони формально не можуть бути реабілітовані, оскільки на них не заводились кримінальні справи, їх не заарештовували. Тому такі науковці можуть бути реабілітовані лише шляхом повернення їх наукової спадщини, оприлюднення неопублікованих праць та дослідження замовчуваних біографій. Саме до таких діячів української культури належить ім'я академіка Всеукраїнської академії наук Олекси Петровича Новицького.

Зупинимось на основних публікаціях про О.П.Новицького, в яких започатковано розв'язання згаданої наукової проблеми.

Бонь Олександр Іванович - кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України та історичних дисциплін Київського міського педагогічного університету ім.Б.Д.Грінченка.

Після тривалого періоду замовчування, лише у другій половині 50-х - першій половині 60-х років XX ст. з'являється в Українській Радянській Енциклопедії стаття В.М.Зуммера про О.П.Новицького[1]. У 1958 р. вийшла книга "*Український радянський живопис*", де автор вступної статті Я.П.Затенацький в дусі того часу називав О.П.Новицького "*буржуазним націоналістом*"[2]. Більш об'єктивний характер мала стаття про вченого в Енциклопедії українознавства[3].

Вигідно вирізняються об'єктивністю статті про О.П.Новицького у "*Словнику художників України*"[4] та "*Истории Академии наук Украинской ССР*", опубліковані в 70-х роках[5]. У кінці 80-х - 90-х роках з'являються праці, де високо оцінено діяльність Олекси Новицького. У контексті розвитку археологічної науки України 20-30-х років показав академіка Олексу Новицького Петро Курінний[6]. У 90-х роках академік Олекса Новицький згадується також у роботі Г.Мезенцевої "*Дослідники археології України*"[7]. Стаття В.Афанасьєва, опублікована в 1997 р., стисло охоплює основні напрямки наукової та організаторської діяльності вченого і, що особливо цінно, обставини та умови написання його основних праць, шевченкознавчих досліджень[8]. На сьогодні вже накопичився певний матеріал щодо біографії та діяльності вченого. Це роботи О.Боня, З.Тарахан-Берези, Л.Федорової тощо[9]. Відомий шевченкознавець З.Тарахан-Береза першою широко висвітлила шевченкознавчий напрямок наукової діяльності відомого українського пам'яткоохоронця, історика культури та музейника[10]. Високо цінували заслуги О.П.Новицького у здобутті належної оцінки художньої творчості Кобзаря М.Бурачек та В.Яцюк[11]. Л.Федорова, використовуючи раніше невідомі матеріали з особистого архіву вченого, висвітлила основні віхи біографії та зв'язки О.П.Новицького з академічними колами Києва.

Метою даної роботи є показ діяльності академіка ВУАН О.П.Новицького та очолюваних ним мистецтвознавчих наукових установ в умовах тиску тоталітарного режиму в 20-30-х роках XX ст.

Олекса Петрович Новицький (7[19].IV.1862 - 24.IX.1934) - український історик мистецтва, пам'яткознавець та пам'яткоохоронець, музейний і громадський діяч, дійсний член Всеукраїнської академії наук з 1922 р. народився в м.Симбірськ, прожив більшу частину життя у Москві. На початку XX ст. він став одним із найавторитетніших знавців українського мистецтва. Саме йому належить першість у дослідженні та описі Третьяковської галереї[12], вивченні та популяризації творчості О.А.Іванова[13] та передвижників[14]. Олекса Новицький є автором першої узагальнюючої праці з історії російського мистецтва[15]. Саме О.П.Новицький став найвідомішим дослідником мистецької спадщини Т.Г.Шевченка на початку XX ст.[16]

На запрошення Всеукраїнської академії наук О.П.Новицький переїжджає до Києва. Близько товаришуючи з родиною Грушевських, що буде пізніше вагомим аргументом для каральних органів, жив у помешканні М.С.Грушевського на Паньківській, 9[17].

Поступово О.П.Новицький займає провідні позиції у пам'яткоохоронних та мистецтвознавчих інституціях ВУАН. Він став головою Комітету по охороні пам'яток ВУАН[18]. Майже відразу на О.П.Новицького було покладено обов'язки голови Комітету по охороні пам'яток старовини і мистецтва при екскурсійно-

виставково-музейній секції Київської губполітосвіти. Археологічний комітет ВУАН 27 вересня 1922 р. кооптував його до свого складу[19].

О.П.Новицький став також професором Київського археологічного інституту і вже з жовтня 1922 р. виконував обов'язки ректора, а у 1923 р. був заступником ректора[20]. Разом з тим, 19 жовтня 1922 р. він був затверджений головою Секції мистецтв ВУАН[21], що діяла певний час автономно у складі ВУАН. Після обрання Олекси Новицького членом Археологічного комітету ВУАН та від'їзду його голови академіка Федора Шміта у кінці 1924 р. до Ленінграду вчений, фактично, очолив цей комітет і науково-дослідну кафедру мистецтвознавства та почав їх реорганізацію. Також він доукомплектував Кабінет українського мистецтва ВУАН[22].

Далі розглянемо, як владні органи тиснули на очолювані академіком О.П.Новицьким наукові інституції. На 1927 р. науково-дослідна кафедра мистецтвознавства, незважаючи на директивний характер вказівок з наркомату освіти, залишала за собою певну автономію. На кінець 1927 р. склад і структура її були такими: завідувач і голова української секції - академік Олекса Новицький; дійсні члени - Данило Щербаківський (наклав на себе руки 6 червня 1927 р.) і Всеволод Зуммер (завідувач секції східно-мусульманського мистецтва); наукові співробітники - Іван Врона і Федір Ернст. Подано на дійсних членів кандидатури Климента Квітки, Петра Курінного, Бориса Якубського та Федора Ернста. На наукових співробітників запропоновані Микола Грінченко, Олександр Кисіль, Кость Мощенко, Петро Рулін. Тоді ж затверджено аспірантів - Наталю Коцюбинську, Михайла Павленка, Марію Новицьку, Марію Щепотьєву, Надію Венгрженовську, Миколу Шиповича, Євгенію Спаську, Зенона Ляшевича[23].

Серед дійсних членів науково-дослідної кафедри мистецтвознавства особливо виділявся видатний український мистецтвознавець Данило Щербаківський. Доречно буде згадати про виступ О.Новицького *"Д.М.Щербаківський і кафедра мистецтвознавства"* на зібранні, присвяченому півріччю смерті Д.Щербаківського. Олекса Петрович говорив: *"Данило Михайлович Щербаківський був не тільки видатним знавцем українського мистецтва, але разом із цим і педагогом по натурі, тому цілком природно було переорганізовуючи кафедру* (мистецтвознавства - О.Б.), *звернутися до нього. Він охоче взявся до праці й весь час віддавався в неї з усім властивим йому захопленням. З того часу я не робив жодного кроку в справах кафедри без поради з ним: звичайно всяку таку справу ми обмірковували разом"*. Далі академік О.Новицький вказав на значну роль Д.Щербаківського у підготовці кадрів для мистецтвознавчих досліджень: *"...На молодь він мав такий вплив, що коли він вимагав від них якоїсь роботи, то вони готові були кинути, а часом і дійсно манкували своєю службовою роботою, аби тільки виконати ту, якої він домагався. ...Він цілком взяв на себе всю педагогічну роботу по кафедрі, так що мені залишалося лише адміністративні питання, та спільне вирішення найважливіших питань"*[24].

Лист О.Новицького керівнику Укрнауки Ю.Озерському від 2 грудня 1927 р. відображає намагання реформувати науково-дослідну кафедру мистецтвознавства[25]. Проте запланована реорганізація не була втілена в життя і кафедра продовжувала існувати у попередньому вигляді, хоча було створено дві нові секції - музична і театральна (працювала в приміщенні

приєднаного до кафедри Театрального музею, який очолював Олекса Новицький). Протокол засідання пленуму науково-дослідної кафедри мистецтвознавства від 12 жовтня 1928 р. зафіксував, що у складі кафедри, крім наукових співробітників Ф.Ернста, К.Квітки, О.Кисіля, П.Курінного і П.Руліна, працювали аспіранти і кандидати в аспіранти. Олекса Новицький запропонував утворити семінар по музейництву під головуванням керівника Всеукраїнського музейного містечка Петра Курінного. Під тиском все більшої ідеологізації науковці повинні були планувати проведення лекцій з методології марксизму (було запрошено для цього професора Осипа Гермайзе). На засіданні кафедри 12 жовтня 1928 р. була задоволена заява відомого мистецтвознавця і музейника професора С.О.Гілярова про обрання його дійсним членом кафедри і доручено провести семінар зі всесвітнього мистецтва[26].

Цікаво з огляду на подальші події поглянути на склад науково-дослідної кафедри мистецтвознавства у період її найбільш плідної діяльності. У 1928-1929 академічному році вона мала три секції: 1) образотворчого українського мистецтва (керівник - О.П.Новицький); 2) театральна (керівник - О.П.Новицький, наук.співр.П.І.Рулін, аспірант З.О.Кисіль); 3) музична (керівник - проф.М.О.Грінченко, д.чл.К.В.Квітка, аспіранти А.М.Бабій, С.В.Барик, Ю.М.Масютін). Разом з аспірантами кафедри у семінарах брали участь аспіранти Всеукраїнського історичного музею ім.Т.Шевченка, Лаврського музею, Музею мистецтв ВУАН. Перелік цих аспірантів наступний: К.І.Білоцерківська, Н.А.Коцюбинська, Л.Д.Мулявка, М.С.Павленко, М.О.Новицька, М.О.Щепотьєва, Є.Ю.Спаська[27], Т.А.Мішківська, І.М.Снігур, М.В.Венгрженовська, П.А.Кульженко, Бабич, Адольф (у звіті прикметна деталь - два останніх прізвища без ініціалів, а є позначка "*т.*" - товариш, що вказує на партійну належність). Майже всі зазначені вище науковці були піддані тим чи іншим формам репресій.

1930 р. став роком початку активного тиску на науковців. 5 вересня 1930 р. уповноважений Укрнауки у Києві Л.Левицький направив циркуляр до керівника кафедри О.Новицького, згідно з яким за постановою РНК від 1 серпня 1930 р. та листом Укрнауки від 31 серпня кафедра мистецтвознавства ліквідовувалась, науковий персонал звільнявся з 15 вересня і отримував платню до 1 жовтня. Аспіранти переводились до відповідних музеїв. Її майно передавалось до музейного містечка, для чого створювалась спеціальна комісія[28]. Але ліквідація кафедри, як свідчать документи, на той час не відбулась. Хоча матеріали, накопичені кафедрою, були передані до Київського центрального історичного архіву[29].

Згадана форма тиску на академічні установи, які очолював Олекса Новицький, - вплив на їх плани та форми роботи - виявилася вже на самому початку 1930-х років. Зокрема, маємо на увазі Всеукраїнський археологічний комітет та кафедру мистецтвознавства ВУАН. На засідання кафедри 17 січня 1931 р. були присутні А.Бабій, Л.Дмитров, В.Козловська, П.Курінний, О.Новицький, П.Рулін, М.Ткаченко і представник від заводу "*Червоний пугатар*" В.Ліберман. Першим питанням розглядалась справа "*культурного обслуговування*"(!) робітників заводу. Для цього планувалось проведення регулярних лекцій з археології, мистецтва, історії музики та театру за календарем, який готувався кафедрою щомісяця. Також планувалось проводити екскурсії робітників по музеях Києва, брати участь у виданні

заводської багатотиражки, постійно запрошувати представника культполітради (!) заводу на засідання ВУАКу. Особливо відповідали духові часу наступні завдання, визначені для наукової інституції: "*...з) Вважати за потрібне, щоб представники ВУАКу* (напевне тому, що О.Новицький очолював кафедру і ВУАК - О.Б.) *також брали участь у Виробничих нарадах та інших засіданнях "Червоного Плугатаря"; і) улаштувати виїзні засідання ВУАКу на "Червоному Плугатареві", особливо по тим питанням, що мають загально громадські інтереси; к) вважати за конче потрібне для ознайомлення з заводом "Червоний Плугатар" влаштувати в найближчий час екскурсії співробітників ВУАКу та Кафедри Українського мистецтва ВУАН до "Червоного Плугатаря"*[30]. І зовсім дивно звучала пропозиція до заводу висувати робітників для роботи в секціях кафедри.

У зв'язку з цим варто згадати свідчення Наталі Полонської-Василенко про те, як у 1931 р., відгукнувшись на відозву п'яти чільних академіків ВУАН про соціалістичне змагання та "*ударництво*" в науковій роботі (вони були змушені це зробити), співробітники кафедри мистецтвознавства А.Бабій та Ю.Масютін оголосили себе ударниками пролетарської музичної культури і взяли на себе зобов'язання: "*Провадити нещадну, непримиренну боротьбу з усіма проявами ворожої ідеології в музичній роботі - науковій, творчій та виконавській*"[31].

У жовтні-грудні 1931 р. пройшло перезатвердження складу кафедри і Кабінету українського мистецтва - тимчасово виконуючим обов'язки наукового співробітника при кафедрі до проведення конкурсу на цю посаду затвердили А.М.Бабія, на таких же умовах при кабінеті затверджувався Ф.Л.Ернст[32]. Навіть за таких обставин ідеологічної істерії вчені намагались продовжити наукову працю. Так, на нараді мистецтвознавців у Кабінеті українського мистецтва 4 жовтня 1932 р. за присутності О.Новицького, К.Квітки, Ю.Масютіна та А.Бабія розглядались наукові теми для комплексного опрацювання - "*Шевченко в інтерпретації майстрів різних галузей мистецтва*", "*Наймитцтво і заробітчанство в українському мистецтві*" (тема викликана до життя часом).

При кафедрі досить активно працювала харківська секція, яка діяла до 1933 р. включно, коли всі її члени були репресовані. Намагаючись залучити до наукової праці всі наявні в Україні сили, академік Олекса Новицький ініціював створення у Харкові секції науково-дослідної кафедри мистецтвознавства під керівництвом професора Дмитра Гордеєва з підсекціями східного (керівник - Д.Гордеєв) та українського мистецтв (керівник - професор С.Таранушенко). Створення секції у 1927 р. сприяло об'єднанню сил харківських мистецтвознавців і активізації їх роботи. Вже на початку 1930-х років секція науково-дослідної кафедри мистецтвознавства була приєднана до Українського інституту матеріальної культури. Необхідно відзначити, що наукові співробітники секції (вони ж - учні Ф.Шміта) О.Нікольська, О.Берладіна, Є.Берченко активно досліджували мистецтво Кавказу. Тут позначився, на нашу думку, вплив академіка Ф.Шміта і те, що Д.Гордеєв жив і працював у Тифлісі. Детальніше про Олену Нікольську, репресовану в 30-х роках, та її оточення розповідає С.Побожій[33]. Але співпраця Олекси Петровича Новицького з харківськими вченими не обмежувалась секцією кафедри. Активно працювала з грудня 1928 р. комісія

кавказознавства при керованому академіком ВУАК.

При науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства існував Кабінет українського мистецтва. В 1932 р. у складі кабінету працювали, крім О.Новицького, два наукових співробітники: у галузі образотворчого мистецтва - професор Ф.Ернст і музики - професор А.Бабій. Незважаючи на брак необхідних коштів, науковці ставили масштабне завдання - підготувати довідники з українського мистецтва. Таким важливим проектом стала "*Енциклопедія української архітектури*". Ф.Ернст готував "*Словник діячів мистецтва на Україні, від часів раннього февдалізму до сучасности*". Ця робота планувалась на 8-10 років. Тоді він не знав, що долею для наукової праці йому відведено значно менше часу. У тому ж 1932 р. професор Ф.Ернст почав підготовку "*Дослідження будівництва соціалістичного Києва*". Те, що вчені ще не розуміли, як каральна машина режиму може розправитись з українською інтелігенцією, свідчать слова з документу: "*Дослідження будівництва соціялістичного Києва (Ф.Л.Ернст) повинне виявити досягнення й хиби в царині цього будівництва й сприяти підвищенню рівня художньої культури цього будівництва*"[34]. Характерно, що у звіті Кабінету українського мистецтва з часу його заснування до 1932 р. з'являються розділи "*Зв'язок наукової роботи з соцбудівництвом*", "*Перебудова роботи на основі марксо-ленінської методології*"[35]. Ідеологічний тиск на наукових працівників виявлявся і в обов'язкових моральних екзекуціях. Так, зокрема, професора Ф.Ернста примусили виступити з самокритичним переглядом своїх наукових праць з точки зору марксистської методології на засіданні II Відділу ВУАН під час обговорення листа Сталіна і вісім (!) разів на лекціях у Києві та Харкові[36].

У тому ж році Кабінет українського мистецтва брав участь у реорганізації музеїв за соціально-економічними формаціями. Довелося вченим редагувати і план роботи на 1933 р. (збереглись два документи - від 10 жовтня 1932 р. і 20 березня 1933 р.). Його було доповнено пунктом про вироблення Ф.Ернстом "*схеми побудови марксистської історії українського мистецтва*"[37].

Тепер розглянемо загалом атмосферу, що склалась навколо академіка Олекси Новицького. Після липневої сесії ВУАН 1930 р., на якій I та III відділи були реорганізовані у II Соціально-економічний відділ, у ході ідеологічної перебудови Академії 1931 р., цькування учених численними проробками та "*диспутами*" (академіків М.С.Грушевського, К.Г.Воблого, Л.М.Яснопольського та професора О.П.Оглоблина), О.П.Новицький також потрапив до числа опальних академіків. Він подав заяву до загальних зборів ВУАН про відставку у зв'язку зі смертю дружини. Та цей вчинок викликав обурення О.Г.Шліхтера, який назвав його "*вилазкою класового ворога*", що власні інтереси ставить вище необхідності праці на користь "*соціалістичного будівництва*"[38]. Таким чином, немолодий академік змушений був і надалі терпіти знущання в пресі та з високих трибун. Пояснюючи це, він писав: "*...Методологія в мене не відповідає сучасним вимогам, зато мої знання їм необхідні, й з цього боку їм нема ким мене замінити. Так само й М.С.Гр*[ушевського] *вони не випустили б, не вважаючи на культуру його творів*"[39]. 9 липня 1931 р. він писав в одному з листів: "*...Вони розраховують, що я стану колишньою людиною. Але я впевнений, що колишня енергія до мене вже не вернеться: пісня моя вже доспівана. Але працювати зовсім, звичайно, я не перестану*"[40]. З приводу можливої відставки говорив він і з

президентом ВУАН О.О.Богомольцем та представником Укрнауки у Києві Л.М.Левицьким, які порадили не поспішати з відставкою[41].

Одночасно припинились публікації праць академіка. Так, не було опубліковане Всесоюзною Академією наук передане до друку академіком унікальне листування О.П.Новицького і В.В.Стасова. 25 січня 1931 р. В.П.Бузескул повідомляв у Київ: "*...Теперішній склад Академії наук СРСР і настрій панучої групи, надій на успіх Вашого звернення немає або дуже мало: подібного роду видання нічого не говорять їх розуму і серцю*"[42]. Те ж відбувалось і в Україні - Український комітет охорони пам'яток культури у серпні 1934 р. повідомляв про затримку друку статті О.П.Новицького про дослідження Старо-Костянтинівського замку[43].

Протягом усього 1932 р. важкохворий О.П.Новицький (лікарі виявили рак) займався переважно кабінетною працею. Тяжко позначилась на духовному і фізичному станові О.П.Новицького звістка про припинення існування ВУАКу і створення 27 вересня 1933 р. під його головуванням Секції історії матеріальної культури[44].

До цього додалось цькування академіка у пресі, яке супроводжувалось збором каральними органами компрометуючих матеріалів. Фактично, у 1933 р.була знищена харківська секція кафедри мистецтвознавства: 10 жовтня заарештовано Д.Гордеєва, 14 жовтня - С.Таранушенка, 21 жовтня - В.Зуммера, О.Нікольську й інших харківських музейників та мистецтвознавців. Саме в той час, 9 листопада 1933 р., у Харкові був заарештований Д.П.Гордеєв[45]. Для цього його викликали з Тифліса телеграмою[46]. Під час обшуку 23 листопада у харківському помешканні сестри вченого було вилучено листування, серед якого, безперечно, були і листи О.П.Новицького[47]. Тісна співпраця із звинуваченим у контрреволюційній діяльності - підготовці збройного повстання та створенні для цього "*арсеналу*" в музеях (!) - загроза усім причетним[48].

23 жовтня 1933 р. було заарештовано Ф.Л.Ернста (розстріляний 28 жовтня 1942 р.)[49]. Саме Д.Гордеєв, С.Таранушенко та В.Зуммер, за версією ДПУ, очолили українсько-російський підпільний блок музейників, які ставили за мету "*повалення радянської влади і встановлення демократичної республіки*". Їх звинуватили у формуванні арсеналу зброї у музеях.

У березні 1933 р. П.П.Курінний на допитах в органах ДПУ УСРР змушений був сказати, що О.П.Новицький є ланкою, яка зв'язує різні групи "*українських націоналістів*"[50]. Під заголовком "*Факти контрреволюційної діяльності Київської організації*" з його слідчої справи ми знаходимо: "*...Кафедра мистецтвознавства зовсім не турбувалась про нові кадри (!), ті, що до неї стукали, відхилялись. Замість цього - семінари для нерадянських кадрів*"[51]. Аналогічні свідчення вдалося отримати спецслужбам від С.А.Таранушенка й Ф.Л.Ериста і на М.О.Новицьку (доньку академіка), яка нібито також входила до контрреволюційної організації[52].

27 березня 1934 р. заарештовано Е.Ю.Спаську. Ще у листопаді 1933 р. за свідченнями, "*вибитими*" із Ф.Ернста і С.Таранушенка, було "*доведено*" її причетність до контрреволюційної організації[53]. Те ж "*підтвердив*" на допитах 8 та 13 січня 1934 р. Д.П.Гордеєв, вказуючи, що академік О.П.Новицький був ланкою, що з'єднувала контрреволюційні кола, керуючи кафедрою мистецтвознавства, до якої входили "*контрреволюціонери*"[54].

Та арешт академіка, що мав би, за логікою каральної машини, йти після цих подій, не відбувся. Хвороба робила свою справу, і 24 вересня 1934 р. о четвертій годині ранку академіка О.П.Новицького не стало[55]. Його було поховано на Лук'янівському цвинтарі[56]. М.О.Новицька на той час вже була звільнена з посади у відділі шиття і тканини Лаврського музею і змушена була працювати на телеграфі[57].

Таким чином, незважаючи на постійні реорганізації, відсутність належних коштів і організаційних можливостей академіку Олексі Петровичу Новицькому та його співробітникам вдалося досягти вагомих результатів. Разом з тим, в кінці 20-х - на початку 30-х років партійні і каральні органи все зробили для того, щоб не тільки наукові інституції пам'яткоохоронного та мистецтвознавчого спрямування і причетні до них учені були знищенні (фізично чи морально), а й результати їх довгорічної і копіткої праці.

---

[1]Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф.291. - Спр.316. - Додаток.

[2]Український радянський живопис. - К.: Головна редакція "Української радянської енциклопедії", 1958. - С.7.

[3]Енциклопедія українознавства. Словникова частина. - Львів: Світ, 1996. - Т.5. - С.1785.

[4]Словник художників України. - К.: Головна редакція "Української радянської енциклопедії", 1973. - С.163.

[5]История Академии наук Украинской ССР. - К.; Наукова думка, 1979. - С.716.

[6]*Курінний П.П.* Історія археологічного знання про Україну. - Полтава, 1994. - С.96-97, 103.

[7]*Мезенцева Г.Г.* Дослідники археології України. Енциклопедичний словник-довідник. - Чернігів: Сіверянська думка, 1997. - С.184.

[8]*Афанасьев В.* Покликання стало його долею // Культура і життя. - 1997. - 13 серпня.

[9]Див. детальніше: *Тараканн-Береза З.П.* Олекса Новицький - дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка // Образотворче мистецтво. - 1987. - №5; З життя академічних кіл Києва 20-х рр. (за листами з архіву академіка О.П.Новицького) / Публ. і комент. *Л.Федорової* // Хроніка 2000. - 1997. - №17-18; *Боць О.* Академік О.П.Новицький і Музей українських діячів науки та мистецтва // Київська старовина. - 1999. - *№6; Він же.* О.П.Новицький і діяльність української громади в Москві // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. статей. - Вип.2. - К., 1997; *Він же.* Внесок академіка О.П.Новицького в збереження та дослідження Софії Київської // Краєзнавство. - 2000. - №1-2. - С.130-137; Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. - К.: Рідний край, 2004. - 219 с. та інш.

[10]*Тараканн-Береза З.П.* Олекса Новицький - дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка. - С.21-23.

[11]*Бурячек М.* Перші ілюстратори "Кобзаря" // Київ. - 1984. - №3. - С.142-145; *Яцюк В.* Щоб видання було повним // Образотворче мистецтво. - 1989. - №2. - С.8-12.

[12]*Новицкий А.П.* Третьяковская галерея // Современные известия. - 1886. - 23 октября; *Он же.* Материалы к описанию галереи П.М.Третьякова // Русский художественный архив. - 1892-1894; *Он же.* Краткий исторический обзор картинной галереи П.М.Третьякова. - М.: [Б.в.], 1893. - 50 с.

[13]*Он же.* Опыт полной биографии А.Иванова. С атласом. - М.: Изд. К.А.Фишера, 1895. - 253 с.

[14]*Он же.* Передвижники и их влияние на русское искусство. - М.: Изд. Книжного магазина Гросман и Кнебель, 1897. - 162 с.

[15]История русского искусства с древнейших времен. В 2 т. - М.: Минд, 1903. - Т.1. - 228 с.; Т.2. - 532 с.

[16]Тарас Шевченко як маляр. - М.-Львів: НТШ, 1914. - 86 с.

[17]Музей історії Києва (далі - МІК). - Дк.1051.

[18]МІК. - Дк.10252. Листи О.П.Новицького до рідних у Москву про початок перебування в Києві опубліковані у журналі "Хроніка 2000". - 1997. - №17-18. - С.276-306.

[19]ІР НБУВ. - Ф.279. - Спр.279. - Арк.5.

[20]Там само. - Спр.963. - Арк.1.

[21]Там само. - Спр.312. - Арк.7зв.

[22]Там само. - Арк.7зв., 10; Спр.6. - Арк.2.

[23] Науковий архів Інституту археології НАНУ. - Ф. ВУАК. - Спр.118. - Арк.59-59зв.
[24] ІР НБУВ. - Ф.279. - Спр.876. - Арк.1-3.
[25] Там само. - Арк.34.
[26] Там само. - Спр.873. - Арк.2.
[27] *Білокінь С.* Мистецтвознавча діяльність Є.Ю.Спаської // Народна творчість та етнографія. - 1983. - № 6 (184). - С.64-67; *Спаська Є.* Спогади про мого найсуворішого вчителя Данила Щербаківського / Публікація *С.Білокоця* // Наука і культура. - К., 1990. - Вип.24. - С.272-286.
[28] ІР НБУВ. - Ф.279. - Спр.884. - Арк.2.
[29] Там само. - Спр.892. - Арк.1-2.
[30] Там само. - Спр.874. - Арк.2.
[31] *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук. Нарис історії. - К.: Наукова думка, 1993. - Ч.2. - С.13.
[32] Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ (далі - РФ ІМФЕ). - Ф.13-5. - Спр.327. - Арк.7.
[33] *Побожій С.* Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби // Пам'ятки України. - 1998. - №1. - С.11-123.
[34] ІР НБУВ. - Ф.279. - Спр.850. - Арк.1. На машинописному документі під заголовком "Кабінет українського мистецтва" від руки написано "Звіт" і закреслена стара пагінація (21 аркуш перправлений на 1).
[35] Там само. - Спр.881. - Арк.1зв.-2.
[36] Там само. - Арк.2.
[37] Там само. - Спр.872. - Арк.3.
[38] *Полонська-Василенко Н.Д.* Українська Академія наук. Нарис історії. - Ч.2. - С.20.
[39] ІР НБУВ. - Ф.279. - Спр.9. - Арк.7.
[40] Там само. - Спр.1046. - Арк.16зв.-17.
[41] Там само. - Спр.9. - Арк.10.
[42] Там само. - Спр.1089. - Арк.1-1зв.; Спр.1090. - Арк.1.
[43] Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі - ЦДАМЛМУ). - Ф.1164. - Оп.1. - Спр.359. - Арк.1.
[44] ІР НБУВ. - Ф.291. - Спр.312. - Арк.16зв.-17.
[45] Там само. - Ф.278. - Спр.313. - Арк.2.
[46] ЦДАМЛМУ. - Ф.208. - Оп.2. - Спр.247. - Арк.2.
[47] Там само. - Арк.1.
[48] ІР НБУВ. - Ф.279. - Спр.251. - Арк.3зв.
[49] *Наступа О.О.* Україна стала його долею // Репресоване краєзнавство. - К.: Рідний край, 1991. - С.111.
[50] Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф.263. - Оп.1. - Спр.ФП-48628. - Арк.46.
[51] Там само. - Арк.49.
[52] Там само. - Спр.ФП-30355. - Арк.6-7.
[53] Там само. - Т.2. - Арк.6.
[54] Там само. - Арк.8.
[55] ІР НБУВ. - Ф.279. - Спр.22.
[56] Вісті. - 1934. - 26 вересня.
[57] ЦДАМЛМУ. - Ф.1164. - Оп.1. - Спр.296. - Арк.7.

BON' O.I.

"...My Methodology Does not Correspond Their Demands, but They so Need My Knowledge"

There is viewed the process of repressions of Ukrainian scientific intelligency in the 20-30ies of the XX cent. There are shown the means and methods of ideologic and organizational pressing on the art and memorial research institutions which were headed by academician of All-Ukrainian Academy of Science O.P.Novytsky.

Отримано 11.05.2007.

ПУЦКО В.Г.

ИСТОРИК ИСКУССТВА ПАВЕЛ НИКОЛАЕВИЧ ЖОЛТОВСКИЙ

На основі неопублікованих мемуарів розглядаються біографія та науковий доробок історика українського мистецтва П.М.Жолтовського.

Жизнь всегда выдвигает людей, без которых трудно представить эпоху. Одной из таких личностей и был выдающийся украинский искусствовед и этнограф П.Н.Жолтовский (1904-1986). Его вклад в изучение культуры невозможно переоценить. Это при том, что ему пришлось трудиться в самых неблагоприятных условиях, казалось бы, совершенно исключавших какую-либо исследовательскую работу вообще.

Родился Павел Николаевич 8 декабря 1904 г. в с.Мыслитин Каменец-Подольской губернии (ныне - Хмельницкой области) в семье сельского священника. На всю жизнь остались у ученого самые лучшие воспоминания о теплой и уютной родительской хате "*под стрехой*", о добродушных котах на припечке, старой церкви, под сводами которой все казалось таинственным и вселявшим некоторый страх.

Уже в зрелом возрасте П.Н.Жолтовский писал: "*Всех детей привлекают к себе животные, зверята, особенно в их детском возрасте. Жеребята - больше, чем кони, телята - более, чем коровы, поросята - более, чем свиньи. А вот коты и собаки, - те для детей милы всегда, во всех стадиях их жизни. Наиболее меня привлекали коты с их двойственной натурой. То мирные, ласковые, игривые. То фырчат, царапаются, бегут под кровать либо высоко на печь. В нашей хате было их обычно два, а временами даже три. Больше бывали рябые - белые с черным. И поскольку они "дух любят", то часто пребывали на печи и на лежанке, где находились в состоянии дремоты и, как казалось, покоя, граничившего с биологическим блаженством.*

Но стоило лишь моей маме, наливая в мисочку молоко, проговорить: "Киць-Киць", - и со всех котиков в одно мгновение слетала блаженная дремота, и они молниеносными прыжками бросались под ноги моей маме, которая, спотыкаясь об них, обращалась к ним неласково, называя их различными шельмами. На эти укоры коты никак не реагировали, и дружно и аппетитно хлебали молочко".

В тех же неопубликованных воспоминаниях ученого можно еще прочитать: "*Захотелось мне узнать что-нибудь о моих предках. Дедушка и бабушка с отцовской и материнской стороны здравствовали, мы с ними изредка встречались.*

Отец моего родителя - мой дедушка Никанор Павлович проживал в селе Коростках, где был дьячком-псаломщиком.

Пуцко Василь Григорович - науковий співробітник Калузького обласного художнього музею, заступник директора з наукової роботи.

Был он живым и подвижным человеком, прекрасно владевшим народным украинским языком, обладавшим симпатичным юмором, очень напоминавшим тех, уже далеких, но таких родных "дячков Н-ской церкви", рассказывавших Гоголю те чудесные повествования, из которых состоят "Вечера на хуторе близ Диканьки". Коростин был не первый его приход, раньше жил он в селе Деревичах.

Начиная свои странствия в середине двадцатых годов, я заглянул в эти Деревичи. Порылся в скудном церковном архиве этого села и нашел там имя моего прадеда Павла Андреевича. Но и только! Но все же можно было приблизительно подсчитать, что мой прадед Андрей Жолтовский жил где-то в начале XIX века и, видимо, тоже был дьячком. Родословная не блестящая... небогат был Никанор Павлович, но все же дал семинарское образование троим своим сыновьям: моему отцу - старшему сыну, и младшим - Евгению и Дмитрию.

Отец учился в Житомирском духовном училище, а затем в Волынской духовной семинарии, находившейся до конца XIX столетия в Кременце, где размещалась в старинном здании бывшего иезуитского коллегиума. Мои дяди Евгений и Дмитрий учились уже в Житомире, куда была переведена Волынская духовная семинария.

Хотя характер семинарского обучения и воспитания носил уже общероссийский, казенный характер, но сохранились еще некоторые патриархальные предания. Среди преподавателей были "антики" - последние могикане бурсацкой педагогики.

В нашем селе была старая деревянная, с довольно широким куполом - типично волынская - церковь XVIII века. От дороги, со своей южной стороны церковь была огорожена невысокой стеной с приземистыми арочными воротами с каменными ступенями перед ними. Ступени имели по бокам низкие широкие каменные барьеры, покрытые двумя широкими досками. Мы, дети, скользили по этим доскам, от чего они лоснились. Была и деревянная колокольня, но я ее уже не помню. Ее снесли при постройке новой церкви в "русско-синодальном" стиле.

Новая церковь была построена и освящена примерно в 1910 г. Но старая церковь стояла еще более двадцати лет, ветшая, теряя свою дощатую обшивку, но полная для меня какой-то загадочной прелести, таинственного очарования, резко контрастирующая с банальным обликом нового храма.

Иногда удавалось бывать внутри старой церкви. Стоял в ней старый резной, с потускневшей позолотой иконостас с характерными ликами неместных икон нижнего яруса. Темновата была живопись, но оживлялась она блеском позолоченных и посеребренных чеканных окладов. У Христа был характерный лик украинского типа с короткой заостренной бородкой. На груди поверх чеканной ризы на цепочке висел золоченый солнцеподобный круг, окруженный сиянием, - своеобразный символ небесного владычества. Богородицы с лицом украинской молодицы, святой Николай с золоченым металлическим омофором, храмовая икона Дмитрия Солунского в золоченом металлическом шлеме, с большим крестом на панцире. Живопись верхних рядов иконостаса была очень загрязненной и потемневшей.

Давно не убиравшаяся церковь имела очень мрачный вид, напоминавший внутренность той заброшенной церкви, в которой погиб гоголевский Хома Брут. На тесных хорах церкви лежали связки бумаг церковного архива. Обнаружил я там знаменитый в свое время латинский учебник Эммануила Альвара, попался в мои руки также экземпляр манифеста об освобождении крестьян".

Приводимые страницы показывают, как велик был у П.Н.Жолтовского с ранних лет интерес к родной старине во всех ее проявлениях. Отсюда опоэтизированное описание всего, что помнил с детства, что характеризовало традиционный сельский уклад:

"На кладбище среди густых зарослей стояла деревянная, каркасная, обитая вертикально досками, часовня. В середине ее был притвор с лавками под стенами и столом в углу - совсем как в крестьянских избах. Сама часовня, как и ее притвор, была увешана старинными иконами XVII-XVIII века, попавшими сюда, видимо, из церкви, стоявшей в нашем селе еще до старой церкви XVIII века. Это были большие иконостасные иконы, писанные светлыми темперными красками. Все здесь было наполнено наивной приветливой и очень глубокой и трогательной по своему чувству стариной. Как-то по-особому звучала служившаяся "на проводы" общая панихида. А вокруг часовни теснились могилы с почерневшими деревянными крестами. Новомодных, тесаных из песчаника памятников было совсем мало. На "проводы" могилы покрывались скатертями. Ставились миски с хлебом, пасхальными крашанками. Поочередно на могилах служились краткие панихиды, после которых следовала тихая поминальная трапеза. Употребляли и водку, но умеренно и благопристойно.

"Проводы" сливали в себе древнюю славянскую тризну с пасхальной церковной службой.

И теперь, на склоне восьмого десятилетия своей жизни, с глубоким вздохом вспоминаю этот исполненный светлой поэтичности, задушевный ритуал духовного единения с отошедшими "отцами и братьями нашими", тихоструйный поток незримого единения с уже ушедшими из жизни, поток тихой, светлой и доброй печали...

Постепенно расходились после "проводов". Причт, староста, два-три почтенных братика заканчивали "проводы" трапезой в сенях кладбищенской часовни. Трапеза, несмотря на пасхальные времена, была истовой и скромной. Главным блюдом была свежая рыба - окуни и щуки из нашего Гореня. Этим и заканчивался проникновенный, благостный день поминовения отошедших".

Учился Павел Николаевич сначала в трехклассной церковно-приходской школе своего родного села, позже - в Острожской гимназии, о которой оставил весьма яркие воспоминания, передающие атмосферу, царившую в подобных учебных заведениях Российской империи:

"Достоинство гимназического обучения заключалось в том, что объем его не был обременительным, а содержание сухим, формальным. Сколько-нибудь способные и не ленивые легко могли хорошо учиться, ленивые бездельничали, но тупиц было не так много. Немало плохо учились потому, что плохо преподавали или к тем или иным предметам не было интереса.

Но при всем этом ни отчужденности от знания, ни тем более отвращения к нему из гимназии не выносилось.

Гимназии, не расчитанные на учащихся из низов, на "кухаркиных детей", все же не имели замкнутого характера сословных, дворянских и духовных учебных заведений. Острожская гимназия, основанная после польского восстания 1863 г., была направлена на обучение и воспитание в духе преданности русской монархии. В известной степени символично то, что само здание гимназии было выстроено из материалов разобранного иезуитского коллегиума, воздвигнутого в XVII столетии ярой католичкой Анной-Алоизой Хоткевич.

И все-таки в гимназии строгости и официальности не имели абсолютного давления, многое выполнялось формально, как ежедневное пение "Боже, царя храни" после утренней молитвы или обходы гимназическим надзирателем квартир гимназистов.

Преподавателями были люди очень разные по своему мировоззрению, своей натуре, своим педагогическим приемам. Были одаренные, увлекавшие своим предметом педагоги, как инспектор гимназии (он же преподаватель естествознания) Василий Иванович Григорович, преподаватель словесности Лобачевский; были и вовсе случайные, делающие не свое дело, как преподаватель немецкого языка - отставной кавалерийский офицер - Дубинский; была добрая, овеянная сентиментальностью замкнутых женских институтов преподавательница французского языка Лепорская; толстяк-преферансист латинист Яременко, носивший кличку "Бубель"; несимпатичный, но энергичный и темпераментный преподаватель математики Василий Иванович Покало, по кличке "Щур". Директором гимназии был Матвей Иванович Макаров, кажется, двоюродный брат героя японской войны - адмирала Макарова. Он был очень похож внешне на своего знаменитого родственника: с лысой головой, характерной светлой бородой. Был он представителен и важен, но очевиден был его ограниченный интеллект.

Гимназисты прозывали его "Мотя" и издевательски пародировали ежегодно повторяющуюся его речь-напутствие уезжавшим на каникулы гимназистам, в которой он внушая, что желал бы видеть нас вне гимназии ходящими в форме, застегнутыми на все пуговицы, не шалящими, не балующимися, а этакими благонравно-картиночными "воспитанниками". Были и вольнодумцы, вроде преподавателя географии, долговязого Цвикевича, делавшего на своих уроках те или иные отступления от своего предмета, во время каких называл библейские пророчества бредом сумасшедшего, и другие в таком роде.

Вот это явное разномыслие среди преподавателей, их различная духовная направленность, различное отношение к своему делу и к нам, учащимся, имело ту хорошую сторону, что как-то будило в нас собственную критическую мысль, потребность составить свое credo.

Злопыхателей, тупых службистов среди наших преподавателей не было, но был какой-то запуганный, подобострастный перед начальством классный наставник приготовительного класса, чахоточный Евгений Игнатьевич Дорожинский. Он преподавал в этом классе все предметы,

называл нас "лоботрясами", больно хлопал костлявыми пальцами по нашим затылкам, но всем нам, девятилетним малышам, говорил "вы", как, впрочем, это делали и все остальные преподаватели.

Меры наказания, как стояние под стенкой коридора, оставление после уроков в пустом классе, как бы изображавшем карцер, - применялись редко.

Были и вдумчивые воспитатели. Как преподаватель русского языка и классный воспитатель моего второго класса Шереметинский. Однажды было замечено, что на стенах уборной писали нецензурные слова. Шереметинский не стал выискивать ябедников, которые кого-то назвали бы. Он приказал всему классу встать и стал держать спокойную, но строгую речь. Суть речи сводилась к тому, что, обучаясь грамоте, усваивая этот высокий, Божий дар, так высоко вознесший человека, мы употребляем этот высокий дар на такое гнусное дело, как нахабные надписи на стенах. Все время, пока он говорил, мы стояли на ногах. Но никого Шереметинский не наказал, только призвал нас подумать над сказанным им. Надо признать, что многие из нас действительно призадумались: видимо, эти простые слова дошли до сердца.

Уже после февральской революции преподавал латинский в нашем классе бывший городской голова Федоров. Это был сухенький, несколько брюзгливый, педантный старичек с торчащими кверху седыми усами. События и дух того времени не способствовали популярности предмета, который преподавал Федоров, по гимназической кличке "Сапожник". И вот на классной доске вошедший в класс Федоров увидал двустишье с нарочитыми грамматическими ошибками:

Живали мы раньше бес латыни,
Проживъем и ныне.

Он спокойно подошел к доске, подчеркнул мелом ошибки, стал на кафедру и начал свою речь со слов: "Да, господа, проживъем - проживъем свиньем...", и стал говорить о духовных ценностях, о знании, о духовном наследии, о роли античной культуры во всем этом".

Осенью 1915 г., спасаясь от приближавшегося фронта, семья Жолтовских переезжает в Россию и обосновывается в Калуге. Одиннадцатилетний Павел учится в эвакуированном в Калугу Гродненском реальном училище имени цесаревича Алексея. "*Поэтому на наших кокардах*, - уточнял позже П.Н.Жолтовский, - *среди золотых и лавровых веток красовалась серебряная славянская уставная буква А*". О своем пребывании в Калуге ученый потом подробно рассказал в своих воспоминаниях. На меня лично наиболее сильное впечатление произвел один очерк. Однажды во время моего пребывания во Львове Павел Николаевич пригласил к себе на ужин, во время которого достал самодельную тетрадь из серой оберточной бумаги, сшитую толстыми нитками и заполненную текстом, писанным водянистыми чернилами. Пояснил, что делал записи во время войны, работая в геологической экспедиции в Башкирии. И после этого стал читать о том, как в Калуге, в древней церкви Покрова на рву, во время осенней воскресной всенощной

Приехавший с Волыни подросток был буквально потрясен тихой службой в скромном затемненном храме, где лишь только огоньки свечей и лампад освещали строгие лики покрытых дорогими кованными окладами икон. Все это позже было утрачено, и в самом храме, где теперь уже возрождена приходская жизнь, долгие годы находился инкубатор, вследствие чего калужане называли храм Покрова на яйцах. Приезжая в Калугу, Павел Николаевич подолгу стоял перед сооружением, вспоминая когда-то виденное...

По возвращении из эвакуации, с 1916 г., П.Н.Жолтовский учится уже в Изяславской гимназии. Именно здесь начинается для него пора жадного, беззаветного книжного чтения. Завершает свое среднее образование он уже в послереволюционное время.

С 1921 г. Павел Николаевич учительствует в начальных сельских школах, но чувствует, что это не его жизненное призвание. У него растет интерес к истории культуры, к философии, приходит убеждение, что именно это является делом его жизни. На этот раз не ошибся. В 1925 г. П.Н.Жолтовский знакомится с сотрудниками Житомирского краеведческого музея - заведующим отделом истории и этнографии В.Г.Кравченко, искусствоведом Антоновым, археологами Гамченко, Левацким, Лагодиевской, геологом Бельским; становится внештатным сотрудником этого музейного учреждения, собирает фольклорный и этнографический материал. В следующем 1926 г. В.Г.Кравченко рекомендует его директору Харьковского музея украинского искусства Стефану Андреевичу Таранушенко, и он последовательно работает здесь хранителем, научным сотрудником, заведующим отделом.

Именно в этот период формируются его основные научные интересы: старопечатная книга, рукописи и особенно - древняя живопись. Павел Николаевич участвует в экспедициях по изучению деревянного церковного зодчества, собирает и спасает от уничтожения иконы, произведения прикладного искусства. Это пора странствий. Как-то в разговоре С.А.Таранушенко шутливо заметил: "*Я сразу понял, что по натуре бродяга, и всячески использовал это качество в благих целях. Ездил и ходил, - сколько хотел. И были прекрасные результаты*".

Сам П.Н.Жолтовский позже напишет: "*С 1926 по 30-й мне случалось проходить за лето почти по 2000 километров пешком по Слобожанщине, Полтавщине, Черниговщине, Киевщине, Подолью, Волынскому Полесью. "Ступанием и пядию" меряя Украину, я имел тогда возможность как бы окинуть своим взором старую сельскую Украину в последние годы ее существования*".

Сам П.Н.Жолтовский вспоминал о харьковском периоде своей жизни с юмором и ностальгией, как о невозвратном:

"*Свою музейную деятельность я начал с января 1926 года в музее украинского искусства Харькова. В 1925 году я наладил связь с житомирским музеем, стал корреспондентом этого музея. Выполнял поручения этнографа Василия Григорьевича Кравченко, археолога Ивана Федоровича Левацкого. Собственно, В.Г.Кравченко рекомендовал меня С.А.Таранушенко, который был тогда директором Харьковского музея украинского искусства.*

Музей не выглядел импозантно. Помещался он на втором этаже дома на углу бывшей Университетской улицы и Соборного переулка. Вход был со двора. Возле входа не было вывески, ибо он из-за мизерности своего помещения не мог быть открыт для посетителей. Вообще недолго он здесь просуществовал. В переполненном различными учреждениями Харькове не было надлежащего места для музеев. Вскоре наш музей, а также университетский с его собраниями западноевропейского и русского искусства свезли в бывший архиерейский дом - старинное сооружение с классическими колоннадами рядом с самой старой постройкой Харькова - Покровским собором. В этом сравнительно небольшом здании кроме названных музеев был размещен еще социальный музей им.Артема - учреждение загадочно-безликое по своему профилю.

Наш музей был организован С.А.Таранушенко на основе бывшего харьковского епархиального церковного музея и эвакуированного в Харьков во время первой мировой войны волынского епархиального древнехранилища. И одно, и другое собрания имели церковный характер. Здесь были иконы, книги, церковная утварь - памятники искусства нередко высокого достоинства, как Загоровский Апостол, иконы Николы Милецкого, Благовещения работы Федукса из Самбора, иконостасные иконы из села двуричный Кут, Ахтырки, Гомольши, рукописные книги. С.А.Таранушенко уже осуществил несколько экспедиций, во время которых подобрал из церквей коллекцию старых килимов, закупил определенное количество народной керамики, резьбы по дереву и другое из области народного искусства. В таком виде существовал тогда первый на Украине музей украинского искусства. В те времена само понятие украинского искусства как историко-культурного явления далеко не совсем было ясным. Произведения украинского искусства собирались в музеях преимущественно исторических и церковно-археологических. Заслугой С.А.Таранушенко было создание первого украинского художественного музея с четко выраженным профилем...

Штат музея был ничтожный. В 1926 году он состоял из директора, двух смотрителей и уборщицы. Даже бухгалтера не было, а его обязанности были возложены на одного из смотрителей. Это был В.И.Прус из-под житомирского села Дубище, рекомендованный В.Г.Кравченко. Я не был в состоянии постигнуть тайны бухгалтерии, а В.Прус эту премудрость одолел и очень скоро перешел на профессиональную бухгалтерскую работу. Она была намного выгоднее музейной.

Только через несколько лет у нас стало две или три должности научных сотрудников, отдельно бухгалтерская должность и прочее.

С первых же дней я увидел, что Стефан Андреевич увлечен исследованием памятников старой деревянной церковной архитектуры. В основу своей работы он положил подробные обмеры памятников. Немало усилий потребовало установление методических основ этой работы. Выяснилось, что старые деревянные сооружения, стройные и высокие, не имеют прямо поставленных стен. Все они строились со значительным наклоном к середине сооружения. Далеко не всегда углы сооружений были правильными, то есть имели 90 град. Такие сооружения обмерять обычным

для современных архитекторов способом невозможно. Стефан Андреевич выработал свой метод. Суть его сводилась к проектированию всех точек углов и заломов стен сооружения при помощи отвеса на пол, где эти точки привязывались на наземный план методом треугольников. Такой метод, довольно простой в принципе, требовал, между тем, немало труда, особенно когда не хватало хороших рулеток. Натурные обмеры продолжались 2-4 дня. Данные обмеров на месте же наносились на чертеж, сразу же выявлялись и исправлялись ошибки в обмерах. Выезды с Таранушенко на такие архитектурные обмеры, участие в их проведении дали мне много.

Два или три десятка лучших памятников монументального деревянного строительства Левобережья, то есть Черниговщины, Полтавщины, Харьковщины, Днепропетровщины мы имели случай облазить сверху донизу.

От этих памятников не осталось почти ничего, а это были произведения искусства мирового значения, в которых неповторимо сливались монументальное величие с уютной и лирической интимностью. Такими были храмы Березны, Новых Млинов, Пакули, Межеричей, Зинькова, Свиржа, Новгород-Северска, Кролевца и многих иных.

Результаты этих обмеров в трудных условиях своей жизненной Одиссеи Стефан Андреевич сумел сохранить, обработать. Он дожил до выхода в свет своей монографии, что стала памятником после его долгой и нелегкой жизни.

Как воспитатель, педагог Стефан Андреевич, как я теперь его понимаю, вел к тому, чтобы человек сам доходил до того, что нужно, не навязывал ему своих взглядов, не прививал своих интересов.

Однажды Стефан Андреевич, зная о многих материальных обстоятельствах, организовал для меня заказ на изготовление фото, которыми была иллюстрирована "История украинской литературы" Коряка. Когда я возражал, что никогда не делал фото, Стефан Андреевич спокойно сказал: "Я одолжу вам свой фотоаппарат, вот и научитесь". И действительно, промучившись две или три недели, заказ я выполнил и кое-как научился фотографировать, что мне очень пригодилось при командировках и путешествиях.

Зная о моей охоте к путешествиям, Стефан Андреевич позволял мне путешествовать по Украине, сколько я желал. Бывало так, что выезжал из Харькова вскоре после того, как снег растаял, а возвращался тогда, когда этот снег стал падать снова.

Стефан Андреевич не давал никакой темы: я во время путешествий, которые осуществлял не только железной дорогой, но где ее не было, - пешком, мог интересоваться всем, что встречал. Объект был один - украинское искусство во всех его видах. Требовал только Стефан Андреевич собирания экспонатов и представления отчета о путешествии. Таким образом обошел я Черниговщину, Полтавщину, заглядывал на Днепропетровщину, ходил по Подолью и Волыни. Постепенно стали определяться и конкретные научные интересы. Они сосредоточились вокруг старопечатных книг, рукописей, и особенно старой живописи. Стефан

Андреевич все это хорошо знал, но его основные интересы были связаны с архитектурой. Мало что он и написал об их отраслях украинского искусства, хотя эти его краткие, очень сжатые писания всегда содержат ценный материал. К таким работам принадлежат "Искусство Слобожанщины", статьи о мещанской мебели".

Именно в эти годы выходят из печати первые работы исследователя: "*Украинская рукописная книга и ее украшения*" (1926) и "*Художник Порфирий Мартынович*" (1930), появляются статьи об искусстве и культуре Полещуков, о библиотеке Мелетия Смотрицкого, об "*украинской линии*" как военно-историческом памятнике 1736 г.

В 1929 г. Павел Николаевич поступил на музейно-искусствоведческий факультет Киевского художественного института, который закончил экстерном в 1932 г.

Большой заслугой П.Н.Жолтовского была осуществленная им подготовка выставки произведений Порфирия Денисовича Мартыновича (1856-1933), состоявшейся в Харькове в Музее украинского искусства в 1930 г. "*На открытие приехал и сам автор. Мы все сфотографировались с ним*", - вспоминал позже ученый. Сохранился упомянутый снимок, на котором среди присутствовавших - молодой, полный сил Павел Николаевич, а также С.А.Таранушенко, директор музея.

После этого еще в течение трех последующих лет пришлось продолжать экспедиционную работу, пока не достали "*злые дни*". Дорогие воспоминания, пересыпанные рассказами о приключениях, бережно хранил потом П.Н.Жолтовский. В частности, он пишет:

"*Нередко со мной путешествовал и Д.Г.Чукин. Постепенно в этих путешествиях возникало ощущение этнической специфики и локальных отличий в народной культуре Украины. Привлекало, случалось и запоминалось и веселое, анекдотическое. Еще были в силе старые обычаи, старые манеры поведения, старый народный этикет. На дорогах здоровались с незнакомыми. Но разговаривать с ними надо было медленно, с интервалами. Не годилось очень о чем-то расспрашивать. Такие разговоры велись короткими предложениями. Мой разговор на широкой, поросшей зеленой травой дороге в Кролевец был классическим в этом роде.*

Пять-шесть телег, заполненных высокими, плетеными из лозы корзинами, медленно, очень медленно передвигаются по дороге. Нетрудно было и пешему нагнать и медленно обогнать этот удивительный караван. Вместе с этим начался лаконичный разговор краткими предложениями с продолжительными интервалами молчания:

Я: Добрый день!
Они: Доброго здоровья!
Я: Так вы едете?
Они: Едим. А вы идете?
Я: Иду. Куда едете?
Они: В государственное издательство.
Я: А что везете?
Они: Яйца.

Я: А для чего везти яйца в государственное издательство?
Они: А менять на селёдку.

Этот очень ясный, но для меня совсем непонятный ответ стал загадкой. Но своеобразный этикет не позволял подробнее расспрашивать. Ответ ожидал меня в самом Кролевце. В центре города на книжном магазине стояла большая стандартная вывеска государственного издательства Украины, а рядом с этим магазином - ворота, на которых маленькая табличка сообщала, что здесь находится приёмный пункт по заготовке яиц. Не удивительно, что в представлении заготовителей яиц главное место заняла большущая, рисованная золотыми буквами вывеска государственного издательства, а не мизерная табличка яичной базы".

В 1933 г. П.Н.Жолтовский был арестован и в феврале 1934 г. осужден судебной тройкой Коллегии ОГПУ УССР по ст.58-2, 4, 11 УК РСФСР в ИТЛ сроком на 3 года. Во время пребывания в ИТЛ использовался на земляных работах, столярничал в лагерных мастерских. А поскольку строительство испытывало нужду в квалифицированных работниках, администрация ИТЛ организовала краткосрочные курсы геологов, окончив которые, Павел Николаевич приобрел новую для себя специальность. Наказание отбыл 10 апреля 1936 г., но ограничения, связанные с судимостью по 58-й ст., были сняты лишь в январе 1946 г. В число ограничений входил запрет жить в ряде городов России и Украины. Полностью же дело было пересмотрено, а Павел Николаевич реабилитировался лишь в сентябре 1958 г.

Вспоминал, что вернулся на Украину и увидел, что начинается новая полоса арестов. Поэтому после освобождения трудился как техник-геолог, прораб строительных работ в земле- и водоустроительных организациях в Средней Азии, на Урале, в Башкирии. Опасаясь нового ареста, часто менял места жительства и работы. Работал в Ташкенте, Бухаре, Нижнем Тагиле, Кенимехе, в Кзыл-Кумах, Казани, Уфе. Все эти годы не оставлял и основного дела в своей жизни - искусствоведческой работы, сотрудничал с музеями этих городов, преподавал историю искусств. С 1939 по 1941 гг. преподавал историю искусств в Татарском художественном училище в Казани, печатал популярные статьи в газете "*Красная Татария*". В годы Великой Отечественной войны, с июля 1941 до сентября 1946 г., работал прорабом Уфимского художественного музея, проводил инвентаризацию его собраний. Как судимый по 58-й ст., мобилизации на фронт не подлежал. Жил воспоминаниями и надеждами. Очень тепло вспоминал хорошо известного ему замечательного белорусского историка искусства Николая Николаевича Щекотихина (1896-1940), тоже репрессированного, безвременно скончавшегося в башкирском Белебее.

В октябре 1946 г. П.Н.Жолтовский переезжал во Львов с заветным желанием стать сотрудником Национального музея, переименованного в советское время во Львовский музей украинского искусства. Однако осторожный директор, выдающийся ученый И.С.Свенцицкий его на работу не принял. Эту обиду Павел Николаевич не мог простить в течение всего последующего времени, увидев причину в том, что он не галичанин, да еще и судимый. Высоко ценя И.С.Свенцицкого как исследователя,

подчеркивал его соглашательство с властями и при случае цитировал песенку, которую пели студенты Львовского университета:

Он іде Свєнціцький,
На зріст невеличкий.
Нехай живе Сталін!
Нехай живе Шептицький!

Позже мои львовские колеги объяснили, что П.Н.Жолтовского тогда во Львове никто не знал, а незнакомых людей опасались, особенно в коллективе таких музеев. Правда, и позже отношения с этим музеем складывались не совсем гладко: принимали хорошо, но показывали иконы неохотно, и далеко не все. Может быть, по этой причине ученый не оставил специальных студий об иконах из этого музейного собрания, хотя ими интересовался не одно десятилетие.

С октября 1946 г. Павел Николаевич - научный сотрудник Музея художественной промышленности, который позже стал называться Музеем этнографии и художественного промысла Академии наук УССР (с 1982 г. - Львовское отделение Института искусствоведения, фольклора и этнографии АН УССР). С 1946 по 1951 гг. одновременно преподавал историю искусства во Львовском полиграфическом институте. В музее последовательно занимал должности научного сотрудника, заместителя директора по научной работе, заведующего отделом искусствознания, старшего научного сотрудника-консультанта. В 1955 г. защитил кандидатскую диссертацию по теме: "*Отражение социальной и национально-освободительной борьбы украинского народа в памятниках искусства XVI-XVIII веков*", на основе которой позже издана книга "*Освободительная борьба украинского народа в памятниках искусства XVI-XVIII веков*" (Киев, 1958). В 1980 г. в Москве была защищена докторская диссертация по теме: "*Украинская живопись XVII-XVIII столетий*", по изданной двумя годами ранее монографии. Это одно из самых капитальных исследований по украинскому искусству указанной эпохи.

В течение львовского периода своей жизни П.Н.Жолтовский работал более чем в ста экспедициях на Украине (Львовская, Волынская, Ровенская, Ивано-Франковская области) и в России (Архангельская область). Собранные и изученные им материалы ныне экспонируются во многих музеях Украины. В 1981-1982 гг. начали работать экспедиции Волынского краеведческого музея по учету и сбору ценных художественных памятников, которые находились в снятых с учета и действующих церковных общинах Волыни, при самом непосредственном участии ученого, являвшегося научным консультантом. В результате в августе 1993 г. в Луцке был открыт Музей Волынской иконы, в собрании которого находятся произведения иконописи XVI-XVIII вв., а также хранится знаменитая чудотворная икона Холмской Богоматери - памятник константинопольской иконописи XI в. Ежегодно в музее проводятся международные научные конференции по изучению сакрального искусства Волыни, материалы которых регулярно издаются. На сегодняшний день уже появилось 11 сборников. В 1998 г. вышел из печати альбом "*Волынская икона XVI-XVIII вв.*" в хорошем полиграфическом исполнении. В Ровенском краеведческом музее сейчас

существует экспозиция, где представлены икона Дорогобужской Богоматери (около 1300 г.), иконы XVI-XVIII вв., среди которых есть также датированные, выполненные полесскими мастерами. Еще совсем недавно об этом нельзя было мечтать.

П.Н.Жолтовский всегда проявлял интерес к народной архитектуре. Еще в 1929 г. исследовал Полесье, и именно тогда им был открыт для науки уникальный в этнографическом плане Олевский район с реликтом народного зодчества времени Киевской Руси. В раздумьях о секретах и красоте народной архитектуры он начинает анализировать композиционные и эстетические особенности построек украинских Карпат. В результате изучение соотношений и пропорций "*генерализирующих*" линий и узловых точек, что определяли силуэт и архитектурно-художественный образ, приводит к установлению определенных закономерностей, обусловивших эстетическое восприятие архитектурного объекта. На основе анализа бойковских хат выясняет, что основные компоненты в их горизонтальных элементах (длина гребня, "*урез*" стрехи и сруба) находятся в соотношениях "золотого сечения" к вертикальным элементам (высота хаты, соломенного покрытия и открытой части сруба). Следовательно, в основе бойковского зодчества - развитая система пропорциональных отношений, почему силуэты построек четкие, динамичные.

П.Н.Жолтовский в экспедиции. 1973 г.

Этому посвящена статья "*О пропорциях в народном зодчестве в украинских Карпатах*", опубликованная в 1975 г. в журнале "*Советская этнография*" (№6). Ее выводы сыграли свою роль при оценке достоинств памятников народной архитектуры, установленных в Музее под открытым небом во Львове. Предложенные Павлом Николаевичем методы были применены при реставрации очень поврежденной хаты 1749 г. из с.Лихоборы Сколовского района: удалось установить высоту крыши, наклон ее частей и их длину. Исследователь работал над монографией "*Пропорции в архитектуре украинских деревянных церквей*", но, к сожалению, закончить ее не успел, и собранная им фотокартотека еще может открыть много неизвестного. Он мечтал о создании во Львове музея деревянной архитектуры,самого интересного в Европе.

В 1960-е гг. исследователем были написаны несколько разделов для выходивших тогда академической "*Истории украинского искусства*" и "*Очерков истории украинского искусства*". Это зрелые концепционные работы, написанные автором, прекрасно знающим материал, в большинстве случаев к тому времени почти не опубликованные. Здесь же должна быть упомянута большая статья "*Украинская иллюстративная гравюра XVII в.*", напечатанная в 1967 г. в харьковском сборнике "*Библиотековедение и библиография*" (Вып.4). В 1972 г. появляется небольшая популярная книжечка "*Художественный металл. Исторический очерк*", хорошо иллюстрированная, охватывающая широкий круг художественных явлений, от II тыс. до н.э. до народной металлопластики Украины XVI-XVIII веков. Через год появляется монография П.Н.Жолтовского "*Художественное литье на Украине в XVI-XVIII вв.*", где прослежено развитие этой важной отрасли художественного ремесла, представленной пушками, саркофагами, колоколами, светильниками и предметами как церковной, так и домашней утвари. К тексту приложен словарь мастеров-литейщиков, работавших на Украине (есть среди них также русские и западноевропейские).

Основополагающей стала вышедшая из печати в 1978 г. книга П.Н.Жолтовского "*Украинская живопись XVI-XVIII вв.*", освещающая иконопись, портрет, историческую и батальную живопись, пейзажный и бытовой жанры, а также народное течение в украинской живописи. Во вступительной заметке автор, в частности, писал: "*Ценность искусства украинского народа определили социальные, исторические, этнические и культурные особенности. Они обусловили его своеобразный характер, для которого не свойственный механический эклектизм. Поэтому его надо оценивать собственной мерой, а не критериями достижений западноевропейского искусства. Такая оценка неизбежно привела бы к сведению украинского искусства к категории локальных, провинциальных явлений, что лишь отражали отблески чужих приобретений. В исторической же действительности эпилог феодальной культуры на Украине имеет свои глубокие и своеобразные особенности, проявившиеся в искусстве оригинальными чертами*".

Написана книга, по словам ее автора, прежде всего для простых людей. Однако ученый превосходно отражает динамику художественного процесса, широко привлекая и виденные им когда-то памятники, известные нам теперь

лишь по упоминаниям, и в лучшем случае, - по репродукциям. Существенно, что максимально учтен фактор регионального развития, исключающий сваливание в кучу произведений, изготовление и бытование которых в жизни отделяли огромные пространства. Четко разграничены элитарное и демократическое направления с причудливо переплетающимися в них радикально переработанными воздействиями сначала византийских, а позже - западных моделей. Конечно, никакая книга не может дать готовые ответы на все возникающие при ее чтении вопросы. Но в данном случае четко определены направления, по которым возможны дальнейший поиски. Монография уже принесла большую пользу всем, кому дорого культурное наследие.

В 1982 г. выходит подготовленный Павлом Николаевичем к печати альбом-каталог "*Рисунки Киево-Лаврской иконописной мастерской*". Он посвящен рисункам, создаваемым в мастерской в 1728-1760 гг., а также ее ученикам и наставникам. В него вошли так называемые "*кужбушки*", среди которых - графическое воспроизведение икон, гравюр, эскизы иконописных композиций, деревянной резьбы, ювелирных изделий. Иногда опознаются конкретные образцы. В целом зафиксирован широкий иконографический репертуар работ, выходивших из стен мастерской, о деятельности которой еще многое предстоит узнать.

В 1983 г. напечатана книга П.Н.Жолтовского "*Художественная жизнь на Украине в XVI-XVIII вв.*", состоящая из различных тематических разделов и обширного словаря художников, работавших на Украине в XVI-XVIII вв. Автор, в частности, рассматривает эстетические проблемы изобразительного искусства XVI-XVIII вв. и символико-аллегорическую образность, место художников в обществе, корпоративную и профессиональную жизнь мастеров, художественное образование, галереи и собрания живописи, рисунки художников-любителей. Это было последнее прижизненное издание. Монография "*Монументальная живопись на Украине в XVII-XVIII вв.*" вышла уже в 1988 г., после смерти ее автора, последовавшей в Москве 30 августа 1986 г. За неделю до своей смерти, находясь в Калуге, Павел Николаевич говорил: "*Жизнь моя подходит к концу, может быть, от силы, два-три года еще проживу. На большее не рассчитываю*". Но, увы, слишком смелым оказался и этот умеренный оптимизм!

Среди бумаг П.Н.Жолтовского оказалась краткая заметка, озаглавленная "*Из прожитого*", написанная в 1974 г., думается, наиболее определенно характеризующая настроения ученого: "*Семдесят первый год жизни! Для человека срок немалый. Что же я увидел на этом долгом пути, что пережил, передумал, что уразумел, а что прошло мимо, бесследно, неосознанно? Что отобрала и сохранила память, что легло на сердце и сберегло в нем, что и как прошло сквозь тепло и холод темных и таинственных лабиринтов души?*

Как и где жил, как устраивался, боролся, как наступал и дерзал, как укрывался, изворачивался, какие беды терпел и какие радости ощущал и что могу сказать на закате жизни, как оценю результаты своего жизненного пути?...

Что получил я от людей, что дал им? За что ответственен, а за что нет? Какой талант вложил в жизнь и какой зарыл в землю?

Догорает светильник жизни, иссякает его масло. Близок рубеж, за которым великое Ничто или великое Нечто. Заслужил ли у Пуговичника скучный некролог или отправит меня на переплавку без всяких комментариев? В табло воспоминаний, в "Элизиум теней" помещаю только то, что было и есть для меня ценным, незабываемым. Из этого и состоит Umbra vitae, та тень, которая проводит меня туда, где нет света, дающего тень, ни тьмы, из которой тень состоит.

Такова внутренняя цель этих строк. Есть внешняя, материальная цель. Сын трудного и сложного времени, жизни не всегда благосклонной, хочу оставить своим потомкам аннотацию-предание об их предках. Быть может, не только потомков заинтересует это предание, но и тех, кто так же одинаково, как и я, блуждал душою по узким тропинкам жизни, на обочинах, на полях, в лесах - прилегающих к торным дорогам жизни.

Я верю в то, что жизнь не "дар напрасный, дар случайный", и не вопрошаю, зачем она мне дана, но и никак не могу изменить ее только сотворенной мною "продукцией", и даже не той мерой, которой мерили меня мои человеческие окружения.

Umbra vitae - след от каждой человеческой жизни среди родных, близких, окружающих. Закрепленным на письме следам моей жизни должны быть и эти строки. Не так уж важно, какие здесь недостатки. Как был бы я рад, если бы мне достались мемуары или их подобие от моего прадеда: хочется доставить эту возможность своему внуку, еще лучше бы правнукам.

Кто они, какие они? Ничего нельзя себе здесь представить. Но они ведь предсуществуют в будущем, они неустанно в такой же мере, в какой мы, живущие, удаляемся из жизни, приближаются к ней. Будут они люди нового времени, но все же они будут такими же, как мы. Какие бы они ни были, открытия технические, какие ни были изменения социальные, - не создадут они нового неба и новой земли. И их участь будет такова же, как наша.

Для человека, достигшего склона лет, щадимого недугами, Umbra vitae звучит уже как Carmen vitae".

П.Н.Жолтовского как исследователя отличало удивительное разнообразие научных интересов в соединении с почти безграничной любознательностью. Он писал многочисленные, большей частью короткие, но вместе с тем весьма содержательные статьи о мастерах и их произведениях. В том числе об украинской народной картинке и гуцульском художественном металле, о рисунках в канцелярских документах XVI-XVIII вв. и еврейском искусстве на Правобережной Украине. Осталось неизданным неоконченное исследование - книга "*Рисунок на Украине в XVI-XVIII вв.*", которой теперь, вероятно, суждена судьба архивного документа. Неужели кому-то эту работу, уже осуществленную на высоком научном уровне, надо начинать сызнова?

В 1971 г. за работу для шеститомной "*Истории украинского искусства*" был удостоен Государственной премии Украинской ССР, а в 1984 г. - за

цикл работ под общим названием "*Проблемы развития украинской художественной культуры XVI-XVIII вв.*" - премии имени И.Я.Франко Академии наук УССР. Поэтому был похоронен на знаменитом Лычаковском кладбище во Львове. Его имя и сегодня не забыто. Его памяти посвящены ежегодные конференции в Луцке, на родной для него Волыни, искусству и людям которой он отдал столько сил и душевного тепла.

В жизни Павел Николаевич был необычно трудолюбивым, общительным и непритязательным в житейском быту человеком. Никогда не приходилось слышать от него жалоб на занятость и отсутствие свободного времени. Приходишь было к нему, и кажется, что тебя только и ждет. Умел радоваться чужим успехам, всегда готов был придти на помощь, поделиться иллюстрациями, иногда даже извлекая их из альбома. Обычно никуда не спешил, любил повторять: "*Улита едет, когда-то будет*". На вопрос, как движется у него работа, шутливо отвечал: "*Постепенно*", а о сроках выполнения говорил, что надеется сделать "*однажды своевременно или чуть попозже*". Однако не переносил пустой болтовни. Однажды пришлось застать у него в рабочем кабинете какого-то сотрудника музея, что-то сбивчиво доказывавшего, на что П.Н.Жолтовский невозмутимо и лаконично заметил: "*Вы, дорогой, демагог, и тем все сказано*". Выяснилось потом, что речь шла о создании экспозиции, в которой все экспонаты должны были оказаться подчиненными чередованию европейских художественных стилей. Однако подвела орнаментика писанок! В другом случае, выступая по поводу доклада ученого, один расстрига заявил, что "*проблему надо брать шире и глубже*" (речь шла о деревянном зодчестве): тут исследователь уж действительно пришел в ярость от демагогии и наглости невежды. К счастью, это были исключения.

После смерти П.Н.Жолтовского осталось немало неопубликованных работ: здесь и мемуары, и очерки, и наброски задуманных статей. Есть среди этих материалов, например, серия этюдов о старых русских городах, удивительно точно характеризующих их особенности.

Павел Николаевич был православным верующим человеком, способным уважать при этом и чужие убеждения, и поэтому никогда не вступал ни в какие словопрения по религиозным вопросам. И очень скептически смотрел на "*классиков православия*", необразованных и примитивных, выдававших себя за единственных достойных представителей своего вероисповедания. Таких он обычно обходил стороной. Сам, вышедший из духовного сословия, прекрасно знал Священное Писание, и уже после смерти ученого один из многих друзей и коллег имел все основания отметить, что слово Божие всегда было на устах его. Наверное, всем знавшим его памятны точные и своевременные цитаты из Псалтири, которую цитировал особенно охотно и уместно. Это был его ответ на возникающие вопросы. Но его всегда коробило неточное цитирование священных текстов духовными лицами, на что иногда, в частной беседе, мог заметить: "*Так-то, батюшка, так, но и не совсем так, потому что в Священном Писании сказано... Что же, или Священное Писание ошибается, или Вы его в семинарии не очень прилежно учили?*". Сам же Евангелие читал постоянно.

П.Н.Жолтовский. Последнее фото. 1986 г.

Столетний юбилей П.Н.Жолтовского послужил поводом, чтобы вспомнить о многом, но оказалось невозможно сказать обо всем, непосредственно связанном с этой яркой и выдающейся личностью. Специализация, казалось бы, оставляла на обочине современной жизни: на историков церковного искусства до самого последнего времени поглядывали с явной опаской. Пришлось ему жить и работать в слишком трудное время, что понимал прекрасно, но все же шел по однажды избранному им пути и находил радости. Для тех, кто его знал, большой радостью было общение с ним, пусть даже и не постоянное. Когда такие люди уходят из жизни, неизбежная скорбь становится несколько светлее от рефлексов надежды, что на земле остался добрый след, благодарная память. Она порой человека делает легендой. Однако быстротекущее время все расставляет по своим местам, и сегодня уже с полной уверенностью может быть названо имя львовского ученого вместе с иными, сделавшими для нас духовное наследие далекого прошлого понятнее и ближе...

И вот прошло уже двадцать лет, как нет с нами Павла Николаевича. За несколько дней до смерти, в августе 1986 г., он гостил у нас в Калуге. В последний день пребывания вернулся с воскресного богослужения в церкви Георгия очень утомленным, как никогда, так что пришлось предложить

отдохнуть. Засыпал и вскоре просыпался, и так в течение половины дня. Смотрел на все, что в комнате, с каким-то особенным вниманием, и лишь потом мы поняли, осознали: прощался, скорее подсознательно, интуитивно. Уезжая, просил взять несъеденное во время путешествия сало, сказав, что оно хорошо посолено.

Действительно, такого вкусного сала мы не видели никогда. Но не успели его съесть, как была получена телеграмма из Львова с сообщением о смерти П.Н.Жолтовского. Когда я собирался на похороны, подошел весь в слезах пораженный известием двенадцатилетний сын и попросил положить от его имени хотя бы самый маленький цветочек. Павла Николаевича в нашей семье все очень любили, и его приезды были настоящим праздником. Грустные были похороны. Боль утраты усиливалась от сознания, что ученый ушел из жизни, не успев сказать еще о многом, о чем знал намного больше, чем мы, ныне живущие.

Исследования, которые не были завершены ученым при жизни, так и остались в рукописях. Заверения о том, что будет сделано все, чтобы их подготовить к печати, повисли в воздухе. Немного найдется охотников тратить время на чужие работы! Больше повезло страницам воспоминаний, которые публикуются в раздельном виде на страницах журналов и сборников. Может быть, в будущем все же увидят свет и почти приготовленное к печати исследование о рисунках, и отобранные образцы резцовой гравюры: ведь явно нет смысла начинать работу по этим темам иным исследователям буквально с нуля, и вряд ли справедливо использовать уже сделанное как сырье для своих собственных изысканий.

Уважение к научному наследию ученых предшествующих поколений - наш долг чести. Бумагу и время для того, разумеется, можно найти. Ученые такого масштаба, как П.Н.Жолтовский, рождаются редко. Трудная судьба ожидала его поколение, но исследователь все же смог реализовать свои знания, хотя явно и не в том объеме, на который мог рассчитывать при иных условиях. Низкий поклон Павлу Николаевичу за все, что им сделано. Он в истории украинской культуры сказал свое слово, и об этом помним сегодня мы - его младшие современники.

PUTSKO V.G.

Art Historian Pavel Nikolayevich Zholtovskiy

On the basis of unpublished memoirs there are viewed biography and scientific work of Ukrainian art historian P.M.Zholtovsky.

Отримано 15.08.2006.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ДЕГТЯРЬОВ С.І.

АРХІВНІ ФОНДИ ПОВІТОВИХ СУДІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (кількісна характеристика)*

Автор робить спробу за різними параметрами визначити кількісні характеристики архівних матеріалів з фондів повітових судів Лівобережної України, що зберігаються в архівосховищах Києва, Полтави, Сум, Харкова, Чернігова та Брянська (Росія).

Останнім часом історична наука збагатилася комплексами джерел, що досі не використовувалися у дослідженнях істориків. Цей процес стимулює науковців до створення робіт на нові, недосліджені ще теми (або такі, що розглядалися однобоко, через призму радянської ідеології). З'являються праці українських вчених, присвячені історії різних верств населення, зокрема дворян та козацької старшини; досліджується історія різноманітних державних і релігійних структур, таких як жандармсько-поліцейські, судові, адміністративні, церковні установи тощо[1]. Стали доступними наукові праці істориків з числа представників вітчизняної діаспори, перекладаються і видаються дослідження зарубіжних істориків[2].

Це зумовлює необхідність джерелознавчого аналізу нових фактів і матеріалів, що вводяться до наукового обігу. У зв'язку з цим великого науково-практичного значення набуває детальне дослідження матеріалів судових органів в Україні періоду Російської імперії, зокрема документів повітових судів, які комплексно ще не були введені до наукового обігу.

З цією метою нами були досліджені архівні фонди повітових та повітових земських судів, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м.Київ (далі - ЦДІАУК) та державних архівах Брянської (Російська Федерація) (далі - ДАБО)[3], Полтавської (далі - ДАПО), Сумської (далі - ДАСО), Харківської (далі - ДАХО) та Чернігівської (далі - ДАЧО) областей.

Під час цієї роботи були виявлені різноманітні за характером і змістом документи цих установ. Матеріали повітових судів, що діяли на території Лівобережної України, містять важливу інформацію для вивчення окремих аспектів: соціально-економічної та суспільно-політичної історії, генеалогічних та краєзнавчих досліджень тощо[4].

Повітові суди були запроваджені згідно з "*Учреждением о губерниях*" (1775 р.), а скасовувалися судовою реформою 1864 р. З приходом до влади Павла I на землях колишньої Гетьманщини була зроблена спроба відновити елементи автономії, які були скасовані Катериною II. У цей час повітові суди отримали назву повітових земських. На функціях цих установ це не відбилося, а назва "*повітовий суд*" була відновлена у 1831 р.[5]

Дегтярьов Сергій Іванович - старший науковий співробітник Сумського державного університету.

*Роботу виконано в рамках держбюджетної теми №108.01.03.06-08 - "Історичні етапи заселення і формування державних структур на території Північно-Східної України (з давніх часів до кінця 18 ст.)".

Повітові суди були становими судовими органами першої інстанції (з виборними з-поміж дворян повіту суддею та засідателями). На них покладалося вирішення справ місцевого (повітового) дворянства[6]. Розглядаючи справи дворянського, а згодом і деяких інших станів, повітові суди накопичували у своїх архівах велику кількість документів, що містять важливу інформацію про різні верстви населення та окремих їхніх представників, відносини між ними, умови життя, події, що відбувалися наприкінці XVIII - 60-х роках XIX ст. тощо. Повітові суди виконували також низку адміністративних та нотаріальних функцій.

У вищеназваних архівосховищах у фондах повітових судів донині збереглося близько 18,2 тис. справ.

* * *

Під час роботи з даним джерелом було приділено увагу стану збереженості документів. Він не однаковий. Частина справ дійшла до нас добре збереженою, про що свідчить цілісність і закінченість справ за змістом, їх велика кількість по конкретних судах, добра збереженість паперу, чіткий текст. Інша частина збереглася значно гірше (справи часто розшиті, в них збереглися не всі аркуші, папір часто заплісняві і ламкий, чорнила місцями стерті або розмиті, затухаючий текст).

Матеріали повітових судів з фондів ЦДІАУК виявити було найважче. Це пов'язано з тим, що тут зберігаються 33 фонди повітових земських судів. З них лише у 13-ти містяться справи досліджуваних нами установ: Борзнянський (Ф.1509), Гадяцький (Ф.1704), Городницький (Ф.1505), Кобеляцький (Ф.12), Конотопський (Ф.1702), Кременчуцький (Ф.1294), Мглинський (Ф.1729), Новгород-Сіверський (Ф.1731), Новозибківський (Ф.1730), Пирятинський (Ф.1732), Суразький (Ф.1734), Хорольський (Ф.1735) повітові суди. Матеріали 15-ти фондів охоплюють період з 1763 до 1781 рр. А у 5-ти фондах повітових земських судів (Зіньківський - Ф.1727, Полтавський - Ф.1697, Прилуцький - Ф.1701, Сосницький - Ф.1503, Чернігівський - Ф.47) - змішані справи 1763-1781 та 1797-1823 рр.

Кількість справ повітових земських судів періоду 1797-1823 рр. у фондах цих установ, що зберігаються у ЦДІАУК незначна (менше 40). Це пояснюється також переміщенням архівних справ з них до інших фондів чи архівосховищ. Наприклад, у фонді Гадяцького повітового земського суду (Ф.1704) у 60-80-х роках XX ст. зберігалися 52 од.зб., які хронологічно охоплювали 1766-1799 рр. Нині у цьому фонді залишилася одна справа, датована 1811 р. (справа навіть не вписується у колишні хронологічні межі фонду, тому можна припустити, що склад фонду змінився на 100%)[7].

У фондах ДАСО матеріали Роменського повітового суду представлені лише однією справою за 1788 р. (Ф.1170); Глинського - двома за 1789 та 1796 рр. (Ф.713). Невелика кількість справ (всього 44) збереглася від Недригайлівського повітового суду (Ф.708). Усі вони датовані кінцем XVIII ст. (1780-1797 рр.). Майже такою ж кількістю справ (всього 40) представлені матеріали Білопільського повітового суду (Ф.704).

Краще збереглися матеріали повітових судів Миропільського (Ф.706) - 118, Лебединського (Ф.763) - 139, Сумського (Ф.747) - 392, Глухівського (Ф.630) - 210, Кролевецького (Ф.596) - 323 од.зб.

Великою кількістю документів представлені матеріали Конотопського (Ф.582) та Охтирського (Ф.746) повітових судів - 903 та 854 од.зб. відповідно.

Матеріали досліджуваних установ, представлені в ДАЧО, збереглися гірше, хоча загальна їх кількість значно більша, ніж в ДАСО. Так, від Березнянського повітового суду (Ф.479) до нас дійшли 3 справи, Козелецького (Ф.380) - 45, Новгород-Сіверського (Ф.557) - 21, Остерського (Ф.575) - 35, Сосницького (Ф.456) - 15. Краще збереглися матеріали Борзнянського повітового суду (Ф.405) - 204 справи, Городнянського (Ф.433) - 169, Ніжинського (Ф.352) - 132, Чернігівського (Ф.245) - 336. Найбільша кількість справ залишилася від Прилуцького повітового суду (Ф.622) - 5106.

Щодо ДАХО, то тут документація повітових судів у цілому представлена найкраще порівняно з іншими архівами. Загальна кількість справ тут дещо менша, ніж в ДАЧО (5860 од.зб.). В ДАХО ці матеріали представлені по дев'яти повітах, а в ДАЧО - по десяти, і кількість справ по кожному окремому суду в ДАХО значно більша, ніж в ДАЧО (виключенням є лише Прилуцький повітовий суд Чернігівської губернії, від якого збереглося 5106 справ). Найменша кількість матеріалів тут збереглася від Старобільського (Ф.290) та Золочівського (Ф.1016) повітових судів Харківщини - 70 і 114 справ відповідно.

Дещо краще збереглися фонди Харківського суду (Ф.292) - 304 од.зб. Найкраще збережені матеріали повітових судів Богодухівського (Ф.282) - 1268, Валківського (Ф.284) - 732, Волчанського (Ф.285) - 504, Зміївського (Ф.286) - 675, Ізюмського (Ф.287) - 1622 та Куп'янського (Ф.288) - 571 од.зб.

Найгірша по Лівобережній Україні збереженість даного джерела в ДАПО. Загалом у цьому архіві зберігається більше 30 справ повітових судів Лівобережної України, які розміщені у дев'яти фондах: Гадяцький повітовий суд (Ф.13) - 1, Зіньківський повітовий земський (Ф.16) - 2, Городиський повітовий (Ф.567) - 2, Хорольський повітовий (Ф.569) - 3, Лохвицький повітовий земський (Ф.575) - 1, Кременчуцький повітовий (Ф.794) - 1, Полтавський повітовий (Ф.798) - 1, Лохвицький повітовий (Ф.857) - 1, Пирятинський повітовий (Ф.1005) - 12, Лубенський повітовий (Ф.1033) - 5, Миргородський повітовий (Ф.1034) - 8 од.зб.

Причини такого стану речей цілком об'єктивні і поважні. У 1943 р. під час відступу фашистами були знищені майже всі архіви Полтавщини. В тому числі було зруйновано обласний архів разом з усіма документами, які не були евакуйовані. Тільки в цьому архіві було знищено 2689 архівних фондів (1572795 справ), не враховуючи великої кількості неописаних документів. Усі ці документи охоплювали період історії з 1648 до 1940 рр.[8] Матеріали повітових судів Полтавщини, ймовірно, були знищені разом з іншими архівними документами.

Фонди повітових судів території колишньої Гетьманщини ДАБО незначні за кількістю. Так, у фонді Мглинського повітового земського суду (Ф.98) збереглося 78, Стародубського (Ф.254) - 287, Новозибківського (Ф.167) - 13, Мглинського повітового (Ф.94) - 45, Суразького (Ф.110) - 114, Стародубського (Ф.135) - 22, Новозибківського (Ф.160) - 156 та Погарського (Ф.145) - 1 од.зб.

* * *

Матеріали повітових судів можна умовно поділити на такі основні категорії:

1. Документи державних установ, у тому числі і внутрішня документація самих повітових судів. До числа цих матеріалів ми відносимо різноманітні укази вищих установ та рапорти і повідомлення нижчих; листування повітових судів з іншими установами; книги, куди записувалися акти купівлі-продажу, дарування, приходу-розходу коштів, повідомлення; журнали засідань суду; формулярні списки та заяви чиновників суду (далі - *внутрішні* документи чи матеріали).

2. *Цивільні* справи про спадкування; купівлю-продаж чи дарування майна; суперечки за маєтки чи земельні ділянки; борги та штрафи; призначення опікунів над майном та дітьми померлих дворян; з'ясування належності до того чи іншого стану; порушення статутів продажу; посадові порушення і т.п. До цієї ж категорії відносимо ті архівні справи, де документально зафіксовані нотаріальні дії повітових судів (затвердження т.зв. "*купчих*" документів, спадщини тощо).

3. *Кримінальні* справи, пов'язані з вбивствами, розбоєм, крадіжками, втечами селян від своїх власників, народженням (і часто при цьому вбивством) незаконних дітей, підробкою грошей, документів і мір, самогубствами, бунтами чи підбурюваннями до них, корчемством і т.п.

Усі три категорії архівних справ представлені досить широко. Поділ на такі категорії був зумовлений змістом архівних справ. Найгірше всі три категорії справ представлені матеріалами повітових судів, що зберігаються у ДАБО, ДАПО і ЦДІАУК. Першу категорію матеріалів у фондах ДАБО містять близько 100 справ, другу - близько 370, а третю - дещо менше 300. Інші два названих архіви нараховують надто незначну кількість справ повітових судів в цілому, і оперувати такими цифрами уявляється некоректним. Наприклад, у ДАПО їх загальна кількість - близько 40 (саме з цієї причини ми не в усіх випадках наводимо кількість матеріалів повітових судів тієї чи іншої групи, що зберігаються у ДАПО та ЦДІАУК).

Понад 4 тис. архівних справ з фондів повітових судів відносяться до категорії внутрішніх документів. Найбільше таких матеріалів зберігається у держархіві Чернігівської області (понад 1,6 тис. од.зб.). Не набагато менше їх зберігається і у держархіві Харківської області (понад 1,4 тис. од.зб.). Матеріали цієї категорії можна поділяти на різні групи залежно від ознак, що їм притаманні.

З-поміж архівних справ цієї категорії особливу увагу привертають ті, де містяться формулярні списки чиновників і службовців повітових судів. Такі матеріали є цінним джерелом до вивчення історії розвитку чиновницького апарату Російської імперії, зокрема на лівобережних українських землях, а також під час генеалогічних досліджень. Концентровано формулярні списки містяться у 71 архівній справі повітових судів (ДАБО - 3, ДАСО - 10, ДАХО - 3, ДАЧО - 55). Епізодично такі списки зустрічаються в архівних справах, де містяться укази, рапорти, циркуляри, що надходили до даних установ.

Діяльність багатьох державних установ кінця XVIII-XIX ст. знаходила своє відображення у журналах їх засідань. Не були винятком і повітові суди. Журнал засідань установи для офіційного діловиробництва Російської імперії досліджуваного періоду був основною формою фіксації обговорення і вирішення тих чи інших питань. З-поміж повітових установ дореформеного періоду саме журнали таких судових органів, як земські або повітові суди, викликають найбільший інтерес. В архівних фондах повітових судів відклалася значна кількість таких журналів - 1168 од.зб., з яких у ДАБО - 21, ДАСО - 345, ДАХО - 373, ДАЧО - 429.

Кожна цивільна чи кримінальна справа, що була у провадженні повітового суду, обов'язково містила виписки з журналів засідань стосовно даного питання.

Коло питань, що вирішувалися повітовими судами, їхні повноваження, внутрішній розпорядок, склад досить детально висвітлювали також у т.зв. "*книгах записів*" цих установ. До таких "*книг*" заносилися факти укладання різноманітних угод (купівлі-продажу, даріння тощо), фіксувалися витрати коштів чи їх надходження до повітових судів і т.п. Такі матеріали в архівах представлені 1791 од.зб. (ДАБО - 38, ДАСО - 412, ДАХО - 833, ДАЧО - 508).

* * *

До категорії цивільних справ відноситься більшість архівних матеріалів - понад 8 тис. Найбільше цивільних справ повітових судів збереглося у ДАХО (близько 3,2 тис. од.зб.). Велика кількість таких матеріалів збереглася і в ДАСО та ДАЧО (2,1 тис. та понад 2,4 тис. од.зб. відповідно). З їх числа також можна виокремити різні групи матеріалів.

Матеріали повітових судів Лівобережної України детально відображають різноманітні відносини між представниками різних верств населення, особливо дворянства. Велику частку, зокрема, становлять справи майнового характеру.

Серед них, наприклад, спадкові. Кількість справ повітових судів, присвячених спадкуванню чи розподілу спадкового майна, досить велика. У ДАСО зберігається близько 700 справ, присвячених регулюванню спадкових відносин. У фондах ДАЧО - близько 470. Трохи менша кількість спадково-майнових справ повітових судів зберігається і у фондах ДАХО - близько 400. В ДАБО - близько 90 справ. Найменше справ цієї категорії зберігається у ДАПО - 2. Таким чином, загальна кількість спадкових справ, що збереглися донині, становить понад 1,6 тис. од.зб.

Близькими до спадкових були справи опікунські. У фондах повітових судів їх відклалося відносно небагато - 71 од.зб. (ДАБО - 20, ДАСО - 16, ДАХО - 12, ДАЧО - 23). У таких справах розглядалися питання призначення опікуна над дітьми чи майном померлого дворянина, інколи - скарги на опікуна з боку родичів померлого (як правило, якщо вони розраховували отримати частку майна) або селян, які були приписані до опікуваних маєтків (при жорстокому поводженні з ними).

Розглядалися повітовими судами також справи стосовно питань володіння закладами і підприємствами та ведення торгівлі (мається на увазі постійна торгівля з метою отримання прибутків, а не разовий продаж майна). До таких закладів і підприємств відносяться млини, шинки, горілчані, цукрові, цегляні заводи тощо. Щодо торгівлі, то повітові суди частіше розглядали

справи стосовно продажу горілчаних напоїв, що було монополією держави. У фондах повітових судів відклалася незначна кількість справ такого характеру - лише 127 (ДАБО - 1, ДАСО - 24, ДАХО - 56, ДАЧО - 46).

Близько 100 од.зб. з фондів повітових судів присвячені розмежуванню земельних наділів (ДАСО - 26, ДАХО - 67, ДАЧО - 8). Справ, пов'язаних з суперечками навколо земельних володінь - понад 1,1 тис. Найбільшою є кількість справ повітових судів про суперечки щодо володіння маєтками - близько 2 тис. Понад 1,3 тис. справ повітових судів присвячені купівлі, продажу, оренді чи дарінню різного майна, худоби, земель, маєтків.

Серед цивільних справ досліджуваних установ помітне місце посідають ті, що присвячені боргам. Джерелом боргів могли служити несплата коштів за оренду майна (як правило, землі), неповернення (або несвоєчасне повернення) позичених коштів, несплата грошей за т.зв. "*винный откуп*" (право виготовляти і продавати певну кількість горілчаних напоїв, яке держава могла надавати приватним особам за окрему плату) тощо. Ситуації, коли боргові суперечки вирішувалися судом, були дуже розповсюдженим явищем. Про це свідчить досить велика кількість таких справ в архівних фондах повітових судів - 762 од.зб. (ДАБО - 26, ДАСО - 91, ДАХО - 213, ДАЧО - 432).

В окрему групу з числа цивільних справ можна виділити справи про штрафи та стягнення. Вони, як правило, невеликі за обсягом і містять документи, пов'язані з покаранням у вигляді штрафу на користь держави чи погашенням збитків, нанесених приватним особам. Про це свідчать навіть назви справ, де акцентується увага не на скоєному правопорушенні, а на конкретному виді покарання, призначеному повітовим судом. Таких справ було виявлено 276 (ДАБО - 9, ДАПО - 1, ДАСО - 120, ДАХО - 103, ДАЧО - 43).

* * *

До категорії кримінальних матеріалів відносяться понад 6 тис. архівних справ. Найбільше кримінальних справ збереглося у ДАЧО (понад 2,8 тис. од.зб.). У ДАСО і ДАХО таких справ нараховується 1,2 тис. та понад 1,8 тис. відповідно. З-поміж матеріалів цієї категорії нами також було виділено низку окремих груп справ.

Якщо до числа кримінальних справ майнового характеру відносити лише ті, де йдеться про завдання матеріальних збитків, а саме - незаконні вирубки дерев, покоси, знищення межових знаків і т.п. (не враховуючи справи, пов'язані з крадіжками і пограбуваннями). Їхня кількість становить 392 од.зб. (ДАБО - 27, ДАСО - 97, ДАХО - 125, ДАЧО - 143).

Якщо включити сюди справи про пограбування, крадіжки, підпали, то загальна кількість справ буде становити 2866 од.зб. (ДАБО - 118, ДАСО - 576, ДАХО - 699, ДАЧО - 1473).

До кримінальних злочинів економічного характеру відносилося т.зв. корчемство, тобто не санкціоновані державою виготовлення і продаж горілчаних напоїв (це була монополія держави). Архівосховища містять 48 таких справ (ДАБО - 2, ДАСО - 23, ДАХО - 22, ДАЧО - 1).

Найбільшу частку серед кримінальних справ займають згадані документи про грабежі та крадіжки майна і грошей - 1837 (ДАБО - 69, ДАСО - 365, ДАХО - 521, ДАЧО - 882); розбійні напади та вбивства (ці злочини нами об'єднані в одну категорію, тому що, як правило, були невід'ємними

складовими одне одного) - 802 (ДАБО - 66, ДАСО - 163, ДАХО - 203, ДАЧО - 370); підпали майна та маєтків - 637 (ДАБО - 22, ДАСО - 114, ДАХО - 53, ДАЧО - 448) та втечі селян від своїх господарів і переховування таких втікачів - 590 од.зб. (ДАБО - 18, ДАСО - 107, ДАХО - 388, ДАЧО - 77).

Близькими до останньої групи кримінальних справ є справи про заарештованих бродяг та безпаспортних селян. Хоча ми виділяємо їх в окрему групу, велика їх частина врешті-решт присвячувалася селянам, які втекли від свого власника чи уникали рекрутського набору, але причиною їхнього арешту стали відсутність документів чи підозріла поведінка (факт їхньої втечі розкривався пізніше у ході розслідування). Таких справ у фондах повітових судів відклалося 312 (ДАБО - 23, ДАСО - 61, ДАХО - 89, ДАЧО - 139).

Представники непривілейованих станів мали досить обмежене коло соціальних прав і були недостатньо захищені від проявів свавілля представників вищих соціальних груп. Як наслідок, саме серед них у більшості випадків мали місце такі явища, як незаконнонароджені діти. І саме представники цих верств в основному були фігурантами (як виконавцями, так і постраждалими) у справах про статеві злочини.

Народження дітей поза шлюбом переслідувалося законом і розцінювалося як злочин. До того ж це явище здебільшого супроводжувалося вбивством дитини, щоб уникнути відповідальності перед законом, або ж таких дітей таємно підкидали іншим людям. Серед матеріалів повітових судів таких справ - 167 (ДАБО - 6, ДАСО - 41, ДАХО - 42, ДАЧО - 78).

Справ про статеві злочини серед матеріалів повітових судів було виявлено 99 (ДАБО - 6, ДАСО - 15, ДАХО - 44, ДАЧО - 34).

130 справ даних установ присвячені таким злочинам, як фальшування грошей (монет і асигнацій), документів і мір (ДАБО - 9, ДАСО - 26, ДАХО - 37, ДАЧО - 58). Причому більша їх частина (78 справ) присвячена саме фальшуванню документів і мірил (ваги, об'єму і т.п.).

Майже така сама кількість справ присвячена проявам непокори: підбурюванням до бунтів, бунтам, непокорі представникам влади - 121 од.зб. (ДАБО - 5, ДАСО - 28, ДАХО - 51, ДАЧО - 37). Безпосередньо виступам селян проти своїх власників чи управителів поміщицькими маєтками присвячено дуже мало матеріалів (менше 20 справ). Більшість документів висвітлюють факти непокори державним службовцям судових і поліцейських органів.

Значна частина кримінальних справ, що знаходилися у виробництві повітових судів, присвячена нанесенню образ і побоїв. Ці справи дуже важко розрізнити. Це пояснюється специфічною юридичною термінологією того періоду. Справа у тому, що однозначно можна охарактеризувати справи про побої - це нанесення тілесних ушкоджень. Що ж стосується образ, то без детального ознайомлення зі справою не можна сказати, про що вона. Образа у тогочасній термінології називалася "*обида*" (рос.). Це могла бути образа як нанесена словами, так і т.зв. "*обида боем*", тобто згадані вище побої.

Оперуючи виключно термінами, використаними у назвах справ, але не вникаючи у їхній зміст, можна визначити кількість матеріалів про побої (898 од.зб.) та образи-"*обиды*" (721 од.зб.). Але такий поділ був би некоректним, тому що не дає об'єктивної інформації про зміст справ і насправді не розрізняє їх. Тому вважаємо правильним наводити сумарну

кількість таких матеріалів - 1619 од.зб. (ДАБО - 48, ДАПО - 3, ДАСО - 210, ДАХО - 425, ДАЧО - 933). Дуже близькими до наведених кримінальних справ є справи про погрози і замахи. Вони також відносилися до кримінальних (навіть якщо мова йшла лише про усну погрозу). Матеріалів такого характеру було виявлено в архівосховищах 48 (ДАБО - 1, ДАСО - 9, ДАХО - 13, ДАЧО - 25).

Окремо виділяємо найменшу за кількістю групу матеріалів, яку складають апеляційні справи. Вони надходили від осіб, незадоволених рішеннями судів (як по кримінальних, так і по цивільних справах), що вважалися нижчими інстанціями відносно повітових судів. У фондових описах назви таких справ, як правило, складені за наступним шаблоном - "*Дело о недовольстве решением по делу…*" (далі називалися основні фігуранти у справі та її суть). Було виявлено лише 21 матеріал такого характеру (ДАСО - 6, ДАХО - 11, ДАЧО - 4).

* * *

Фігурантами у справах повітових судів виступали представники різних соціальних груп: дворяни, селяни, купці, міщани та інш. Представники дворянства розглядаються у понад 6,5 тис. справ повітових судів (до цієї категорії, окрім дворян, включаємо представників чиновництва, частина яких не була дворянами). Зокрема, у ДАБО - 356, ДАПО - 19, ДАСО - 1509, ДАХО - 3064, ДАЧО - 1663 од.зб.

Найбільша після дворян кількість справ стосується селян - близько 4,4 тис. Причому поміщицькі селяни тут фігурують більш ніж у 2 рази частіше, ніж державні. Щоправда, у документах повітових судів проходять представники козацького стану (понад 1,5 тис. справ). Якщо взяти до уваги той факт, що рядове козацтво було переведене до числа державних селян Катериною II, то справи про них можна об'єднати. У такому випадку справ, де фігурували державні селяни, ставало навіть більше, ніж тих, де йшлося про поміщицьких.

Враховуючи цей фактор, наведемо окремо по архівах кількість справ, де фігурують селяни і козаки без поділу перших на поміщицьких і державних. У ДАБО - 175 та 116, ДАПО - 17 та 7, ДАСО - 886 та 265, ДАХО - 1498 та 93 і ДАЧО - 1774 та 1161 од.зб. відповідно.

Дещо менше у провадженні повітових судів було справ щодо представників таких станів, як міщани і купці (730 та 261 справ відповідно). Причому слід відмітити, що справи про купців та міщан датовані в основному XIX ст. Так, у ДАБО - 52 та 30, ДАПО - 1 та 0, ДАСО - 102 та 31, ДАХО - 48 та 63, ДАЧО - 529 та 137 справ, присвячених відповідно представникам міщанства і купецтва.

Найменше представлено у справах повітових судів однодворців - 128 справ, з яких у ДАСО - 38, ДАХО - 90 од.зб. Така незначна кількість пов'язана з тим, що на українських землях однодворці з'явилися як переселенці лише у 5-ти губерніях: Харківській, Полтавській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській. Самі ж вони були окремою внутрішньостановою групою державних селян у царській Росії, що складалася з нащадків дрібних російських служивих людей, які в кінці XVI-XVII ст. несли дозорну і сторожову службу на південних і південно-східних кордонах Московської держави. Після організації на початку XVIII ст. регулярної армії з них утворили

особливу групу державних селян, які володіли жалуваними або придбаними у приватну власність землями, платили подушну подать і мали більшу свободу в розпорядженні своїми земельними ділянками[9].

У 325 справах з фондів повітових судів фігурують священики (ДАБО - 25, ДАПО - 2, ДАСО - 62, ДАХО - 76, ДАЧО - 160). До уваги були взяті лише ті справи, де священики виступали як одні з основних фігурантів[10].

Таким чином, було виявлено, близько 5,2 тис. справ повітових судів, де фігурують представники непривілейованих верств населення (ДАБО - 254, ДАПО - 32, ДАСО - 1047, ДАХО - 1579, ДАЧО - 2302). Слід зазначити, що такий поділ на групи і визначення кількості справ є досить умовними. В одній справі основними фігурантами могли паралельно виступати представники привілейованих станів, селяни, міщани, однодворці, купці і священики (останні дві групи ми не відносимо ні до привілейованих верств населення, ні до нижчих).

Справи, присвячені представникам тих чи інших соціальних категорій можна також поділяти на різні групи. Наприклад, з некримінальних матеріалів повітових судів, що стосуються представників непривілейованих соціальних груп, можна виділити окремо справи про рекрутські набори. Їхня кількість досить незначна - 47 (ДАБО - 3, ДАСО - 14, ДАХО - 14, ДАЧО - 16).

Приблизно стільки ж справ присвячено кріпосним селянам (поміщицьким і державним), які намагалися добитися звільнення від кріпосної залежності, доводячи у різний спосіб або своє відповідне походження, або незаконність закріпачення. До цієї групи увійшли 43 од.зб. (ДАСО - 10, ДАХО - 13, ДАЧО - 20).

Щодо представників привілейованих станів, зокрема дворянства, то з ними тісно пов'язані справи про скоєння посадових злочинів чи порушень (перевищення меж службових повноважень, ухилення від служби, халатність тощо). Вони стосуються представників чиновницького апарату - вихідців, як правило, з дворянського стану. Таких справ у досліджених фондах було виявлено 131 (ДАБО - 7, ДАСО - 24, ДАХО - 93, ДАЧО - 7).

Таким чином, кількісну характеристику матеріалів повітових судів Лівобережної України, що збереглися у фондах низки архівних установ України і частково Росії, можна давати за різними параметрами: за станом збереження, юридичною тематикою, соціальною приналежністю фігурантів у тих чи інших справах тощо. Такий аналіз дозволяє конкретніше визначити напрямки історичної і юридичної наук, де можна використовувати матеріали цих установ в якості джерела. Це, у свою чергу, стимулюватиме дослідників активніше залучати документацію повітових судів до наукового обігу, збагачуючи таким чином джерельну базу своїх досліджень.

---

[1] *Щербак М.Г., Щербак Н.О.* Звіти губернаторів як джерело вивчення історії України // Вісник Київського університету. - 1991. - №3. - С.36-40; *Ярмыш О.Н.* Наблюдать неотступно… Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX - начале XX веков. - К., 1992. - 188 с.; *Щербак М.Г.* Матеріали жандармсько-поліцейських та судових органів царизму як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (кінець XIX ст. - 1917 р.): Автореф. дис. ... докт. істор. наук. - К., 1993. - 43 с.; *Гамбург Л.С.* Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Харків, 2000. - 19 с.; *Талдикін О.В.* Адміністративно-поліцейський апарат царизму в Україні у XVII - першій половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. - Харків, 2000. - 19 с.; *Бартків В.П.* Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861

р. в Україні (історико-правове дослідження): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. - Харків, 2002. - 19 с.; *Городницька Л.В.* Суд і судочинство на Буковині (остання чверть XVIII - початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. - Чернівці, 2002. - 19 с.; *Легун Ю.В.* Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. Монографія. - Вінниця: О.Власюк, 2005. - 516 с.; *Володько В.В.* Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті - перша половина 90-х рр. XVIII ст.): соціо-професійний портрет: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. - К., 2007. - 23 с. та інш.

[2]*Падох Я.* Суди і судовий процес старої України: Нарис історії. - Нью-Йорк та ін., 1990. - 128 с.; *Мацузато К.* Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность // Український гуманітарний огляд. - 2002. - №7. - С.69-82; *Уортман Р.С.* Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. - М.: Новое литературное обозрение, 2004. - 520 с.; *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654. - Київ-Львів, 2005. - 132 с. та інш.

[3]Державний архів Брянської області містить значну кількість різноманітних матеріалів приватних осіб і установ з території Гетьманщини, яка відносилася до складу Лівобережної України. У результаті адміністративних перетворень першої половини XX ст. частина земель колишньої Гетьманщини, а пізніше - Чернігівської губернії, опинилася у складі сучасної Брянської області. Як наслідок, документація, що стосувалася цих територій, була передана до фондів Брянського держархіву.

[4]Див.: *Дегтярьов С.І.* Матеріали повітових судів як джерело до генеалогічних досліджень // Сумська старовина. - №XX. - 2006. - С.68-86; *Він же.* Спадково-майнові справи повітових судів Лівобережної України кінця XVIII - першої половини XIX ст. як історичне джерело // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. - Рівне: РДГУ, 2006. - Вип.10. - С.216-221 та інш.

[5]Повітові земські суди були запроваджені універсалом гетьмана К.Розумовського від 19 листопада 1763 р. Пізніше повітові суди перебрали на себе їхні функції. Функції новостворених судів були набагато ширшими, ніж у повітових земських, тому що одночасно до повітових судів перейшли функції підкоморських судів, а також до їх компетенції були включені межові, кримінальні та інші справи. Указом Павла I від 30 листопада 1796 р. на землях колишньої Гетьманщини повітові земські суди були відновлені і, перебравши на себе всі функції повітових судів, проіснували до 1831 р. Таким чином, повітові земські суди у 1796 р. отримали повний обсяг повноважень повітових судів. Фактично була лише змінена назва "*повітовий суд*" на "*повітовий земський суд*". Як наслідок, повітовий земський суд періоду 1763-1782 рр. і повітовий земський суд періоду 1796-1831 рр. - це різні установи з аналогічними назвами. В той же час, повітовий суд періоду 1782-1796 рр. та 1831-1864 рр. і повітовий земський суд періоду 1796-1831 рр. є однією й тією ж установою, що з часом лише змінювала назву. Див.: *Дегтярьов С.І.* Повітові суди як елемент судової системи Російської імперії кінця XVIII - першої половини XIX ст. // Сумський історико-архівний журнал. - №II-III. - 2007. - С.189.

[6]*Ерошкин Н.П.* История государственных учреждений дореволюционной России. - М.: Изд-во "Высшая школа", 1968. - С.134; Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. - Т.5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. - М., 1987. - С.179.

[7]Центральний державний історичний архів України у м.Київ. - Ф.1704. - Оп.1. - Спр.1. - 17 арк.

[8]Государственный архив Полтавской области. Путеводитель. - К., 1982. - С.3-4.

[9]*Чехович В.А.* Однодворці // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: *Ю.С.Шемшученко* (голова редкол.) та ін. - Т.4. Н-П. - К.: Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М.П.Бажана. - С.244-245.

[10]Священики фігурували у багатьох кримінальних справах, але їхня функція полягала лише в проведенні щодо підозрюваних у скоєнні злочину т.зв. "*священнического увещевания*".

DEHTYARYOV S.I.
Archive Funds of Povit Courts of Leftbank Ukraine (Quantitative Characteristics)

The author makes an attempt to define the quantity characteristics of archive materials from the povit courts of Leftbank Ukraine which are kept in archives of Kyiv, Poltava, Sumy, Kharkiv, Chernihiv and Bryans'k (Russia).

Отримано 23.08.2007.